

**VKI
E-BOOK
COLLECTION,
VOLS. 1-100**

BRILL

VERHANDELINGEN

VAN HET KONINKLIJK INSTITUUT VOOR
TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

DEEL XXV

LOMBOK

EEN DIALECT-GEOGRAFISCHE STUDIE

DOOR

Dr A. TEEUW

'S-GRAVENHAGE — MARTINUS NIJHOFF — 1958

VOORBERICHT

Dit boek is de tekst bij mijn *Dialectatlas van Lombok*, die in 1951 in Djakarta verscheen. Dat betekent dat lectuur van dit boek zonder voortdurende raadpleging van de Atlas niet goed mogelijk is. Intussen zijn ten gerieve van de lezer die de Atlas niet permanent ter beschikking heeft een tiental kaartjes aan dit boek toegevoegd; 6 daarvan zijn eenvoudiger weergaven van in de Atlas al gepubliceerde kaarten (nl. K VI, 18, 30, 44, 57, 62); de andere 4 worden hier voor 't eerst gepubliceerd, met de nummers K 79—82. Naar kaarten wordt in dit boek verwezen door K + het nummer der kaart, of bij ongepubliceerde kaarten door K + ned. of BI woord. Nummers zonder meer verwijzen naar dorpen (zie K VI), tenzij uit het verband anders blijkt.

Een paar andere bijzonderheden, die voor goed verstaan van de tekst bevorderlijk kunnen zijn mogen hieronder plaats vinden.

Spelling: De voor Indonesische talen vrij algemeen gebruikte wetenschappelijke spelling is ook in dit boek gevolgd voor het sas. en andere aangehaalde talen. Vermelding verdient hier slechts dat de pepet door ě, de velare nasaal door ŋ, de stembandklapper door q is weergegeven. De half-open vocalen zijn weergegeven door o en e, maar waar nodig en/of mogelijk is nog weer onderscheiden tussen meer open (ò en è) en meer gesloten (ó en é) klanken. Voor de fonetische en fonologische bijzonderheden dezer vocalen verwijs ik naar mijn artikel in BKI 1957.

Afkortingen: Windstreeknamen en de bijbehorende adjectieven zijn op voor de hand liggende manier afgekort: N, O, W, Z, NO, etc.. Inmiddels is het goed er op te wijzen, dat deze aanduidingen in dit boek telkens gebruikt zijn niet in strikt geografische zin, maar om bepaalde groepen dorpen wier dialecten betrekkelijk dicht bij elkaar staan samenvattend te noemen. Daarbij is geen volstrekte consequentie betracht, maar ik hoop dat deze samenvattende aanduidingen telkens, in het verband waarin ze gebruikt zijn, voldoende duidelijk zijn om geen misverstand te veroorzaken. Een paar gevallen licht ik hier nog nader toe.

- N: 1) soms specifiek voor het beperkte gebied van Bajan (178) en omgeving gebruikt (dan vaak naast of tegenover NW voor Tandjung (185) en omgeving);
 2) vaak tgo. Z voor de hele N helft van 't eiland, met name 't hele Noordoosten plus het Bajanse en Tandjungse, tgo. de Z helft.
- NO: soms voor de in III.5 en 6 (p. 61 vv) behandelde groep dorpen inclusief Sembalun en kolonies, soms exclusief deze laatste groep.
- MZ en ZML: zie voor 't gebruik van deze termen de noot op pag. 50.
- ZO: vaak specifiek voor de groep dorpen waarover in III.3 (p. 39 vv) gehandeld is.

Andere, niet-geografische hoofdletterafkortingen zijn:

- IN: Indonesisch, altijd in de zin van „tot de Indonesische talen behorend”, „de Indonesische talen kenmerkende”, etc..
- BI: Bahasa Indonesia.
- SU: Sasak Umum, „algemeen beschaafd sasaks”, als hoedanig de taal van sommige Noordoostelijke dorpen soms geldt.
- L: Lombok.

De frekwent voorkomende plaatsnamen Bajan, Sembalun en Tandjung zijn veelal afgekort als Bjn., Smb., Tdj. — deze afkortingen kunnen ook voor de afgeleide adjectieven Bajans, Sembaluns, Tandjungs staan.

Geraadpleegde literatuur: De andere Indonesische talen worden met de in de vakliteratuur gangbare afkortingen aangeduid; slechts bij uitzondering heb ik de bronnen waaruit ik het materiaal voor die talen putte geciteerd, omdat dat de woordenboeken zijn, die iedere vakgenoot kent. Voor mak. en bug. dank ik bovendien materiaal aan Prof. Dr A. A. Cense; sbw. slaat tenzij anders vermeld op het sumbawaas dat ik op Lombok in kolonies, afkomstig van dat eiland aantrof (zie p. 186 vv).

Voor de overige geraadpleegde literatuur verwijs ik, wat de algemene vragen en methode der dialectgeografie betreft, naar het op p. 6 genoemde werk van S. Pop, waarin volop literatuur te vinden is. Voor de specifieke literatuur m.b.t. de Indonesische talen en het sas. noem ik de volgende boeken, waarvan veel gebruik is gemaakt bij de verwerking van mijn materiaal, ook al worden zij niet steeds met name genoemd. Tenzij een andere afkorting tussen haakjes vermeld wordt, is naar deze werken in mijn boek verwezen door de enkele auteursnaam:

- J. L. A. BRANDES, Bijdrage tot de vergelijkende klankleer der Westersche afdeeling van de Maleisch-Polynesische taalfamilie, diss. Leiden, Utrecht 1884.
- W. COOL, De Lombok Expeditie, Batavia-'s-Gravenhage 1896.
- O. DEMPWOLFF, Vergleichende Lautlehre des Austronesischen Wortschatzes, en wel vnl. III, Austronesisches Wörterverzeichnis, Berlijn 1938.
- J. GONDA, Sanskrit in Indonesia, Nagpur 1952 (SI).
- R. GORIS, Beknopt Sasaksch-Nederlandsch Woordenboek, Singaradja 1938.
- R. GORIS, Aanteekeningen over Oost-Lombok, TBG 76 (1936), p. 196—248.
- J. C. G. JONKER, Soembawareesche teksten met vertaling. Inleiding door P. Voorhoeve. BKI 92 (1934), p. 211—336 (*Teksten*).
- H. KERN, Verspreide Geschriften, 15 dln. Den Haag, 1913—1928. (Kern, VG).
- C. LEKKERKERKER, Het voorspel der vestiging van de Nederlandsche macht op Bali en Lombok, BKI 79 (1923), p. 198—322.
- Mededeelingen van de Kirtya Liefrinck-van der Tuuk 1—16, Singaradja 1929—1941. (Mededeelingen).
- A. J. C. RIEL, Desa-monografieën van Midden-Lombok. (Beschrijving van geschiedenis, hoofdgenealogieën, geografische en sociologische bijzonderheden, tot dusver niet gepubliceerd).
- H. N. VAN DER TUUK, Kawi-Balinesch-Nederlandsch Woordenboek, Batavia 1897—1912 (T).

Bovendien is uiteraard gebruik gemaakt van door mijzelf eerder gepubliceerde resultaten van mijn onderzoek; ik noem de volgende artikelen:

- Rijst en zo op Lombok, Bingkisan Budi (Feestbundel Van Rønkel), Leiden 1950, p. 281—290.
- Over een dialectgeografisch onderzoek in Indonesië, Taal en Tongval V (1953), p. 145—163.
- Iets over een historisch geschrift van Lombok, BKI 109 (1953), p. 193—226.

Balische invloed op het Sasaks, BKI 110 (1954), p. 116—131.
 Over E en O in Sasakse Dialecten, BKI 113 (1957), p. 32—49.

★ ★ ★

Register en Verwijzingen: Een register is niet gemaakt. Verwijzingen liggen in de opzet van het boek besloten: in de hoofdstukken III, IV en V is dezelfde stof belicht resp. van algemeen gezichtspunt, van kaart tot kaart en van dorp tot dorp — wie bij de lezing van hoofdstuk III iets meer over een speciale kaart of een speciaal dorp wil horen weet vanzelf waar hij in hoofdstuk IV en V moet zoeken, enz. Alleen is in IV bij de bespreking der afzonderlijke kaarten telkens aangegeven waar in het algemene gedeelte speciale aandacht aan iedere kaart is geschonken.

★ ★ ★

Tenslotte past het mij dank te betuigen aan allen, die tot het wel-slagen van mijn onderzoek, en tot de totstandkoming van dit boek hebben bijgedragen. Velen van hen, vooral zij die mij destijds in Djakarta terzijde hebben gestaan, zijn in het Voorwoord van mijn Atlas al genoemd. Vele anderen worden in dit boek, anoniem of met name, vooral in hoofdstuk V, vermeld. Speciale dank ben ik voorts verschuldigd aan de Heren Prof. Dr A. A. Cense, Prof. Dr K. Heeroma en A. C. J. Riel, die mij bij de uiteindelijke vormgeving raad en hulp hebben geboden.

Bijzonder erkentelijk ben ik tenslotte het Bestuur van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde, dat het mijn boek een plaats in zijn snel aangroeiende reeks Verhandelingen heeft waardig gekeurd. Juist bij de voltooiing van dit uit zakelijk oogpunt volstrekt onaanrekkelijke boek heb ik terdege beseft, hoe belangrijk en bemoeidigend het voor de beoefenaren der Indonesische wetenschappen in Nederland en daarbuiten is, dat het Instituut hun deze mogelijkheid tot publikatie van hun wetenschappelijke arbeid blijft bieden.

Leiden, 1 oktober 1958

A. TEEUW

INHOUD

	Blz.
Voorbericht	III
Inhoud	VII
I HET MATERIAAL	1
1. De vragenlijst	1
2. De enquête	6
3. Het tekenen der kaarten	10
II ENIGE HISTORISCHE BIJZONDERHEDEN	12
III DE TAALGESCHIEDENIS VAN LOMBOK	23
1. Inleiding	23
2. De Balische vernieuwingen	30
3. De Zuidoostelijke vernieuwingen	39
4. De Midden-Zuidelijke vernieuwingen en hun verhouding tot de Zuidoostelijke	47
5. De Noordoostelijke vernieuwingen	61
6. De dialectgeografische situatie in Noordoost Lombok	69
7. De positie van Bajan in het totale beeld der sas. dialecten	75
8. De verhouding van Bajan tot zijn kolonies	77
IV DE INTERPRETATIE VAN DE AFZONDERLIJKE KAARTEN	82
V BIJZONDERHEDEN OVER DE AFZONDERLIJKE DORPEN	158
VI TERUGBLIK EN CONCLUSIES	207
BIJLAGE. De vragenlijst	231
Kaarten	na 247

HET MATERIAAL

1. De vragenlijst

Het is voor een dialectgeograaf een langzamerhand oude waarheid dat een goede vragenlijst meer dan het halve werk is; maar even waar is het mij ook weer gebleken dat men de werkelijk goede vragenlijst pas kan opstellen als het onderzoek voltooid is. Als ik met mijn huidige kennis van het sas. en zijn problemen dit onderzoek over kon doen zou het minstens tweemaal zo effectief zijn. Daaraan is nu eenmaal weinig te doen.

Stellig heb ik het belang van een goede, exacte vragenlijst, hoewel dat mij theoretisch zeer goed bekend was bv. door de „lessen” van prof. Heeroma, praktisch nog onvoldoende in het oog gehouden. In allerlei opzicht had ik, ook onder de ongunstige omstandigheden waarin het onderzoek begon, toch meer van de vragenlijst kunnen maken dan ik gedaan heb; het Woordenboek van Goris had bij systematische bestudering al allerlei aanwijzingen moeten geven die ik er nu pas achteraf in ontdekt heb; en ik had veel systematischer proefpeilingen op grote schaal moeten houden in een aantal beter geselecteerde dorpen, om het belangrijkste materiaal voor de vragenlijst, dwz. voor de sas. taalgeschiedenis te vinden, dan ik in feite gedaan heb.

Er zijn een aantal voorwaarden waaraan een vragenlijst moet voldoen; ik noem ze achtereenvolgens op, en vermeld dan wat ik gedaan èn nagelaten heb om aan die voorwaarden te voldoen.

1) Het karakteristiekste taalmateriaal (dwz. het materiaal dat het meest kenmerkend is voor de geschiedenis van de taal) moet erop voorkomen. Daartoe moet men natuurlijk al het een en ander (liever nog: veel!) weten omtrent de taalsituatie en geschiedenis van een gebied. In dat opzicht waren de omstandigheden voor Lombok i.h.a. ongunstig — van de taal was weinig bekend behalve het Woordenboek van Goris en de teksten, gepubliceerd of in het materiaal van de Kirtya Lieftrinck—van der Tuuk aanwezig; maar erger was dat ik onvoldoende gelegenheid had gehad dat weinige zo effectief mogelijk

te benutten vóór ik naar L vertrok (de voltooiing van de copie van het *Indonesisch-Nederlands Woordenboek* vergde praktisch tot de laatste dag voor mijn vertrek uit Djakarta bijna al mijn tijd). En ook de eerste tijd van mijn verblijf op L waren de omstandigheden zo ongunstig (geen woonruimte, geen studeerkamer, pas laat beschikking over materiaal en boeken, geen eigen vervoer, anders dan per fiets, zodat ik voor verdere tochten was aangewezen op 'meerijden' — met alle gevolgen van dien: tijdverlies, vaak te korte verblijven in speciale dorpen, overhaast werk, geen gelegenheid rustig te zoeken naar goede informanten), dat ik maar sporadisch gelegenheid had tot grondige studie van speciale dialecten. Bovendien woonde ik de eerste tijd op WL (Mataram), wat als uitgangspunt voor dialectgeografisch onderzoek bijzonder ongeschikt is, zoals hieronder nog telkens zal blijken: het is een secundair kolonisatiegebied, bovendien gebied waar Sasaks en Baliërs dooreen wonen (Mataram zelf bv.!) en al zijn er dorpen genoeg (ook kolonies uit NO, Z of N), die een eigen sas. dialect bewaard hebben, het was in het begin voor mij niet eenvoudig dáár achter te komen. Zo is de vragenlijst vnl. tot stand gekomen op basis van gesprekken met, peilingen bij een paar uit diverse dorpen afkomstige informanten die in Mataram (bv. als ambtenaar) woonden en werkten, maar die door hun ver boven het gemiddelde uitstekende ontwikkeling (= losweking uit hun specifieke dorps sfeer en hun dorpsdialect) en door het feit dat zij buiten hun dorp moesten worden ondervraagd, al dadelijk niet de geschiktste medewerkers waren, althans voor *dit* werk. Van deze medewerkers bij het opstellen van de vragenlijst noem ik: Lalu Tahir uit Pujung (75); Lalu Abdullah uit Tandjung (147); Lalu Tohir uit Kotaradja (107); daarnaast diverse anderen uit WL zelf.

Een van de bezwaren van die dialectpeilingen buiten de dorpen is bv. dat makkelijk misverstanden kunnen ontstaan over de realia: onderdelen van huis, rijstschuur ed., gebruiksvoorwerpen (kookmateriaal, weefmateriaal etc.). Bij de behandeling van de kaarten zal bv. blijken welke moeilijkheden bij de rijstschuur rezen (n.a.v. K35 en 36).

2) De vragenlijst moet eerst in zijn geheel zijn opgesteld alvorens men hem gaat invullen in de dorpen. (Dit punt geldt natuurlijk m.n. voor de directe methode waarbij men elk dorp maar eenmaal be- en onderzoekt). Ook aan deze theoretisch juiste eis kon ik in mijn omstandigheden niet strikt voldoen; enerzijds bleek de vragenlijst te weinig systematisch overdacht en op te weinig materiaal gefundeerd, zodat pas toen hij al afgesloten was en met het enquêteren al begonnen was

allerlei aanvullingen, wijzigingen enz. gewenst bleken; daardoor mede ('t is niet de enige reden) is het materiaal van een aantal in het begin bezochte dorpen incompleet. Maar er was ook weer een dringende reden om die vragenlijst zo snel mogelijk gereed te hebben, desnoods gebrekkig en onsystematisch: ik wist immers, dat mijn tijd op L beperkt was, maar bovendien: ik was voor het bezoek van de dorpen aange-
wezen op meerijden, liften, toevallige bezoeken; en ik wist dat ik, wanneer ik een mogelijkheid tot bezoek van een dorp afsloeg, de kans liep, dat er misschien geen volgende gelegenheid tot bezoek meer zou zijn. Hoe sneller de vragenlijst dus af was, hoe meer kansen er waren. Ook dit bezwaar had ondervangen kunnen worden wanneer ik van eigen vervoersmogelijkheid, al was het maar voor een beperkte periode, verzekerd zou zijn geweest en dus mijn werkzaamheden zelf had kunnen indelen en regelen. In het belang van volgende onderzoeken mag hier nog wel eens gezegd worden dat een onderzoek als het mijne op een gebied als L alleen efficiënt kan worden bedreven, wanneer de onderzoeker adequate vervoersmogelijkheid wordt geboden. De extra kosten die dat vervoer schijnbaar met zich meebrengt worden in werkelijkheid méér dan goed gemaakt door het resultaat: ik durf te beweren dat wanneer ik bv. gedurende zes maanden over een goede jeep had kunnen beschikken (wat de totale kosten van het onderzoek zeker niet meer dan met 1/5 zou hebben vermeerderd!), mijn werk kwantitatief en kwalitatief minstens tweemaal zoveel waard zou zijn geweest — waarbij ik nog maar afzie van de besparing aan fysieke kracht, die het autorijden tgo. het fietsen in het tamelijk geaccidenteerde OL betekent, al is die besparing ook weer van niet te onderschatten betekenis voor de kwaliteit van het werk. Mijn conclusie is daarom dat het valse zuinigheid is wanneer men een terreinwerker niet de materiële middelen verschaft die zijn werk vergt.

In ieder geval: een van de factoren die de samenstelling van een weloverwogen vragenlijst verhinderd hebben was stellig deze sterke afhankelijkheid van buiten mijn macht gelegen omstandigheden.

Ik stond voor het dilemma: voorbarige vragenlijst, dus onvolledige en soms onjuiste beantwoording in de eerste dorpen, of weloverwogen vragenlijst met het risico van helemaal geen beantwoording in een aantal dorpen.

3) De vragen moeten zo zijn geformuleerd, dat zij maar voor één antwoord vatbaar zijn, geen aanleiding tot misverstand leveren. Die eis schijnt eenvoudiger dan hij is. Ook in dit opzicht kan men een geheel goede vragenlijst pas opstellen, als het onderzoek voltooid is, althans

als er een zeer diepgaande kennis verkregen is van de taal in kwestie, van de dialectverschillen, en vaak ook van de cultuur van de sprekers van zo'n taal in de ruimste zin. Het hangt natuurlijk ook wel van de aard van de vragen af. Betrekkelijk weinig kans op misverstand leveren b.v. de meeste namen van de lichaamsdelen (zolang er althans geen differentiatie als in het jav. tussen ngoko en krama is!) — al zijn er ook hier soms wel moeilijkheden: zo b.v. het woord voor 'pols' dat misschien vaker dan ik begrepen heb dooreenloopt met 'onderarm' (K17). Ook 'voorhoofd', 'slaap' en 'gezicht'; of 'lip' en 'mond' lopen nogal eens door elkaar.

Veel moeilijker wordt al dadelijk het onderzoek van pronomina: persoonlijke zowel als aanwijzende. Bij de persoonlijke moet men steeds bedacht zijn op het onderscheid tussen beleefd en niet beleefd — en voor de linguïst lijkt dat wel duidelijk, maar het is soms niet zo eenvoudig een sas. informant 'jij' tegen de vreemde taalonderzoeker te laten zeggen; wij hanteren vanaf de lagere school zo makkelijk het woord in zijn 'zelfnoemfunctie' dat we er te weinig rekening mee houden dat de willekeurige informant, de gewone man in een (grotendeels) analfabetisch volk dit soort taalgebruik niet zo kent. Allerlei ingewikkelde situaties kunnen daardoor ontstaan. Bij de demonstrativa kwamen weer andere moeilijkheden aan het licht: met name de MZ dialecten bleken een meer genuanceerde, in ieder geval andere schaal van aanwijzende voornaamwoorden te hebben dan mal. of ned. — en telkens dreigde daardoor verwarring.

Ik heb getracht deze verwarring en dgl. moeilijkheden te onderwerpen door zulke pronomina in zinnen te vragen, maar in de eerste plaats waren daarmee de moeilijkheden van bovenstaande aard niet opgelost; en in de tweede plaats levert de zin weer allerlei andere moeilijkheden op bij de enquête; er blijken telkens, ook bij de eenvoudigste zinnetjes, zoveel equivalenten van vrijwel eendere betekenis (althans bij geïsoleerd gebruik) mogelijk, dat vergelijking veelal onmogelijk werd. Maar ook bij woorden, op het terrein van de materiële cultuur bv., waren er telkens gevaren en moeilijkheden. Een typisch vb. is dat van de 'rijstschuur'. Mijn indruk uit de proefpeilingen was, dat er twee primaire criteria waren die de verschillende typen onderscheiden: de vorm van het dak ('liervormig' zoals *Goris* het noemt tgo. het gewone driehoekige vooraanzicht) en het al of niet aanwezig zijn van *jələpən's* (dikke platte schijven) onder tegen het lichaam van de schuur, boven op de steunpalen. Dan zouden er dus vier typen mogelijk zijn. Maar pas toen de enquête al vergevorderd was, bleek mij dat die

criteria toch òf niet essentieel òf niet de enige waren. Herstel van evt. fouten in al onderzochte dorpen was natuurlijk niet meer mogelijk. Allerlei details zijn mij trouwens tot op de huidige dag niet duidelijk, en het onderzoek is dus op dit punt dubieus gebleven. Deze eis van ondubbelzinnigheid maakte bv. ook dat allerlei op zichzelf interessante woorden (technische termen uit rijstbouw, veeteelt, verwantschapsverhoudingen, weven) niet in aanmerking kwamen voor de vragenlijst, zodat de lijst voor een socioloog of etnoloog wel armzalig moet schijnen. Intussen ging het hier om een taalkundig onderzoek, en wat cultuurhistorisch bijzonder oninteressant materiaal is kan taalkundig van het grootste belang zijn. De vraag of men op analoge wijze als taalgeografie ook cultuurgeografie kan bedrijven is hier niet aan de orde (in volkskundig onderzoek ed. doet men het trouwens reeds lang zo) — in ieder geval zou grondige kennis van de cultuur daar voor een goede vragenlijst nog belangrijker zijn dan taalkundige kennis voor de taalgeograaf.

In het algemeen meen ik wel dat mijn vragenlijst voldoende duidelijk was, vooral (en dat is een niet te onderschatten voordeel van de directe methode van onderzoek) omdat waar aarzeling bestond of misverstand mogelijk was, vaak door aanvullende en preciserende vragen toch wel zekerheid verkregen kon worden.

4) Een vierde eis waaraan de vragenlijst moet voldoen is wat ik samenvat als "praktische bruikbaarheid". Om hanteerbaar te zijn moet bv. de omvang niet al te groot zijn; mijn ervaring was dat 250 vragen i.h.a. een maximum is, al waren er genoeg onvermoeibare informanten, die ook na de 2 à 3 uur die deze lijst vergde nog graag verder gingen. Maar vaak begon tegen het einde van de lijst de aandacht te verslappen, juist de meer concentratie vergende zinnnetjes aan het slot van de lijst kostten vaak de informanten grote moeite, en voor een enquête die meer nadruk op fonetische kwesties zou leggen zou de lijst zelfs nog aanzienlijk korter moeten zijn.

De bruikbaarheid van de vragenlijst hangt voorts af van de samenhang die er voor de informant tussen de vragen bestaat. Het is natuurlijk voor de onderzoeker wel makkelijk om de vragen te groeperen naar zijn gezichtspunt(en) (bv. eerst fonetische en fonologische kwesties, daarna morfologische, syntactische, woordvragen enz.; of eerst vragen waarmee hij bepaalde vreemde invloeden wil onderzoeken, dan die van speciale interne vernieuwingen enz.); maar dan krijgt men een zo willekeurige (van het standpunt van de taalgebruikers) wirwar van vragen dat ongelukken bij de beantwoording niet zullen

uitblijven. Ik heb getracht een van het standpunt van de taalgebruiker zo gemakkelijk mogelijke vragenlijst te maken, daarbij de volgende groepen vragen vormend:

1. telwoorden (als begin voor een wat onzekere informant zeer nuttig; ik liet gewoon maar tellen tot 20 of 50 — zo kwam de enquête bijna altijd goed op gang).
2. een aantal maten, lengtematen en inhoudsmaten, waarbij aansluitend namen van watervaten en pannen.
3. een aantal aanwijzende en andere voornaamwoorden, bijwoorden etc., ten dele in zinnestjes (soms ook pas aan het slot, of niet gevraagd, al naar gelang van de indruk die de informant gaf, de beschikbare tijd etc.).
4. lichaamsdelen.
5. woorden samenhangend met rijst en rijstcultuur.
6. andere gewassen.
7. namen van (vnl. huis-)dieren en enkele daarmee samenhangende woorden.
8. pronomina personalia, vnl. in zinnestjes.

De volledige vragenlijst volgt hierachter in een bijlage in BI, met daarachter, om een indruk van de totale dialectische verscheidenheid te geven, de antwoorden uit een 3-tal dorpen.

2. De enquête

Hoe meer ingevulde vragenlijsten, hoe groter de mogelijkheden van interpretatie — en dus heb ik, toen eenmaal definitief de dialect-geografische opzet van het onderzoek gekozen was, en de vragenlijst opgesteld, zoveel mogelijk dorpen trachten te bezoeken of informanten uit zoveel mogelijk dorpen trachten te vinden. Ik heb mij daarbij aan de directe methode gehouden: invullen van de vragenlijst door de onderzoeker zelf of door zijn speciale medewerkers, en niet door een groot aantal lokale medewerkers via correspondentie. Dat betekent niet dat ik de methode van Gilliéron per sé beter vind dan die van Wenker — er pleiten immers voor en tegen beide methoden argumenten die niet in iedere situatie even zwaar wegen, maar de methode die in het ene geval verkieslijker is hoeft het in het andere nog niet te zijn.¹ Ik heb ook bij wijze van proef aan een vijftiental onderwijzers

¹ Uitvoerig handelt bv. over beide methoden W. Roukens, *Wort- und Sachgeographie in Niederländisch-Limburg und den benachbarten Gebieten*, Diss. Nijmegen 1937. Ook in het boek van S. Pop, *La dialectologie* . . . 2 dln., Leuven 1950 is veel materiaal over dit probleem te vinden.

een korte vragenlijst gezonden; de onderwijzers waren niet geselecteerd, maar willekeurig door de Inspecteur van het LO opgegeven. Van 9 onderwijzers kreeg ik de lijst terug, ingevuld volgens mijn aanwijzingen; van de andere kreeg ik hem niet, onjuist of niet ingevuld terug. Voor zover ik heb nagegaan waren die 9 lijsten ook vrijwel geheel correct ingevuld, soms voorzien van toelichtende tekeningen of aanvullende vergelijkende woordenlijsten. De proef heeft dus geenszins bewezen dat een dergelijke indirecte enquête op L geen zin zou hebben; integendeel zou, als men enige gelegenheid tot selectie van medewerkers en hun voorlichting en instructie zou hebben, een dergelijk onderzoek zeker de moeite lonen. Maar ik was nu eenmaal niet op L om schriftelijke enquêtes te organiseren en bovendien leek het onder de gegeven omstandigheden, gezien het experimentele karakter van heel het onderzoek, gewenst dat ik zelf de nodige ervaring zou opdoen en daartoe het gehele werk, in al zijn fasen, zelfstandig zou verrichten.

Wel heb ik mijn vaste assistent, Lalu Abdullah, van Tandjung (147) onderricht in het invullen van de vragenlijst door hem enige malen mee te nemen en hem de bedoeling van het onderzoek uiteen te zetten, daarna hem onder mijn leiding in een paar dorpen de lijsten te laten invullen. Helaas is Lalu Abdullah, juist toen hij begonnen was met het zelfstandig invullen van vragenlijsten, door ernstige ziekte uitgevallen, en hij is niet meer in staat geweest nog voor mij te werken, een des te grotere tegenvaller daar ik ook zelf de laatste maanden geregeld door malaria verhinderd was er op uit te trekken zodat allerlei dorpen onbezocht moesten blijven. Door hem zijn de lijsten in de volgende dorpen zelfstandig ingevuld: 10, 11, 102, 103, 134, 138, 143, 144, 145, 146, 155, 156, 159. Verder dank ik voor Smb. (174) enige inlichtingen aan prof. dr. H. Th. Chabot, terwijl enkele andere dorpen geen ander materiaal dan dat van de schriftelijke enquête opleverden, daar ik geen gelegenheid had ze later nog te bezoeken. Het zijn 3 en 86. Van alle andere dorpen is het materiaal door mij zelf verzameld.

Over methode en moeilijkheden van die enquête het volgende. De eerste vraag was in theorie: wie moet het materiaal leveren, welke informanten moet ik kiezen? Intussen stelt deze formulering de situatie in veel gevallen te gunstig voor: ik had vaak niets te kiezen en moest maar afwachten wie ik vond of kreeg. Dat geldt vooral in die gevallen waarin ik geen gelegenheid had zelf een dorp te bezoeken, zodat ik de bestuursautoriteiten moest vragen voor mij informanten te ontbieden naar een districtshoofdplaats of andere, voor mij beter bereikbare plaats. Natuurlijk vroeg ik dan wel om informanten die 'asli', oorspron-

kelijk, waren in dat dorp en die er heel hun leven hadden gewoond, maar zekerheid dat aan die vereisten voldaan was had ik niet altijd. Bij wijze van voorzorg vroeg ik altijd 2, zo mogelijk 3 informanten uit één dorp, en dat bleek zeer nuttig: zij konden elkaar veelal corrigeren of aanvullen. Bovendien verkleinde dat de kans dat de enquête vastliep omdat de informant, hoewel voldoende aan beide boven geformuleerde voorwaarden, zo verlegen en zwijgzaam was dat er vrijwel geen antwoord uit hem te krijgen was, dat hem niet eerst door mij zelf was gesuggereerd — een bedenkelijke procedure uiteraard. Zo'n geval heeft zich bv. in dorp 26 voorgedaan, daarom is het materiaal uit dat dorp met voorzichtigheid te hanteren.

Enkele malen heb ik ook de vragenlijst voor meer dan een dorp tegelijk ingevuld. Ook dat was uiteraard geen ideale werkwijze, maar de praktijk dwong er soms toe: wanneer ik informanten uit verschillende dorp nà elkaar gevraagd had te komen, maar ze kwamen tegelijk, was het moeilijk zulke mensen uren te laten wachten; of ze kwamen 's avonds en konden dan niet meer na elkaar ondervraagd worden. Ik deed het dan zo, dat ik telkens eerst de informanten uit het ene dorp, dan die uit het andere dezelfde vraag stelde, in elkaars tegenwoordigheid. Naast de bedenkelijke kanten die ik zeker erken, had deze procedure toch ook z'n voordelen: vooral wanneer het ging om nogal uiteenlopende dialecten waren de informanten zelf vaak zeer gespannen en geïnteresseerd; en als er dan maar uit elk dorp meer dan één was, was de kans op vergissingen en wederzijdse beïnvloeding toch niet zo erg groot, meen ik. Een zekere tact was bij deze gecombineerde ondervragingen (niet alleen bij deze trouwens) nodig; ik trachtte de minst slagvaardige, zelfbewuste of agressieve informant of groep steeds eerst aan het woord te laten; wisselde ook tijdens de ondervraging wel eens van volgorde, om de informanten te controleren.

Intussen was het natuurlijk mijn streven, zoveel mogelijk lijsten in te vullen in de diverse dorpen zelf, en in de meeste gevallen is dat ook wel gebeurd. Op grond van mijn eerste ervaringen met enkele informanten trachtte ik altijd minstens twee informanten en liefst een kring van belangstellenden voor de ondervraging te krijgen. Aan spontane belangstelling ontbrak het meestal niet als ik ergens kwam; alleen gebeurde het nu en dan wel dat ik officiëel door een kepala desa werd ontvangen en meegenomen naar zijn kantoor of huis, soms alleen maar uit gastvrijheid, soms ook wel omdat hij er de voorkeur aan gaf onder vier ogen dit gesprek met de vreemdeling te voeren, dat dan wel over onschuldige taalkwesties ging, maar waarvan je niet kon voorspellen,

waarop het zou uitdraaien. Lang niet altijd was zo'n kepala desa nl. even populair in zijn dorp. Vaak was zo iemand natuurlijk wel een geschikte informant en deed het isolement dus geen afbreuk aan het onderzoek — maar een enkele keer was hij dat niet, bv. omdat hij te lang buiten zijn dorp geleefd had en zijn dialect nogal vreemde invloed ondergaan had. Bv. in 92.

Meestal echter was er geen gebrek aan informanten en een overdaad aan correctoren, zodat de enquête vrij vlot kon verlopen. Ik wil niet nalaten dankbaar te vermelden dat ik in de politiek toch vrij gespannen tijd dat ik mijn vragenlijst invulde (voor en na de soevereiniteits-overdracht nov. '49—aug. '50) op één uitzondering na nooit moeilijkheden heb ondervonden, of zelfs maar gebrek aan medewerking. Die medewerking was in tegendeel steeds groot en hartelijk. Dat was een zeer bemoedigende ervaring, juist in die tijd!

Over de wijze van ondervragen nog het volgende: de voertaal was hetzij BI hetzij sasaks, hetzij een mengelmoes van beide (ned. kwam alleen al daarom niet in aanmerking, omdat er vrijwel geen Sasaks waren en zijn, die die taal zelfs maar passief beheersen). BI had zijn voordelen, als de informant dat tenminste al voldoende kende, wat ook lang niet altijd het geval was; één van de voordelen van het gebruik van BI was dat daardoor de informant niet in de vraag al een antwoord in een of andere richting gesuggereerd werd; een ander dat ik zelf mij er uiteraard vlotter in uitdrukte, zeker in het begin, dan in het sas. Maar bij het hele verloop van zo'n ondervraging spelen allerlei andere factoren mee; de ondervrager moet natuurlijk voldoende kennis van de taal hebben dat hij een antwoord beoordelen kan, zoal niet op zijn juistheid, dan toch op zijn mogelijkheid. Hij moet een misverstand kunnen ontdekken en ophelderen, maar hij moet ook een aarzeling, een onzekerheid bij het antwoord van de informant bemerken, en evt. trachten de verklaring daarvan te vinden; hij moet de enquête niet al te saai maken en maar eens een afdwaling van zijn letterlijke vraag of thema op de koop toe nemen als hij het gevoel heeft dat hij daar de informant een plezier mee doet. Vooral het 'doorzagen' van een informant op voor hem onbegrijpelijke details (van fonetische aard bv.) is, zeker in een onderzoek als dit, niet aan te bevelen, want een verveelde of ongeïnteresseerde informant is gevaarlijk!

Dat is ook een van de redenen geweest dat ik op fonetische kwesties bij mijn enquête niet ben ingegaan, behalve dan dat ik enige grove onderscheidingen heb trachten te registreren: de onderscheiding —a : —â; ook é : è en ó : ò (hoewel ook die niet altijd eenvoudig te consta-

teren was, en er allerlei dubieuze gevallen waren). Ik verwijs voor bijzonderheden naar de bespreking van de kaarten.

3. Het tekenen der kaarten

Ook dit is een vak op zichzelf geworden, en er is een uitgebreide literatuur ontstaan over de verschillende systemen en mogelijkheden van kartering en hun voor- en nadelen. Ik ga daar ook weer niet op in, en verantwoord alleen eigen werkwijze. De grondkaart is ingericht op de wijze als in het Voorwoord van de Atlas (p. II) nader is omschreven. Ook voor de opzet en bedoeling van de „Bewonings-” en de historische kaart (K VI en VII) verwijs ik naar dat Voorwoord. Over de eigenlijke taalkaarten nog het volgende: zij zijn getekend volgens het „stippensysteem”: op elke kaart is de voor elk dorp opgegeven vorm door een symbool in rood aangeduid. Die symbolen worden in de legenda verantwoord. Daarbij is de keuze van elk taalelement dat gekarteerd is, uiteraard volledig afhankelijk van de onderzoeker; niet alleen was beperking geboden, zodat uit de honderden elementen een selectie moest worden gedaan, maar ook is nu weer eens een enkele klank van een woord gekarteerd, met verwaarlozing van andere momenten, semantische en fonetische, van dat woord; dan weer werd speciaal een betekenisverschijnsel voor uitbeelding uitgekozen met verwaarlozing van specifieke fonetische of fonologische momenten. Ook daarvan geeft het Voorwoord enige voorbeelden. Wel werd echter, op enkele zeer speciale gevallen na (evidente vergissingen van informant of ondervrager bv.), al het materiaal dat beschikbaar was inzake een ter kartering geselecteerd taalelement op de kaart verantwoord; alleen zo was trouwens publikatie van de Atlas zonder gelijktijdig commentaar verantwoord (als men „de talloze varianten die vrijwel ieder woord bij een dialectenquête pleegt op te leveren” op de kaarten telkens herleidt „tot een beperkt aantal typen” (Heeroma, prospectus *Taalatlas van Oost-Nederland en aangrenzende gebieden*) is men uiteraard verplicht de nadere verantwoording gelijktijdig met de kaarten te publiceren — wat Heeroma dan ook doet). Samengevat: betrekkelijk willekeurig is de keus van de taalfeiten die behandeld zijn, objectief daarentegen de verantwoording van het materiaal dat over die feiten ter beschikking staat. Natuurlijk met de restrictie dat die objectiviteit beperkt is door de verwaarlozing van de fonetische bijzonderheden, en door de onvolkomenheid van de vragenlijst en de methode van onderzoek.

Bij de keuze van de symbolen is waar mogelijk en nodig de voor de hand liggende werkwijze gevolgd dat voor de hoofdvormen of bijeenbehorende groepen vormen duidelijk verschillende symbolen zijn gekozen, en voor de varianten van die hoofdvormen of leden van die groepen, varianten van die hoofdtekens: bv. K 19 voor *loba-*, *jañjaq-*, *ima-těnaq-* en *rangot-těnaq-*vormen werden de hoofdtekens dichte driehoek, open cirkel, verticale resp. horizontale streep gebruikt; voor de verschillende varianten van die woorden werden die tekens gevarieerd met dwarsstreepjes; voor enige hapaxen¹ en bijzondere vormen (*gěrigiq*, *tijoq-těnaq*, *liñjon*) werden speciale tekens gekozen. Soms is deze keuze van symbolen en varianten zo evident, dat men geneigd is hem objectief te noemen; in andere gevallen echter beseft men des te duidelijker dat het bij de keuze van die symbolen al om een stuk interpretatie gaat; op de genoemde K 19 is het feit dat voor *gěrigiq-těnaq* een variant van het *rangot-těnaq*-symbool is gekozen en niet een variant van de *gěrigiq*-stip een kwestie van opvatting van de kaart: de keuze drukt uit dat n.m.m. deze vorm als variant van het *rangot-těnaq*-type te interpreteren is. Zo suggereert de ene kaart meer, de andere minder, maar elke enigermate, een bepaalde interpretatie; maar hij levert tegelijk de mogelijkheden voor de kritische beschouwer om zich aan die suggestie te onttrekken, omdat hij uiteindelijk toch over alle gegevens beschikt en dus de vrijheid tot eigen interpretatie, wil men: tot het tekenen van een eigen kaart, behoudt.

Ter voorkoming van misverstand wijs ik er nog met nadruk op dat de symbolen per kaart gekozen zijn, en dat er dus geen enkele relatie tussen de kaarten bestaat in dit opzicht: gelijkheid of ongelijkheid van teken op verschillende kaarten heeft dus geen enkele functie of betekenis.

¹ De term hapax gebruik ik voor vormen die door mij maar in een enkel dorp zijn genoteerd.

HOOFDSTUK II

ENIGE HISTORISCHE BIJZONDERHEDEN

Lombok is een dichtbevolkt eiland — het heeft thans stellig meer dan een miljoen inwoners, bij een oppervlakte van ± 5000 km² (ongeveer als Gelderland); de grootste breedte (O—W) en lengte (N—Z) bedragen vrijwel nergens meer dan 80 km. De feitelijke dichtheid van bevolking is intussen belangrijk groter dan deze gegevens suggereren, omdat wel de helft van de totale oppervlakte van het eiland onbewoond en waarschijnlijk ook onbewoonbaar is. Een brede strook langs de Zuidkust wordt gevormd door een schaars bewoond, troosteloos onvruchtbaar heuvellandschap met kalkhoudende bodem (alleen in ZML, Pudjut (85) en omgeving, en in het uiterste ZO, Djerowaru (141) komen twee dorpen van enige omvang voor), terwijl het grootste deel van de N helft van Lombok wordt ingenomen door de reusachtige, meer dan 3700 m hoge Rindjani en zijn uitlopers en nevenbergen, zodat ook hier, behalve dicht langs de kust en in het NO sporadisch ook wat meer in het binnenland (m.n. Sembalun, 174) vrijwel geen mensen wonen. K VI laat deze verdeling van de bevolking met een oogopslag zien. Verreweg het grootste deel van het miljoen mensen op Lombok woont dus in een strook die zich midden over het eiland van Oost naar West uitstrekt, en die nergens breder is dan 40 km. Dit is een zeer vruchtbaar gebied dat echter steeds meer inkrimpt door verdergaande erosie of uitdroging, of door onoordeelkundige bewerking (uitputting) van de grond. Pudjut (85) bv., vroeger een kern van het eiland, ligt nu op de grens van het bebouwbare gebied, en regelmatig veroorzaken mislukte oogsten juist in dat gebied ernstige hongersnoden. Trouwens, ook allerlei streken langs de NW kust en in het verre NO maken op de leek een indruk alsof ze in vroegere tijd verdroogd zijn op dezelfde wijze als het uiterste Z waarvan deze verdorring bekend is.

In die middenstrook concentreert zich een enorme bevolking; enerzijds zijn allerlei oude dorpen door eigen bevolkingsaanwas gegroeid (schattingen uit de vorige eeuw doen vermoeden dat de totale bevolking toen niet veel boven de 200.000 lag; en in 1930 werden er ongeveer

700.000 mensen geteld); anderzijds zijn door migraties van allerlei aard, intensiteit en oorzaak steeds nieuwe nederzettingen overal in die middenstrook tot stand gekomen, waardoor vaak zeer gemêleerde bevolkingen ontstaan zijn.

In het *Voorwoord* van de *Atlas* is al gewezen op de complicaties die termen als dorp, dasan en gubuk op Lombok aankleven. En als K VI overeenstemming tussen dorpen als Pudjut en Djerowaru (85 en 141) enerzijds, en Mantang, Kopang, Masbagiq, Sakra en Mamben (89, 92, 113, 126, 160) anderzijds suggereert, dan is dat toch maar betrekkelijk juist: gemeen hebben deze dorpen slechts dat ze administratief eenheden van 16.000 of meer inwoners vormen. Maar terwijl de laatste vier conglomeraten van bevolking van verschillende herkomst omvatten, in inderdaad grote dicht opeen gebouwde dorpen in onze zin samenwonend, heeft men in het eerste geval (Pudjut en Djerowaru) te doen met een groot aantal administratief tot een eenheid gemaakte maar territoriaal aparte, zij het historisch veelal verwante of bijeenbehorende gehuchten, met één daarvan als oude kern, en zonder veel bijmenging van buiten af, omdat economische omstandigheden nu eenmaal i.h.a. migratie naar het steeds meer verarmende Z onaan-trekkelijk resp. onmogelijk maakten.

Deze middenstrook is in de loop der eeuwen min of meer volgelopen — de huidige verdeling van de bevolking over het eiland geeft in ieder geval geen goed beeld van wat historisch de belangrijkste centra van het eiland geweest zijn. Er zijn vele aanwijzingen dat vroeger grote stukken van de thans dichtbevolkte middenzône vrijwel of geheel onbewoond zijn geweest, terwijl onbelangrijke uithoeken van thans oude kernen van bewoning geweest zijn. Zo waren vroeger zeker belangrijke centra gelegen in de dorpen die thans Tandjung, Bajan en Sembalun heten (resp. 185, 178 en 174, in NW, N en NO). Allerlei gegevens wijzen daarop. Het zwaartepunt van de bevolking in het O heeft zich ook verplaatst. Er zijn aanwijzingen voor een oud 'rijk' in de heuvels ten O van het huidige Lombok (170), nu een vrijwel onbewoond gebied; later, ook in het begin van de Compagnietijd nog was Sélaparang (167), nu een klein en afgelegen dorpje, een belangrijk centrum, tijdelijk zelfs wel 'de hoofdstad' van het eiland.¹ Sélaparang is verwoest door de Baliërs in het eind van de 17e eeuw, en een belangrijk deel van de grote dorpen meer naar het Z is begonnen als nederzetting

¹ Men zie over een en ander het nuttige artikel van H. J. de Graaf, *Lombok in de 17e eeuw*, Lombok-nummer van DJAWA en van de Mededelingen van de Kirtya Lieftrinck-van der Tuuk, Singaradja-Jogjakarta 1941, p. 43 - 61.

of kolonisatie van toen gevluchte of verbannen groepen Sélaparangers. De thans zo belangrijke strook van Rarang (102) langs de grote Oost-West-weg via Masbagiq, Pantjor en Kelaju (113, 151, 149) naar Labuanhadji (144) was waarschijnlijk vóór vier eeuwen onbewoond oerwoud. In het ZO weet de traditie van een rijk Purwadadi, dat verwoest zou zijn ten tijde van de Islamisering van Lombok vanuit het NO; ook van dit rijk, niet ver van Sakra (126) gelegen, zijn allerlei jonge dorpen van vandaag afkomstig, volgens de overlevering, die gezien de taalkundige band die deze „zuster“-dorpen verbindt niet onbetrouwbaar schijnt. Thans zijn belangrijke centra in het ZO het ouderwetse Djerowaru (141) dat waarschijnlijk wel in nauwe relatie tot Purwadadi heeft gestaan, en het meer moderne, jongere Sakra (126), thans een zeer groot en invloedrijk dorp. Ook in Midden-Lombok zijn de dorpen die thans de belangrijkste zijn (Praja (96) meer in het Z en Mantang en Kopang (89 en 92) in het N) historisch wellicht secundair. Tegenover deze drie dorpen, die in nauwe historische relatie met elkaar en met Sakra schijnen te staan, staat het oude Pudjut (85), dat in de overlevering als een van de oudste centra te boek staat. I.h.a. schijnt dit uiterste ZML belangrijker geweest te zijn; ook in de thans niet meer bewoonde gebieden, W van Pudjut, moeten oude kernen gelegen hebben; op K VII is gissenderwijs een Kedaro ingetekend. West-Lombok daarentegen, thans misschien het belangrijkste gebied, is voor het grootste deel pas in recente tijd bewoond geraakt. Oude, vóór-balische kernen zijn zeker Koripan (55), waarschijnlijk Bertais (22) en Medain (52) (al is de huidige bevolking van Medain zo min de voortzetting van de oude bevolking ter plaatse als dat bij Sélaparang het geval is) en misschien Gerung (57); maar het hele gebied waar thans de grote centra van Balische en Sasakse bevolking liggen: Ampenan, Mataram, Tjakranegara e.d. is naar het schijnt pas intensief bewoond geraakt na de komst van de Baliërs, dus na de 17e eeuw. Ook hier zijn niet alle details duidelijk, er is bv. in de traditie sprake van een veel vroegere bal. invloed, en misschien zijn daarvan ook in de taal nog sporen aan te wijzen — maar zoveel is zeker dat de dominerende positie van West-Lombok van recente datum is, en dat de belangrijkste dorpen daar jong zijn. Vele van die jonge dorpen zijn van verschillende herkomst, taalkundig is het een typisch menggebied, waar veelal elk dorp nog zijn eigen dialect, d.i. dat van zijn moederdorp, bewaard heeft. Men kan zeggen dat men op de meeste taalkaarten van Lombok alle vormen die op die kaart voorkomen óók ergens in het W vindt. Natuurlijk is het niet toevallig dat juist het W

na de komst van de Baliërs zo belangrijk werd: zij gingen er zelf wonen, en trokken daardoor vanzelf sommige sas. groepen aan, terwijl bovendien onder dwang van de bal. overheersers allerlei sas. nederzettingen in het W werden gevormd. Zo zijn vele kolonies uit het NO in het W op bevel van de bal. heren gesticht, die daarmee een dubbel doel hadden: gevaarlijke groepen Sasaks werden onder directe contrôle gebracht, en het onbewoonde W raakte bevolkt, wat natuurlijk alleen al voor de bewerking van de grond van grote betekenis was. Ik heb niet kunnen ontdekken of ook de kolonies uit 174, Sembalun (met name 60, 61, 62) en 178, Bajan (vooral 65, 40, 41, 25) ten dele of alle onder bal. dwang ontstaan zijn; conflicten met Bajan heeft het bal. bestuur in ieder geval wel gehad, aan de andere kant liggen althans sommige van die dorpen nu niet bepaald in een gebied waar een bal. vorst in de eerste plaats contrôle kon uitoefenen of ontginning zou willen laten verrichten; het lijkt soms eer op een echt verbanningsoord in de wildernis. Van belang voor de taalkundige invloed was natuurlijk ook dat al spoedig na de definitieve onderwerping, kort voor 1700, kolonisten uit Karangasem op Bali zich op Lombok vestigden, al vormden zij dan eigen nederzettingen. Deze Balische dorpen zijn er tot op de huidige dag, en hoewel kwantitatief de betekenis van de Baliërs op West-Lombok niet groot is — er zullen er tussen de 20.000 en 30.000 wonen — is economisch hun invloed ook na de val van de Balische dynastie in 1894 groot gebleven. Zo is te verklaren dat m.n. in het W van het eiland bal. taalinvloed te vinden is. Als men tracht tot nadere precisering en chronologie te komen zijn de moeilijkheden vrijwel onoverkomelijk; althans voor mij was dat het geval. Maar ik wil niet ontkennen dat grondige bestudering van de talrijke bronnen nog nader licht op de oude geschiedenis van het eiland zou kunnen werpen. De Heer A. C. J. Riel, die zich juist met deze interne historie van het eiland diepgaand heeft beziggehouden is, hoewel zijn onderzoek niet tot een afsluiting is gekomen, tot een vrij geprononceerd en helder beeld van de geschiedenis van het eiland gekomen. Met zijn toestemming druk ik hier gaarne een brieffragment af waarin hij zijn visie samenvat:¹

¹ De Heer Riel verzocht mij er met nadruk op te wijzen dat hijzelf zijn conclusies geenszins als definitief beschouwt; zijn onderzoek is onvoltooid gebleven, veel opsporingswerk had nog verricht moeten worden, en hij heeft deze samenvatting dus alleen met veel voorbehoud gegeven. - Des te dankbaarder ben ik voor zijn toestemming, dit overzicht te publiceren, omdat ik weet dat het aan de ene kant toch al op veel materiaal gebaseerd is, anderzijds tot dusver over deze materie niets is gepubliceerd.

„Afgezien van een uiterst schaarse kustbevolking (Boeg.?) lag wellicht lang vóór 1350 aan de mond van de Witte Rivier of tegen de Rendjanihellingen aan die rivier een vereringsgemeenschap, vermoedelijk in die tijd bekend onder de naam Lombok Mirah,¹ Talineng,² of Antara. Ik ben geneigd aan te nemen, dat deze gemeenschap uit 2 delen bestond, een Oostelijk sacraal deel en een Westelijk profaan gedeelte, gescheiden door de K. Putéq, welke zijn oorsprong vindt in de Segara Sesigar, Segara of Telaga Kumbang, Telago aro³ en Zuid-Noord loopt vanaf de Gunung Sesigar.⁴ Deze gemeenschap, vermoedelijk een vazal van een Javaans rijk, werd verbroken door Javaanse (politieke of militaire) invloed. Een deel der bevolking ging naar Lombok (OL) en een ander deel zwierf in Westelijke en Zuid-Westelijke richting. Vermoedelijk werd dit dramatisch gebeuren voorgesteld door de vervaardiging van de *umbaq ero*. Misschien een eeuw later had een tweede inval plaats. Alweer was de omgeving van Bajan (i.v.m. het sacrale en dus politieke karakter) eerste aangrijpingspunt. Deze inval was veelomvattend. Niet alleen betrof het een expeditie tegen het eiland Lombok, doch ook Bali en Sumbawa waren hierbij betrokken. Na Bajan kwam ook Lombok (OL) aan de beurt, waarop laatstgenoemde dynastie verhuisde naar Pudjut (ML) en Prigi (OL).

De „westelijken” van Bajan kwamen te Tendaun (WL) en Pengantap (ZWL) aan land. Zij stichtten Batudéndéng. Door huwelijk of strijd werd het oudere Pudjut door het nieuwere Batudéndéng (ML) overvleugeld. Het nieuwe rijk te Prigi (OL) is m.i. bekend als Sélaparang, Silo, Silanegara (de oudere broer). Batudéndéng was de jongere broer, al wil de overlevering van Midden-Lombok het juist andersom. Bajan behield zijn sacrale belangrijkheid (driedeling van Lombok).⁵ In Tendaun ontstond later een onafhankelijk rijkje, dat de naam droeg van Kedaro. Weer later ontstonden de rijkjes Medain, Kuripan enz. Vermoedelijk kunnen al deze dynastieën gerekend worden tot één

¹ De ring van een hemelnimf - waarvan de Sasaks zouden afstammen - was met een prachtige robijn bezet. Deze robijn (Mas Ludira) zag er uit als een grote rode lombok.

² =zuivere rivier

³ benaming voor het kratermeer van de Rendjani.

⁴ benaming voor de Rendjani.

⁵ Kokoq Balimbing en K. Putéq als grenzen. De 3 rijkjes waren dus: Bajan, Sélaparang en Batudéndéng.

familietak: Batudéndéng, de Westelijken, de onbelangrijken, de nazaten van de vorst der onderwereld (het onzichtbare), de dragers van het witte kleeid: de *basaq*. Mijn zegslieden achten het niet onmogelijk, dat afkorting resp. reduplicatie tot het woord *sagsaq* of *sasaq* hebben geleid.

De Islam drong al zeer vroeg door op Lombok middels vreedzame penetratie (huwelijk, bekering) en dat kan wellicht worden gesteld in het begin der zestiende eeuw. Vanuit Sélaparang werden in die tijd resp. Pedjanggiq en Langko gesticht. Een oorlog tegen de Batudéndéng-rijkjes kon niet uitblijven. Batudéndéng ging ten onder. Het eigenaardige is, dat Pudjut geen diepgaande invloed van de Islam onderging. Pudjut maakt voorts melding van relaties met Klungkung (Bali).

Het komt mij in dit verband voor, dat de lijn van evenwicht tussen Islam en Hindoeïsme ruime tijd gelegen heeft tussen Penudjaq—Ketara—Pudjut. De vraag rijst hierbij in hoeverre toen Bali reeds invloed had op Lombok. Alhoewel uiteindelijk ook gebieden ten Westen van die lijn geïslamiseerd werden, ontkomt men toch niet aan de gedachte, dat, waar in het Oosten de Islam zo gemakkelijk doordrong, in het Westen Balische krachten gewerkt moeten hebben om inderdaad van weerstand te kunnen spreken. Het is merkwaardig, dat in de mij bekende overleveringen de band met Java ¹ zeer sterk naar voren kwam en bovendien sporen zijn te onderkennen van politieke invloed uit Z. Celebes,² doch dat de relaties met Bali en Sumbawa niet of bijna niet worden genoemd. Teneinde de vraag betreffende de oer-eenheid te kunnen beantwoorden is, naar het mij voorkomt, reconstructie van de geschiedenis van de toegangspoort: het heilige gebied bij de K. Putéq, van essentiële betekenis. De Sasakse geschiedschrijver maakt er zich vanaf door slechts het woord Bajan te noemen. De weefsels en de bergverering zomede de hiermede gepaard gaande oude symboliek, geven mij de overtuiging, dat de overlevering stelt, dat men van oorsprong één was, zij het dan zeer vermoedelijk in twee phratries gescheiden. Het is daarbij zeer goed mogelijk, dat West-Sumbawa hetzelfde stamland had. Of een genealogische twee-eenheid ook noodzakelijk tweetalig moet zijn weet ik niet. Het is niet onmogelijk, dat bepaalde „gevoelige” begrippen, welke nauw met de oor-

¹ Daha, Kuripan, Blambangan, Madura, Surabaya.

² Goa, Saleier.

sprongsverhalen in verband staan (*dendeng, jangiq, sele, beke* enz.) op Lombok in feite tweetalig bekend zijn, de ene levend voor dagelijks gebruik, de andere „pantang”, slechts gebruikt door de Kjahi's waktu-telu. In dit verband moge nog gewezen worden op het bestaan van taal-enclaves, bv. in de desa's Penu-djaq, Katéng en Pudjut.

Historisch geeft m.i. de overlevering duidelijke, zij het globale grenzen: de K. Putéq, Sélaparang, de K. Blimbing en de lijn Penudjaq—Pudjut en voorts de migratierichtingen Noord-Zuid en van Zuid naar West en Oost en tenslotte van Oost naar West.”

Deze uiteenzetting, gebaseerd als zij is op grondige studie van talrijke historische, etnologische en godsdienstige gegevens, door de heer Riel zelf ter plaatse verzameld, lijkt mij van veel belang, als samenvatting en interpretatie van de vaak verwarde en elkaar tegensprekende sas. opvattingen over de oergeschiedenis van Lombok. Maar ik geloof toch ook dat men voor de reconstructie van de taalgeschiedenis van het eiland voorzichtig moet zijn met een dgl. samenvatting die onvermijdelijk „gestileerd” moet zijn, de essentialia noemt en verwerkt, zoals die in sas. genealogie en mythe, in heilige weefsels en overlevering zijn bewaard en vastgelegd, maar die met allerlei voor de taalgeschiedenis óók belangrijke doodgewone mensen en dingen niet kan rekenen omdat zij, als van geen belang in het sas. wereldbeeld-van-later, eenvoudig in de overlevering niet voorkomen. M.n. de gedachte van een oer-sas. eenheid, in tweeën gedeeld of niet, is voor een reconstructie van de taalgeschiedenis eerder en meer gevaarlijk dan vruchtbaar; men kan niet ontkennen dat in het latere sas. wereldbeeld die oereenheid een feit, een vanzelfsprekendheid is — maar in het licht van de historische gegevens over de wording van de IN volken en volkjes i.h.a. moet men toch wel aannemen dat die oereenheid als zodanig een fictie is — wil men: dat aan die oereenheid een nog oudere veelheid moet zijn voorafgegaan. Ik kom daarop in het slothoofdstuk van mijn boek terug.

Ik laat nu nog enkele andere historische gegevens volgen, die ik uit verschillende bronnen verzamelde. Zoals bekend komt in de Nāgarakṛtāgama, het oudjavaanse gedicht van 1365, ook Lombok voor, al zijn de gegevens helaas niet geheel duidelijk. Van drie kernen in ± 1350 schijnt de tekst melding te maken in Z 14.3 en 4; het lijkt nl. m.i. geen twijfel dat in die verzen Sukun als hoofdnerdzetting wordt genoemd, daarnaast Lombok Mirah en Sāksāk. Sukun is Sokong, de

oude naam voor Tandjung, die nog bewaard is in de naam van de haven, en die ook in oude berichten over het eiland voorkomt (bv. Adatrechtbundel XV p. 136 v). Het ligt voor de hand aan te nemen dat Lombok Mirah het huidige plaatsje Lombok is, vanouds een centrum blijkbaar, plaats van de keraton vóór de vorsten naar Sélaparang wegtrokken (id.), terwijl dan Sāksāk al even zeker in het ZW gezocht moet worden — nu nog ligt daar de Gunung Sasak. Het is natuurlijk niet zeker dat de Ng. de enige belangrijke dorpen van het eiland noemt — denkbaar is bewoning in het binnenland die aan de Javaanse auteur niet behoorlijk bekend was. Wel zijn het — en dat ligt aan de ene kant voor de hand, maar is anderzijds toch niet zonder betekenis — de drie goede havens van Lombok, de enige plaatsen waar men in alle seizoenen veilig kan landen op het eiland.

Dat maakt uiteraard ook deze interpretatie van de plaatsnamen uit de Ng. zo waarschijnlijk — en dat doet de vraag rijzen of Gurun hier een aanduiding voor heel Lombok zou zijn. Ik ken deze naam niet uit nieuwere gegevens.¹

Gurun is enerzijds kennelijk een aanduiding voor de Grote Oost bv. in Ng. 42. 2, en in de Par. Anderzijds is het even duidelijk de naam van een beperkt gebied met name in 14. 3 en 4; en ook in 16. 3 is niet onaannemelijk dat de eilanden O van Java worden samengevat als: Lombok, Bali en de rest. Deze opvatting schijnt ook plausibel voor het wel identieke Gurung in een Oudbalische oorkonde die Goris laatstelijk heeft uitgegeven (*Prasasti Bali* I, Nr OJ 357. IIa. I, p. 106 cf. vertaling II, p. 178 noot 2). Mogelijk ook al = Gurun in een oork. van 913 A.D. (id. I p. 64 v en II p. 131). Het lijkt mij al met al niet onwaarschijnlijk dat Gurun(g) dus enerzijds 'Lombok', anderzijds 'Lombok en de rest', 'De Grote Oost' betekent in het Oudjavaans. Welke sas. naam hier evt. in steekt is niet duidelijk; het meest voor de hand ligt Gerung, nu een belangrijke plaats in het ZW, dicht bij de Gunung Sasak, maar in de lokale traditie is het geen oud, belangrijk centrum, en de huidige plaats Gerung is vrij jong — al sluit dat uiter-

¹ Overigens is de naam Gurun misschien al veel ouder „belegt”: G. Ferrand besprak in *Journal Asiatique* XI. 13 (1919), p. 290 vv. een passage uit Yi-tsing, waarin een aantal in die tijd (7e eeuw) buddhistische eilanden worden genoemd; een daarvan, O van Bali, is K'ou-louen, wat fonetisch aan Gurun schijnt te beantwoorden; en zouden de gegevens uit Ng. 16.2-3 dan met deze berichten over een oud buddhistisch Lombok in verband mogen worden gebracht? ?

aard de mogelijkheid van een oude naam niet uit, cf. Sélaparang.¹ In ieder geval, en hoe het ook met Gurun gesteld is — de drie kernen van Lombok in NW, NO en ZW bestaan al als buiten het eiland bekende centra in \pm 1350 — waarschijnlijk is dat er toen al een intensievere bewoning ook elders op het eiland bestond.

In oude sas. babats wordt de oergeschiedenis van Lombok op een manier samengevat die ons ook niet zoveel wijzer maakt. In de Babat Lombok (KBG coll. Engelenberg nr. I, gedateerd 1229 H) wordt verteld van een mensenpaar in het land Suwung, op de bergen: Déwi Sita en Batara Indra (ik weet niet of Suwung een werkelijke nederzetting is geweest of een symbolische aanduiding van de oer-„ledig”-heid van 't land. De naam Suwung blijft ook verder voorkomen voor deze oer-kern en is ook uit andere tradities niet onbekend als de naam van het oudste rijk, in de bergen van 't NO, directe voorloper van 't rijk Lombok, op zijn beurt de voorloper van Sélaparang).

Dit echtpaar dan kreeg 44 kinderen: 22 zonen en 22 dochters die met elkaar trouwden: verdere uitbreiding van de familie maakte het vertrek van alle kinderen op de oudste (of oudste twee?) na nodig: die oudste volgde zijn vader op, nadat alle andere paren zich op vaderlijk bevel over 't hele eiland verspreid hadden. Tot deze oernederzettingen behoren alle ook van elders bekende oude kernen — van hun onderlinge relatie blijkt verder weinig. Wel bevat de Babat allerlei belangwekkende gegevens van historische en geografische aard — maar vooralsnog zie ik weinig kans om er voor de taalgeschiedenis veel conclusies aan vast te knopen (vgl. Adatrechtbundel XV p. 136 v).

De andere Babat Lombok (KBG nr. 395, gedateerd in Saka 1783) heeft een uitvoerige en merkwaardige inleiding over het wel en wee der mensheid sinds Adam, tot en met Noach, de zondvloed en vele dingen en mensen daarmee samenhangend. Dan begint een nieuwe

¹ Een bevestiging van de identificatie van Gurun met Lombok vond ik nog in een inheemse overlevering, die wordt vermeld in het tijdschrift Medan Bahasa III (Djan. 1953), p. 25, waar een vraag van een lezer over het woord *Sunda* als volgt wordt beantwoord: „Tentang kata *Sunda* menurut tjerita jang kami ketahui begini dengan pendek.

Dulu Andalas, Djawa, Kalimantan, Sulawesi itu adalah sebuah benua besar, *Sunda* namanja. Kira ² pada zaman Nabi Nuh gunung ² banjak jang meletus, antaranja gunung Kapi (Rakata), g. Pulassari, g. Aseupan, g. Karang, g. Kutu, g. Radjabasa, g. Gurun di Lombok dll. Benua Sunda jang besar itu petjah mendjadi kepulauan Nusantara jang sekarang. Jang besar ² Kalimantan, Sumatera, Djawa dan Sulawesi disebut kep. *Sunda Besar*, jang ketjil ² kep. *Sunda ketjil*.”

De bron waaruit de red. van Medan Bahasa geput heeft wordt niet opgegeven.

geschiedenis van een mensenpaar dat de zondvloed overleeft en aanspoelt op het eiland Lombok, te Tandjung-gunung (of: op een berg-kaap?) Tanggul Bajan heette 't daar. Ze vestigen zich er, NO van hun huis is de patirtan Kelongboroq. Ze leven eerst als „heidenen”: pan ipun lagi Buda/ tan weruh gama hukum/ tan uning ing halal/ haram ambérawa/ sing tjiptanipun dénbukti/ tan weruh abadju wastra// Ze breiden zich in menigte uit en worden door plaatsgebrek gedwongen een nieuwe nederzetting in Désa Laéq te vestigen. Een tovermachtige vogel leert ze de eerste beginselen der civilisatie: 't bereiden van nasi, 't maken van vuur en 't verwerken van katoen tot kleding. Dan vertelt het verhaal over 't land Talsamad waar half demonische mensen wonen, die de mensheid molesteren, pas Amir Amsyah (Amir Hamzah) slaagt erin aan hun schrikbewind een eind te maken. De resten van 't verslagen leger van Talsamad vluchten her en der en komen terecht in Makasar en bumi Angris (Engeland?), Djawa, Bali, Balamsadulang (?), Bugis (en?) Merédjéng; en dan komen sommigen ook in het Z (van Lombok wel te verstaan) in Pengantap (aan de Z kust), Langko en Pedjanggiq, weer anderen in Sokong, Tebango en Bajan (185, 188, 178). Intussen hadden die van Laéq hun oude dorp verlaten en een nieuwe nederzetting gesticht in Pamatan dat tot grote bloei kwam, ook buitenlandse relaties had met handelaren en Badjo's. Er rijst behoefte aan een organisatie en een leider, men kiest zich een koning, bouwt een kraton, er is een vorstelijk huwelijk, er komt een hele hiërarchie van waardigheden, een leger, wapens, een gamelan. — Dan wordt verteld hoe uit 't land Tulémbaq door Satans listen naar pulo Djawi (of Betawi!) een nieuwe leer doordringt, die door de zonen van de vorst van Madjapait persoonlijk wordt uitgedragen naar allerlei gebieden Oost van Java. Ook Sasak Sumbawaq/ sami tumut anggawé Brahala Miru/ muwang tapel apinda déwa; de agama buda wordt verworpen en de agama werat Sari aangenomen; en de prins uit Madjapait die de nieuwe leer meebracht vestigt zich blijvend op het eiland. Maar de straf blijft niet uit: Pamatan wordt door een uitbarsting van de Rendjani verwoest. De bevolking zoekt her en der een goed heenkomen, een deel komt bv. overzee via Lédang in Batudéndéng (Z), anderen in de bergen of in 't NO, weer anderen in Pedjanggiq en Langko. De vorst zelf komt per schip behouden in 't plaatsje Lombok aan, waar hij een kraton sticht, zijn volgelingen vestigen zich in de omgeving daarvan. Tientallen plaatsnamen worden in deze passage genoemd — de kern van het eiland wordt Lombok, daaronder zijn de vier belangrijkste centra Sokong, Bajan (waar de Madjapaitse prins

is terecht gekomen), Kuripan en Pedjanggiq. — Daarna volgt lokale geschiedenis van Lombok, en dan uitvoerig het verhaal van de Islamisering van Lombok: zeer interessante lectuur, die uitgave zeker waard zou zijn — maar die hier niet langer de aandacht behoeft te hebben omdat we er voor de taalgeschiedenis weinig aan hebben.

Het is wel duidelijk dat de interne geschiedenis van Lombok evenmin als de externe ons erg goed bekend is, al is er zeker nog materiaal beschikbaar om er dieper in door te dringen. De dialectgeograaf die gaarne zijn taalbewegingen met (cultuur)historische feiten in verband brengt komt op dit punt hier niet erg ver; en we zullen dus de kaarten op hun eigen mérites moeten onderzoeken, en de taalgeschiedenis alleen aan de taalfeiten ontleenen. Dat dat onze taak verzwaart is aan de ene kant wel zeker; maar aan de andere kant zullen we zo toch misschien de dialectgeografische methode als methode van taalonderzoek des te beter op eigen mogelijkheden kunnen toetsen. De afhankelijkheid van historie en cultuurhistorie is trouwens soms wel, maar lang niet altijd een voordeel voor de dialectgeograaf.

Over de meer specifiek externe geschiedenis hebben we uiteraard voor de laatste eeuwen wel enige gegevens, die in verschillende publicaties zijn verwerkt (Cool, Lekkerkerker, De Graaf): m.n. over de bezetting van Lombok door de Baliërs van Karangasem in de 17e eeuw en de lotgevallen van eiland en bevolking sedertdien is veel bekend, wat ik hier te minder behoef te verhalen daar de *details* taalhistorisch van weinig belang zijn. Uit de oudere tijd weten we van politieke invloed van het Oosten, vooral Sumbawa en (indirect via dat rijk) Z Celebes. Hier zijn de historische details echter slecht bekend, en de relatie tot taalhistorische gebeurtenissen op Lombok is erg onzeker; wat van belang is of kan zijn wordt bij de behandeling van de taalgeschiedenis zelf naar voren gebracht.

DE TAALGESCHIEDENIS VAN LOMBOK**1. Inleiding**

Aan de ene kant is de methode van dialectgeografisch onderzoek langzamerhand zo bekend geworden dat uitvoerige behandeling daarvan ter inleiding van mijn studie over de taalgeschiedenis van L nauwelijks nodig schijnt, aangezien mijn onderzoek zich principieel niet van een conventioneel dialectgeografisch onderzoek in West-Europa onderscheidt. Anderzijds is de dialectgeografie voor Indonesië nieuw, en ik ben mij ervan bewust dat voor beoefenaren van de Indonesische linguïstiek in het bijzonder allerlei in dit boek toch wel nieuw en onwennig zal klinken. Misschien dat daarom enkele inleidende opmerkingen over aard en methode van de volgende behandeling van het sas. materiaal niet van nut ontbloom zijn. Ik kan er niet aan denken een uitvoerige beschouwing over de dialectgeografie als zodanig te geven — dat zou een studie op zichzelf vergen. Een studie die zeker nuttig en misschien dringend nodig is, omdat de plaats van de dialectgeografie in het kader van de ontwikkeling van de moderne linguïstiek allesbehalve duidelijk is. Recente studies van Weinreich en Stankiewicz (resp. in *Word* 10 en 13) tasten de weg af naar een *Structural Dialectology*, maar dat is nog maar een begin, en de urgentie van een verder onderzoek in deze richting wordt telkens duidelijk als men kennis neemt van traditioneel opgezette dialectgeografische studies: het moet immers ondenkbaar worden geacht dat de structurele gedachte niet meer voor de dialectgeografie zou kunnen en moeten betekenen dan hij feitelijk doet blijkens zulke publikaties. En omgekeerd moet er ook voor de synchronische beschrijving van taalstructuren meer winst te halen zijn uit de veelheid van materiaal die de dialectgeografie ter beschikking stelt dan thans pleegt te gebeuren. Maar niet alleen zou deze studie te uitvoerig worden in het kader van *dit* boek, bovenal schijnt het sas. nu niet een gebied waar dgl. principiële problemen in de eerste plaats met succes schijnen te kunnen worden geëntameerd. Van de structuur van die taal is immers zo weinig bekend dat een onderzoek naar de

verhouding van structurele en dialectgeografische studie op onoverkomelijke moeilijkheden zou stuiten. Ik moet daarbij bekennen dat de opzet van mijn studie ook niet op dit probleem gericht geweest is: die opzet was geheel conventioneel dialectgeografisch, en pas achteraf ben ik mij geleidelijk bewust geworden van de principiële problematiek van een dgl. onderzoek. In de conclusies in het slothoofdstuk kom ik nog wel op enkele punten terug.

Een gelukkige omstandigheid die uitvoerige toelichting op de methode van dit boek overbodig maakt is de doorzichtigheid van die methode. Ik heb trouwens ook in de opzet van het boek getracht die methode te demonstreren, van deze studie min of meer een impliciete inleiding tot de dialectgeografie voor het gebied van de Indonesische talen te maken: dat werd mede mogelijk gemaakt door de gelukkige omstandigheid van de recente, historisch vrij nauwkeurig te traceren bal. invloed op het sas. zoals die op een aantal kaarten onmiskenbaar tot uiting komt. Ik kon mij geen betere mogelijkheid van toelichting op termen als vernieuwing, isoglosse, expansie etc. wensen dan deze bal. invloed levert — en op die basis kan in de volgende paragrafen verder gebouwd worden, en over de verdere taalgeschiedenis van L. gesproken worden aan de hand van allerlei kaarten.

Ik vlei mij daarom met de hoop dat — afgezien van de vraag of ieder de resultaten en conclusies van het onderzoek zoals dat in dit hoofdstuk ontwikkeld wordt kan onderschrijven — de methode volgens welke die resultaten bereikt worden ook voor een niet-dialectgeografisch geschoolde lezer van dit boek zonder veel moeite duidelijk zal zijn.

Niettemin dus toch een enkel woord ter toelichting. De dialectgeografie, als aparte tak van de linguïstiek opgekomen in de zeventiger jaren van de vorige eeuw, berust als geheel op de simpele constatering dat binnen een bepaald taalgebied met dialectische verscheidenheid de verschillende isoglossen niet plegen samen te vallen. Een isoglosse is een lijn die binnen een bepaald gebied plaatsen die verschillen m.b.t. een bepaald taalkenmerk van elkaar scheidt. In het Rijnland komen naast elkaar de vormen *ik* en *ich* voor — Wenker ontdekte dat de lijn die het *ik*-gebied van het *ich*-gebied scheidt niet samenvalt met de *maken/machen* isoglosse in dat gebied — en weer anders bleken te lopen de *appel/äpfel*-, *dorp/dorf*- e.a. isoglossen. Deze verscheidenheid van isoglossen bleek historisch perspectief te openen: de hedendaagse verschillen in verbreiding van een aantal woorden met identieke of vergelijkbare fonetische verschijnselen moesten immers hun verklaring vinden in verschillen in de geschiedenis van de verbreiding van die

afzonderlijke woorden. Anderzijds was onaannemelijk dat er geen oorspronkelijke samenhang zou zijn tussen die verschillende gevallen van *k/ch*, *p/pf*, nog algemener: van occlusief/fricatief tegenstellingen: en op grond van wat men wist van de taalgeschiedenis der Germaanse talen in het algemeen kon men concluderen dat de fricatief zich uit de occlusief ontwikkeld moest hebben, een vernieuwing t.o.v. die occlusief was. Zo heeft men door zorgvuldige vergelijking van de verschillende kaarten die op dit verschijnsel betrekking hadden en van de uit andere bronnen bekende historische gegevens over de germ. talen een vrij nauwkeurige geschiedenis van de verbreiding van deze vernieuwing kunnen schrijven. Bovendien bleek het mogelijk deze taalvernieuwing in verband te brengen met historische feiten, terwijl voorts op grond van de overeenstemming in kaartbeeld allerlei andere taalveranderingen, dus buiten deze verschuiving van occlusief naar fricatief, in deze vernieuwing ingepast konden worden: andere fonetische vernieuwingen, maar ook nieuwe woorden, betekenisontwikkeling van oude woorden etc. Op deze manier heeft men, in het Rijnland maar precies zo in allerlei andere gebieden, uitgaande van het bekende of evidente, door vergelijking en samenvatting van kaarten en de daarop voorkomende isoglossen, taalvernieuwingen kunnen opsporen en in onderlinge samenhang kunnen verklaren. Vaak dienden fonetische verschillen (van het type *ik/ich*) als uitgangspunt: behalve in het Duitse taalgebied bv. ook in het Nederlandse. Maar noodzakelijk is dat natuurlijk niet: zodra men, op wat voor gronden dan ook, de historische verhouding tussen twee op een kaart voorkomende vormen met zekerheid kan bepalen (bv. als een van beide een leenwoord is, waarvan men de tijd van ontlening, of althans de terminus post quem, weet), en men dus 'vernieuwing' tgo. 'relict' kan stellen, kan een dgl. kaart als basis voor verder vergelijkend onderzoek dienen: kaarten die eenzelfde beeld vertonen als de eerste, met overeenkomstige (maar niet identieke!) isoglossen kan men op overeenkomstige wijze interpreteren, en naarmate men meer kaarten van een dgl. type heeft zal men scherper en duidelijker zo'n vernieuwing kunnen bepalen. Zo mogelijk kan men die dan met historische feiten in verband pogen te brengen (het opkomen van een bepaalde stad als centrum van wereldlijke of godsdienstige macht in een zekere periode, het ontstaan van (nieuwe) staatkundige grenzen, het opkomen van nieuwe handelswegen etc. etc.) en tenslotte dus zo'n vernieuwing ook historisch zo nauwkeurig mogelijk afbakenen. Het valt te begrijpen dat vanouds dialectgeografie en geschiedenis nauwe relaties onderhouden — en tegenwoordig wordt

uiteraard ook de prehistorie steeds belangrijker voor de dialectgeografie in West-Europa. Daarnaast mag ik hier wel even wijzen op de relaties tussen dialectgeografie en volkskunde, vooral ook in Europa van belang geworden: steeds meer is men via het onderzoek van woorden gekomen op dat van zaken, die door die woorden betekend worden, en uit den aard der zaak hadden de dialectgeografen veelal in de eerste plaats belangstelling voor die zaken die in de sfeer van folklore of volkskunde liggen, omdat taal- en cultuurrelicten niet zelden bleken samen te vallen of samen te hangen. Dat in dat verband ook de naamkunde vaak in het onderzoek werd betrokken behoeft geen betoog. Aan de andere kant valt niet te ontkennen dat die op zichzelf vruchtbare en stimulerende contacten van de dialectgeografie met niet-taalkundige wetenschappen haar ook wel eens parten hebben gespeeld: de specifiek taalkundige problematiek kwam wel eens in het gedrang, en men kan ook zonder nader onderzoek (dat overigens uiterst nuttig zou zijn!) wel vermoeden dat er samenhang bestaat tussen de openheid van de dialectgeografie naar allerlei niet-taalkundige wetenschappen als de genoemde en haar afgeslotenheid naar de kant van de structurele linguïstiek.

Hoe dit zij — onmiskenbaar is de dialectgeografie een bloeiend bedrijf geworden dat in de laatste 80 jaar opmerkelijke resultaten geboekt heeft, voornamelijk bestaande in een vergaande verdieping en verfijning van methode en resultaten van het historisch-vergelijkend taalonderzoek. Want, het behoeft na het bovengezegde dunkt me nauwelijks betoog: hoewel de dialectgeograaf in het algemeen werkt met hedendaags materiaal is zijn onderzoek naar aard en resultaten historisch-vergelijkend. Hij onderzoekt, zoals Heeroma het pleegt te formuleren, het totaal van taalbewegingen in het verleden die tezamen het hedendaagse taallandschap hebben bepaald. Die bewegingen zijn samenvattingen van een groter of kleiner aantal individuele gevallen — geschiedenissen van individuele woorden of andere taalelementen, die zich alleen laten samenvatten tot veranderingen, bewegingen, 'vernieuwingen', 'expansies' dank zij hun onderlinge verscheidenheid. Ik stel daarbij nog uitdrukkelijk vast, omdat het juist ook voor dit Lombokse onderzoek belangrijk is dat voortdurend voor ogen te houden, dat de dialectgeografische methode opzichzelf niet de mogelijkheid geeft de vernieuwingen te verklaren. Ik zal in de loop van mijn betoog telkens spreken van vernieuwingen — als ik *mako* of *kun̄kuq* ZO vernieuwingen noem tegenover *těmbako* resp. *kukuq* betekent dat niets anders dan dat op grond van het kaartbeeld van K 56 en K 21 zelf èn op grond van de etymologische verhouding tussen de betrokken vormen ik mag con-

cluderen dat ergens in het ZO op een bepaald ogenblik deze vormen opgekomen zijn, en zich zijn gaan verbreiden — hoe die vormen daar kwamen kan ik met behulp van mijn kaarten uiteraard niet verklaren. En als ik dan op grond van de geschetste methode later ook *kěleon* op K 40 een ZO vernieuwing noem, betekent dat alleen, dat op grond van het kaartbeeld deze vorm historisch wat zijn verbreiding betreft moet samenhangen met *mako* en *kunkuq* — maar ik zeg daarmee niets over zijn herkomst — en als ik hem met de nu eenmaal gebruikelijke term vernieuwing benoem betekent dat zelfs niet dat *kěleon* in dat gebied in Zuidoost-Lombok overal een oudere vorm vervangen heeft: het kan best een in die buurt oude vorm zijn; wat ik ervan weet, is slechts dat hij op een zeker ogenblik in het kader van een bepaalde expansie zich blijkbaar mee is gaan verbreiden over een zeker op allerlei kaarten voorkomend gebied. Juist omdat etymologisch dgl. vernieuwingen zo zelden duidelijk zijn, is het goed zich van deze technische betekenis van de term vernieuwing voortdurend bewust te zijn.

Op dezelfde wijze moet ook de term *relict*, die in deze studie telkens gebruikt wordt in technische zin worden opgevat als: niet-vernieuwing. De term suggereert nl. een absolute ouderdom en oorspronkelijkheid die ermee aangeduide vormen misschien ook wel kunnen bezitten, maar zeker niet altijd *hoeven* te bezitten: wat ik hier *relict* noem, is slechts een vorm die op grond van het kaartbeeld dat hij oplevert niet past in één van de aantoonbare vernieuwingen. Maar aangezien mijn materiaal tamelijk beperkt is, en de gegevens van elders voor de taalgeschiedenis van L vrijwel ontbreken, is het best mogelijk dat vormen die ten opzichte van een of meer van mijn vernieuwingen *relict* zijn in deze technische zin, historisch nieuwe vormen of woorden kunnen zijn, die ik alleen bij gebrek aan voldoende analoge kaarten met wél etymologiseerbare gegevens niet kan terechtbrengen.

Achter deze kwestie steekt natuurlijk het probleem van het oersasaks en de historische ontwikkeling van de dialecten op L. Ik heb de term *oersas.* vermeden, omdat die naar mijn mening een misleidende suggestie van oereenheid en latere divergentie wekt, terwijl men veeleer moet vermoeden, op grond van algemene overwegingen, dat nooit een oereenheid bestaan heeft als uitgangspunt van de latere dialectdivergentie, maar dat veeleer „in den beginne” er op L al een taal- of dialectveelheid geweest moet zijn. Maar het lijkt me beter dit probleem te bewaren voor het slothoofdstuk, al zal ik er terloops bij de behandeling van sommige kaarten wel eens op moeten wijzen.

De indeling van dit hoofdstuk is dus wel duidelijk: het weerspiegelt

eigenlijk vrij getrouw mijn eigen verwerking van de op de kaarten beschikbare gegevens. Ik ben van het bekende en evidente uitgegaan, en heb op basis daarvan voortgewerkt naar het minder bekende en minder evidente, kaarten samenvattend als zij overeenkomstige isoglossen vertoonden, en vervolgens interpreterend op grond van de verschillen die zij binnen de globale overeenkomsten vertoonden. Het is in wezen de weg die de dialectgeografie in West-Europa gegaan is: van de *ik/ich-*, *maken/machen-* en dgl. isoglossen uit heeft men voortgebouwd en doorgewerkt tot waar men nu gekomen is.

Het lijkt op het eerste gezicht wel eens bedenkelijk als men ziet hoe bepaalde kaarten, schijnbaar om de enkele reden dat ze het eerst onderzocht zijn, zo'n centrale en blijvende positie hebben gekregen in het onderzoek van een vaak zo groot en gecompliceerd terrein. Maar aan de andere kant is er ook nog zo iets als wetenschappelijke intuïtie die de voorlopers als Wenker, Gilliéron, Kloeke hebben moeten bezitten om 'hun' vak te kunnen opbouwen — of als men daar niet in gelooft kan men in ieder geval apriori vermoeden dat de voor een gebied als geheel belangrijkste of typerendste verschijnselen het eerste de aandacht trekken, dat de grote centrale problemen eerder de belangstelling van onderzoekers gaande zullen maken dan lokale, beperkte, secundaire complicaties en bijzonderheden. Er zullen nu eenmaal altijd en overal sommige kaarten zijn waarvan de problematiek duidelijk of de verklaring evident is — en het is eis van methode dat de onderzoeker die kaarten het eerst aanpakt. Zij leveren hem de basis waarop hij verder kan werken, zij verschaffen hem bepaalde zekerheden waarop hij volgende hypothesen zal kunnen of moeten bouwen; natuurlijk moet hij zich bewust blijven van de betrekkelijke geldigheid van zijn uitgangspunten, en kan het nodig zijn dat hij bepaalde conclusies, aan zijn sleutelkaarten verbonden, achteraf moet laten vallen of herzien. Daarmee vermindert hun waarde nauwelijks, en verliest zijn methode niet aan gegrondheid. Ieder wetenschappelijk onderzoek verloopt op deze wijze, en is voltooid als de meest bevredigende verklaring is gegeven van zoveel mogelijk beschikbare gegevens. Iedere uitzondering of onverklaarde bijzonderheid blijft pleiten tegen het totaal der bereikte conclusies.

Zo is ook dit onderzoek van de taalkaarten van L aangepakt. Ook hier bleken bepaalde kaarten zich op te dringen als sleutelkaarten — en een van de weinige gunstige kanten van de langgerekte bemoeienis met dit materiaal vóór het boek tenslotte voltooid werd, is zeker dat die sleutelkaarten toch niet bij eerste intuïtie alléén zijn aangegrepen.

Telkens is dit onderzoek eigenlijk opnieuw begonnen wanneer het een tijdlang onderbroken was geweest; maar telkens opnieuw ook bleek het te leiden tot deze groepering van het materiaal en deze interpretatie van de feiten. Ik was bovendien bij het begin van de bestudering van het verzamelde materiaal in een vrij gunstige positie: vaststaande uitgangspunten waren er op dit braakliggende terrein vrijwel niet. Natuurlijk hadden zich m.n. tijdens de enquête bepaalde gedachten aan mij opgedrongen, waren bepaalde verschijnselen mij speciaal opgevallen en had ik dus een bepaalde voorkeur voor bepaalde, en een zekere onmiskenbare antipathie tegen andere kaarten, al vóór ze getekend waren (dat is grotendeels pas in Djakarta gebeurd). Maar in het algemeen was ik zowel tegenover mijn eigen materiaal als tegenover de taalgeschiedenis van L een vrijwel onbeschreven blad. De frappantste bevestiging daarvan vind ik altijd weer K 62, de tientallenkaart: pas in Djakarta heb ik hem getekend, en zijn verrassende evidentie en demonstratieve kracht ontdekt als een openbaring — gelukkig toen pas, want ik zou mijn eigen waarnemingen te velde nauwelijks meer vertrouwd hebben als ik de interpretatie waartoe de antwoorden op de vraag naar de 'tientallen' zouden leiden toen al vermoed zou hebben.

Zo is de indeling van dit hoofdstuk bepaald door wat de kaarten elk afzonderlijk en tesamen aan verklaringsmogelijkheden en -moeilijkheden opleverden, waarbij steeds zoveel mogelijk is uitgegaan van het evidente: evident in taalhistorische of historische of cultuurhistorische zin: taalhistorisch is bv. evident dat *kunkuq* voor 'nagel', met 'inwendige' nasaal, jonger is dan, een vernieuwing is t.o.v. *kukuq*, dat alle IN talen, ook de naaste burens hebben; historisch is evident dat balinismen eerder op WL dan elders zullen voorkomen, zodat een woord dat óók bal. is en alleen in (een deel van) de sas. dialecten van WL voorkomt eer en met meer zekerheid als een bal. leenwoord kan worden geïnterpreteerd dan een dgl. woord ergens in OL; en cultuurhistorisch is evident dat *tëmbako* 'tabak' pas na 1500 in Indonesië, en dus op L kan zijn verbreid — dat evt. wijzigingen in dat woord op L dus a fortiori aan deze terminus post quem gebonden zijn.

Zo komen achtereenvolgens 4 paragrafen (2—5), gewijd aan de taalveranderingen en -bewegingen die m.i. zonder twijfel zijn af te leiden uit het verzamelde materiaal, en aan allerlei bijzonderheden, aan die vernieuwingen verbonden. Zij worden behandeld in de volgorde waarin zij uit het materiaal voor den dag gekomen zijn: 2) *de Balische vernieuwingen*; 3) *de ZO vernieuwingen*; 4) *de MZ vernieuwingen en hun verhouding tot de ZO*; 5) *de NO vernieuwingen*. Met behulp van

deze taalvernieuwingen zullen vele kaarten bevredigend te interpreteren blijken te zijn. Daarnaast zijn er natuurlijk allerlei lokale problemen, secundaire wijzigingen, bijzondere verhoudingen: ik denk aan de verhouding tussen moeder- en dochterdorpen, aan de dorpen van gemengde herkomst, aan de vreemde nederzettingen op L, etc. etc. Deze kwesties komen vnl. aan de orde in een volgend hoofdstuk, bij de afzonderlijke behandeling der verschillende dorpen (men zie de inleiding van dat hoofdstuk). Ik wijs hier met name op de in dat hoofdstuk behandelde vraag van de onderlinge verhouding tussen de grote dorpen in Z en ZO (bij dorp 91); op de verhouding binnen de MZ dorpen onderling (vooral bij dorp 81, vgl. ook bij de behandeling van sommige daar genoemde kaarten); aan de onderlinge verhouding der kolonies van Sembalun (bij dorp 118 besproken) en van de sumbawase dorpen (bij dorp 119), waar telkens eigenlijk ook meer algemene problemen ter sprake komen. Maar ter algemene inleiding en illustratie van dgl. detailproblemen volgen in dit algemene hoofdstuk nog 3 paragrafen: 6) *de dialectgeografische situatie in NO Lombok*, waarin vooral de onderlinge verhoudingen tussen de dialecten binnen het geheel van het NO worden onderzocht; 7) *de positie van Bajan in het totale beeld der sas. dialecten*, waarin gedetailleerd de consequenties van de algemene conclusies voor een speciaal (en belangrijk) dorp worden behandeld; en 8) *de verhouding van Bajan tot zijn kolonies*, waarin de ingewikkeldheid van de problemen, ook binnen een historisch schijnbaar overzichtelijk verband, wordt gedemonstreerd.

2. De Balische vernieuwingen ¹

Wat ik de bal. vernieuwing noem is bij uitstek geschikt om de kracht en de zwakte, de mogelijkheden van de taalgeografische methode aan te tonen, m.n. wanneer men die niet in nauwe samenhang met taalbeschrijvend onderzoek enerzijds en historische studie anderzijds bedrijft of bedrijven kan. Want aan de ene kant levert de *Atlas* kaarten die standaardvoorbeelden zouden kunnen zijn van taalexpan­sie; prachtig laat zich demonstreren hoe taalvormen een voor een zich verbreiden, hoe vernieuwingen elk hun eigen geschiedenis hebben en hun eigen gang gaan, waarbij een gevarieerd samenstel van factoren van invloed is of kan zijn. Maar aan de andere kant zal ook na de behandeling van deze kaarten met bal. vernieuwing in het sas. de vraag naar „de” bal.

¹ Een groot deel van deze paragraaf is vrijwel gelijklopend met grote gedeelten van het eerder verschenen artikel over dit onderwerp (BKI 1954).

invloed op „het” sas. open blijven naar kwantiteit èn naar kwaliteit. Dit onderzoek heeft géén conclusies aan te bieden over de intensiteit waarmee bal. taal-elementen zich over het eiland L. verbreid hebben, noch over de consequenties die die invloed op de sas. taal of speciale dialecten heeft gehad. Daarvoor zouden andere speciale onderzoeken nodig geweest zijn.

De bal. invloed die de taalkaarten laten zien is toevallig, omdat het materiaal van de vragenlijst in deze richting geheel niet geselecteerd was. Des te leerzamer zijn de kaarten die bal. invloed vertonen voor de wijze waarop zulk een invloed zich voltrekt — èn omdat we door ander onderzoek toch in ieder geval iets weten van de historische relaties tussen Bali en Lombok, althans sinds de 17de eeuw, zodat we die taalinvloeden in verband met die historische gegevens kunnen zien. Bovendien zijn er nog andere begunstigende omstandigheden.

Balisch en Sasaks zijn talen met typische verschillen in allerlei opzichten, zodat het vaak geen vraag is of wat ontlening aan het bal. schijnt toch ook niet een eigen sas. woord zou kunnen zijn.¹

Voorts is de bal. invloed op Lombok recent, historisch traceerbaar, en vindt hij zijn haard in homogene bal. nederzettingen op Lombok die alle binnen een beperkt gebied liggen en zich in alle opzichten (taal, cultuur, godsdienst) scherp zijn blijven onderscheiden van de omringende sas. dorpen. In dit opzicht is b.v. de invloed van het smbw. op het sas. veel moeilijker vast te stellen. Die invloed is misschien óók belangrijk geweest — maar veel ouder, noch historisch noch geografisch te begrenzen, zeker is ook hier en daar samensmelting van sas. en smbw. bevolkingselementen aan te nemen (er was geen scherpe godsdienstige of culturele tegenstelling, zoals bij Baliërs en Sasaks, die een dgl. samensmelting verhinderde), en tenslotte staat het smbw. qua taal in diverse opzichten misschien dichter bij het sas. dan het bal., al is omtrent de taal van West-Sumbawa nog te weinig bekend om hierover met enige zekerheid te kunnen spreken.

Ik behandel dan nu de diverse kaarten. In de eerste plaats vertoont bal. invloed zich zeer duidelijk op enige telwoord-kaarten. Daarvan levert K 62 door zijn etymologische ondubbelzinnigheid èn door zijn geografische spreiding van het bal. element een nagenoeg ideaal voorbeeld hoe een expansie werken kan. Voorop sta dat op heel Lombok — afgezien van de bal. dorpen in het Westen uiteraard — de vormen voor 10, 20, 50, 80, 90 identiek zijn (behoudens niet ter zake doende fone-

¹ Soms bestaat die mogelijkheid natuurlijk wel, zie b.v. beneden bij K 55 over *busung*.

tische verschillen), nl. *sěpulu*, *duapulu*, *sěkět*, *baluqpulu*, *siwaqpulu*. Het bal. van Tjakranegara (20) voor deze getallen is (*ha*)*dasa*, *duandasa*, *sěkět*, *ulundasa*, *sanandasa*, wat ook alg. bal. schijnt te zijn. *Sěkět* oorspr. *sě-ikět*, 'een bundel' heeft een grote verbreiding, is in ieder geval bekend in alle talen van Java, en het maakt de indruk, oorspr. jav. te zijn. Het is daarom niet zeker te zeggen of het op Lombok een bal. vernieuwing is, dan wel een al veel oudere jav. — het is natuurlijk niet ondenkbaar, dat zo'n karakteristieke getalaanduiding op zichzelf, dus zonder relaties met andere telwoorden, zich over een groot gebied uitbreidt — aan de andere kant is de mogelijkheid van een bal. vernieuwing juist gezien de invloed van het bal. op de andere telwoorden toch wel aannemelijker. In ieder geval is er geen dorp waar *sěkět* niet de aanduiding voor 50 is. Voor 80 en 90 staan bal. en sas. scherp tegenover elkaar, evenals voor 20.

Voor 80 en 90 kan beïnvloeding van het sas. door het bal. belemmerd zijn door het feit dat de woorden voor 8 en 9 op Bali zo geheel anders luiden dan in het sas.: *akutus* en *asia* (Tjakranegara *kutus*, *sia*) (*sanandasa*!) tgo. *baluq* en *siwaq*. De enige verklaring die ik bedenken kan voor het onbeïnvloed blijven van 20 (*duapulu* op heel Lombok) is dat mogelijk 20 te nauw hoort¹ bij de serie van 11—19, die zelf ook niet verbalischt is: *solas*, *duolas*, *těluolas*, *patolas*, *limolas*, *němolas*, *pituqolas*, *baluqolas*, *siwaqolas* zijn, behoudens fonetische detailverschillen, voorzover ik heb nagegaan alg. sas.. Daarentegen is de serie van 21—29 met *-likur* vormen wsl. wel weer bal. — al kan ook hier aan een oudere directe ontlening aan het jav. worden gedacht. Ook 25, *sělaé*, is alg. sas. en hier schijnt de vormelijke overeenstemming met bal. tgo. jav. *sělarwé* een argument op te leveren voor ontlening van al die sas. telwoorden die bal. en jav. zijn aan het bal.. Maar aan de andere kant: zo goed als het bal. van jav. *sělarwé* *sělaé* gemaakt heeft (nog afgezien van de mogelijkheid van jav. dialectverschil!) kan het sas. dat in vroeger tijd gedaan hebben. Een bewijs hebben we dus ook hier niet.²

Kan men dus in al die gevallen met meer of minder reden twijfelen aan de herkomst van de sas. telwoorden — onmogelijk schijnt twijfel in de gevallen die K 62 speciaal behandelt. In de telwoorden 30, 40,

¹ Ik bedoel: in het taalgebruik; bij het tellen vormt 20 met 11-19 één doorlopende serie, zoals 10 met 1-9; een pauze in het tellen volgt na 10, 20 enz., niet na 9, 19; misschien heeft dat dus een rol gespeeld bij het bewaard blijven van de eigen sas. vorm voor 20.

² Waarmede ik niet wil zeggen dat ik in al deze gevallen ontlening aan het bal. niet verreweg het waarschijnlijkst acht.

60, 70 is zoals de kaart aangeeft afwisseling van *-dasa* en *-pulu* te vinden in het sas.. Nu is *dasa*, ontleend aan het skt. *daśa*, in IN talen buiten L alleen in jav. en bal. bekend; in jav. alleen in het krama in de aanduidingen van de tientallen, in het bal. zowel in ceremoniële als in niet-ceremoniële taal. Op zichzelf zou het sas. natuurlijk ook nog wel een jav. cer. term hebben kunnen ontleen, al is het onwaarschijnlijk. Maar de geografische spreiding van de *dasa*-vormen verbiedt een dgl. opvatting absoluut. Het blijkt immers bij een blik op de kaart dat de *dasa*-vormen minder talrijk worden van W naar O; in het grootste deel van WL vindt men *dasa* in alle vier behandelde vormen, in de N randzone van WL en in vrijwel heel ML vindt men in 70 *-pulu*, in 30, 40, 60 *-dasa*; en in OL meestal *-dasa* in 30 en 40, soms alleen in 30; tenslotte is in dorp 178 (Bajan) en omgeving *-dasa* geheel onbekend. Dit kaartbeeld is maar op één manier te verklaren: de haard van de *dasa*-vernieuwing of *-expansie* ligt in het W, d.i. het gebied waar de Baliërs wonen, en waar dus het intensiefste contact tussen Baliërs en Sasaks zal hebben bestaan en nog bestaat. Vandaar drongen deze *dasa*-vormen geleidelijk ML en OL binnen, en men ziet het proces als het ware aan de gang op de kaart: Masbagiq (113), het grote handelscentrum in het O, veemarkt, waar vroeger een bal. garnizoen lag, althans periodiek, en dat ook bestuurscentrum was en is, vertoont niet toevallig de vorm *němdasa*, als enig dorp in heel OL.

De dorpen in het W, langs de voet van het gebergte, die wat ter zijde van de grote wegen en het bal. invloedscentrum liggen (1, 4, 6, 12, 25, 26) hebben *pulu* in 70 nog bewaard. In een aantal dorpen van ML werden òf voor 60 òf voor 70 (nooit voor beide!) soms beide vormen naast elkaar gegeven. In OL zijn het in de eerste plaats de smbw. dorpen, en verder een paar sas. die alleen in 30 *-dasa* hebben.

Frappant is het smbw. dorpje 19, dat midden in het bal. centrum Tjakranegara ligt, maar niettemin de bal. invloed in deze woorden heeft vermeden.

Nu spreekt het vanzelf dat deze kaart niet voor 100 % betrouwbaar is. Men kan zelfs nog sterker zeggen, dat een absoluut betrouwbare kaart van de situatie op dit ogenblik een onmogelijkheid is: immers zullen er van dorp tot dorp wel individuele verschillen zijn, de jongere generatie spreekt misschien juist in dit opzicht wat anders dan de oudere of de adel dan de gewone man. Gezien dit alles moet het eerder verrassend heten dat de zones van de verschillende stadia zich zo duidelijk aftekenen: men kan het immers wel aan toeval toeschrijven dat op deze kaart 78 *pitupulu* heeft tgo. 77 en 79 *pitundasa*, of 99

němdasa tgo. 101 *němpulu* — maar zeker niet dat het Westen als geheel scherp tgo. het Midden en dat weer tgo. het Oosten en Noorden staat.

Absoluut bewijs van de recente, d.i. na-Balische aard van deze vernieuwing is voorts het feit dat zij zich doorzet volledig los van de genealogische herkomst van de dorpen. Ik heb al aangegeven dat in het algemeen de herkomst van de verschillende dorpen in het W op de kaarten nog duidelijk blijkt. Maar op deze kaart zijn Bajanse, Sembalunse en NO kolonies volkomen eendrachtig verbalischt, tegenover hun moederdorpen, die de bal. invloed veel minder of in het geheel niet hebben ondergaan. Dit is inderdaad het beslissende kenmerk van alle bal. expansies: dat zij de genealogische verschillen van de dorpen volkomen passeren en onkenbaar maken. Op geen kaart staat zo scherp ML tegenover enerzijds OL, anderzijds WL, geen kaarten laten zo duidelijk strikt-geografische isoglossen zien als de kaarten met bal. vernieuwingen.

Terwille van de samenhang behandel ik nu eerst de beide andere telwoordkaarten, die ook bal. invloed vertonen, al is die invloed daar niet zo groot en scherp af te lezen als op K 62. Op K 63 is opgenomen het telwoord 175. Daarvoor zijn drie hoofdvormen in het sas. bekend: *lěbak*, *satus pituqpulu* (of *pitundasa*) *lima*, en *satak kuran, sělaé*. Mischien is de tweede de oorspronkelijkste, naar alg. IN model. De laatste aanduiding, volgens de subtractieve methode, is waarschijnlijk op verschillende plaatsen onafhankelijk van elkaar ontstaan, kan bij wijze van spreken elke dag opnieuw ontstaan, gezien de bekendheid van het procédé. Het gebruikte woord voor 200, *satak*, is algemeen sas., hoewel zeker oorspr. aan het bal. ontleend, zoals alle hogere telwoorden. Ik spreek daarover thans niet nader. In ons verband het belangrijkste is *lěbak*: de etymologie van dit woord is interessant en wordt besproken bij de behandeling van de kaart; de bal. herkomst van dit woord met deze betekenis op Lombok is volkomen zeker. Het woord is vrij algemeen in WL, ook aan de Noordkant, niet echter in het ZW, waar de subtractieve vorm frekwent blijkt. De vraag rijst of daar vroeger ook niet *lěbak* gebruikt zal zijn dat thans weer in onbruik geraakt is, want in verscheidene gevallen waar men *lěbak* nog wel kent (ook in de *lěbak*-dorpen in het O) geldt het volgens de informanten als verouderd (of kwamen mijn gegevens van zeer bejaarde zegslieden). Dan zouden we dus met een bal. vernieuwing te maken hebben, die al weer op zijn retour is — wat gezien het bijzondere karakter van dit telwoord, dat

b.v. in de BI volkomen onbekend is (en de telwoorden gebruikt men nu nergens zoveel als op school!) niet vreemd zou zijn. Merkwaardig blijft inmiddels deze concentratie van abstractieve vormen in een samenhangend gebied. De verbreiding van *lēbak* in het O, in 113 en omgeving bevestigt hetgeen bij de vorige kaart over dit dorp Masbagiq gezegd werd — het voorkomen van dit woord in het NW (185) schijnt wat over NW en N gezegd is te weerspreken. Intussen is de bal. invloed in het NW op andere kaarten ook veel sterker dan K 62 deed vermoeden, er zijn trouwens in Pemenang (187) en Tandjung zelf ook nederzettingen van Baliërs; ik kom op dit NW nog terug bij K 54. In ieder geval, en hoe dan ook, is deze K 63 een duidelijke aanvulling van K 62, en een goed vb. van de bal. expansie, die in detail wat anders en minder duidelijk is, maar in principe identiek met die van de vorige kaart.

K 64 is nog weer wat minder duidelijk, zou op zichzelf zeker niet bewijskrachtig zijn. Hier gaat het thans alleen om de klank van het woord voor 1600: typische bal. is de vorm met pepet of pepet-achtige vocaal in de voorlaatste syllabe (liggend streepje op de kaart: *sěpěhâ*).¹ Deze vorm is in het W zeer algemeen, in het M daarentegen praktisch onbekend, terwijl hij in het (N)O vrij frekvent is. Daarnaast vindt men in het Z zeer algemeen de vorm *sěpahâ*, met duidelijk een *a* in de voorlaatste syllabe, wat ook in het NO voorkomt, waar ook nog *sěpaha* vrij vaak te vinden is. Het behoeft wel geen betoog dat er incidenteel variaties zullen zijn, dat in bepaalde dorpen andere informanten misschien andere antwoorden hadden gegeven en dat hier en daar ook de waarneming niet juist geweest zal zijn — er zijn natuurlijk fonetisch overgangen en tussenvormen. Toch, als men met deze mogelijke onzuiverheden rekening houdt, blijft er een geografisch beeld: een homogeen W, waar de zuiver bal. vorm alg. is, een homogeen Z waar de bal. vorm wel wat betreft de slotvocaal gehandhaafd is, maar waar de voorlaatste vocaal versasakst is, en een NO, waar de drie vormen: de geheel balische, de half balische en de onbalische concurreren. Waarbij intussen voorop moet staan dat het woord als zodanig stellig een bal. leenwoord

¹ â staat voor de typisch bal., ook in het sas. doorgedrongen pepet-achtige realisering van het a-foneem in eindpositie; dezelfde vorm heeft dit foneem als voorlaatste vocaal in een woord wanneer het van een finale â slechts door h gescheiden is. Ik ben er niet zeker van of *sěpěhâ* voor het sas. de goede spelling is, *sěpâhâ* is ook mogelijk. De woordstructuur is immers onsasaks, vergelijkingsmateriaal ontbreekt. Het etymologisch identieke woord voor 'dij' (IN *paha*) luidt in de enkele sas. dialecten waar het bewaard is /pa:/ of met een fon. variant /pâ:/, zie K23.

is, dat dus naar mate het verder doordrong meer ontbalischt of ver-sasakst is.

Naast deze kaart kan men leggen K 7, waar uitsluitend de aan het bal. ontleende fonetische overgang van een slot-*a* tot pepet is afgebeeld — *mata* is immers géén bal. leenwoord. Het -*â*-gebied beantwoordt vrijwel aan het gecombineerde *pěhâ-pahâ*-gebied van K 64. Er zijn dorpen met in het ene geval -*a*, in het andere -*â*: dat kan op onjuiste observatie berusten, maar het kan ook berusten op die genoemde individuele variatie: sommige sprekers heb ik er op heterdaad op betrapt, hun normale uitspraak ten „gerieve” van de onderzoeker te wijzigen: iemand die desgevraagd, en op de bedoeling van de vraag gewezen, beweerde *mata* te zeggen, zei b.v. *matâ* als hij het woord onbewust gebruikte. Ik zou dus geen conclusie t.a.v. afzonderlijke dorpen durven trekken uit deze kaarten — maar in het algemeen en tezamen geven zij een goed beeld van de bal. expansie in zijn verschillende verbreidings-mogelijkheden. Andere bijzonderheden van de kaarten zullen elders ter sprake komen.

Een volgende kaart die de bal. expansie weer fraai aantoonst is K 35. Er zijn vele namen en vele soorten ‘rijstschuur’ op Lombok. De historische interpretatie van die dialectgegevens kost veel moeite. Maar het enige wat ons hier hoeft te interesseren is het voorkomen van de naam *sambi*: een gesloten teken betekent dat in dat dorp *sambi* de enige naam is voor ‘rijstschuur’, van welk type ook; een open teken geeft aan, dat in dat dorp *sambi* naast een of meer andere namen (en typen) rijstschuur voorkomt; in dorpen met een stip aangeduid, is de naam *sambi* voor ‘rijstschuur’ niet gebruikelijk. Het aardige van deze kaart is dat *sambi* ons dank zij Van der Tuuk¹ bekend is als een specifiek Karangasemse naam voor een ‘rijstschuur’. Het bal. van Lombok is immers het dialect van Karangasem! Dat dit woord inderdaad aan het bal. ontleend is in het sas. lijdt geen twijfel: en de geografische verbreiding komt het ons bevestigen; het is als bij (*sě*)*paha*: in het W bijna uitsluitend het bal. woord; in het hele Z en verspreid in het NO bal. en eigen sas. naast elkaar; en in het NO dan verder een aantal dorpen waar het bal. woord (en de bal. zaak event.) niet is doorgedrongen. We zien hier in het NW en zelfs N bal. invloed: de verbreiding van een naam en zaak als de onderhavige hangt natuurlijk van allerlei omstandigheden af: in sommige dorpen is misschien van vernieuwing van rijstschuren in vele tientallen jaren geen sprake geweest, zodat het bal.

¹ KBN Woordenboek 3, p. 351b, s.v. *sambi* II.

type daar niet is doorgedrongen; een ander dorp is wellicht voor de helft tegelijk afgebrand, en misschien hielpen bal. timmerlui bij de opbouw. Hier vond men het mooi, het bal. type te imiteren, ginds vermeed men angstvallig de indruk de gehate, althans weinig geliefde Baliër te willen nadoen. Hier had men eigen timmerlieden, ginds bediende men zich van vreemde, event. balische. Gezien dit alles kan men zich ook hier er eer weer over verbazen dat de kaart nog zo'n duidelijk beeld oplevert van de zones van bal. invloed dan dat men op grond van losse bijzonderheden aan de bal. expansie als zodanig kan twijfelen. Natuurlijk zou een nader onderzoek van de verschillende genoemde factoren gewenst zijn — dat is niet mogelijk op grond van dit materiaal. De taalgeografische conclusies lijken echter onomstotelijk.

Twee andere kaarten die een duidelijke vernieuwing laten zien zijn K 54 en K 55. De eerste is methodisch ook van belang. Wat ons hier vooral interesseert is de *-r/-h* tegenstelling in het woord voor 'kokosnoot' (nl. alg. sas. *ñiur*, maar in het W en NW hier en daar *ñuh* of *ñiuh*). Er zijn nog enige woorden die op het eerste gezicht dezelfde tegenstelling vertonen: K 11 heeft immers tgo. elkaar *biwih* en *biwir* (c.q. *bibir*). Bovendien is het, taalvergelijkend beschouwd, dezelfde *r*, de *r*₂. Intussen leert een oppervlakkige vergelijking van beide kaarten al dat de isoglossen wel zeer verschillend lopen: op K 54 alleen *-h*-vormen in het W, op K 11 juist *-h*-vormen in het hele Z en in Bajan (178). En inderdaad hebben we hier niet met detailverschil in isoglossen te doen, maar met twee historisch totaal verschillende gevallen. De *-r/-h* tegenstelling van K 11 is oud, en intern-sas. (al kan er wel oudere vreemde invloed op ingewerkt hebben). Zoals nader zal blijken heeft deze vernieuwing zijn uitgangspunt in het Z gehad, en zich vandaar verbreed naar het N en ZO. Op K 54 hebben we echter een recente W vernieuwing, de oorspronkelijke vorm van het woord voor 'kokosnoot' luidde op heel Lombok *ñiur* (evt. *ñur*), en de *-h*-vormen zijn pas onder bal. invloed opgekomen. Vergeleken bij K 35 en K 62 is deze bal. vernieuwing nog pas in zijn begin: ongeveer in de helft van de W dorpen is zij doorgedrongen, en alleen in de omgeving van Narmada (32) is een enigszins gesloten *-h*-gebied te vinden, waarbij nu eens de geheel-bal. eenlettergrepige vorm *ñuh*, dan weer de half-bal. vorm *ñiuh* optreedt. Natuurlijk moet men ook hier weer rekening houden met incidentele varianten in sommige dorpen, maar het aantal gevallen met *-h* is toch meer dan voldoende om van een bal. vernieuwing te spreken; waarbij intussen geenszins is uitgesloten, dat de vorm met *-r* thans weer aan de winnende hand is, onder invloed van alg. sas. *ñiur* en BI (zij het

dan niet algemeen) *ñiur*. De *-h*-vormen in het NW zijn opvallend; daar heeft de bal. vernieuwing zich algemeen doorgezet. Ik zou deze verbalisering van dit woord juist in dit gebied mede willen verklaren als een gevolg van de grote betekenis die de klappercultuur juist hier in Tandjung (185) en omgeving heeft; en de klappertuinen daar zijn meestal eigendom van Baliërs — niet vreemd dan, dat juist daar de bal. vorm zo'n succes had. Het is voorts misschien niet zonder betekenis dat *ñuh* en *ñiuh* uitsluitend voorkomen in dorpen in het W die ook in het geval *biwih* een *-h* hebben, dus niet in *biwir*-dorpen. Mag men zeggen dat deze bal. vernieuwing secundair toch weer aansluiting zoekt bij de oude sas. *-r/-h* tegenstelling? In dit verband vraagt *nuquh* in 67 (ZW) nog de aandacht. Op zichzelf, leerden ons de vorige kaarten, is er geen bezwaar in dit dorp een bal. vernieuwing te vermoeden: er zijn er meer. Aan de andere kant zal blijken, dat dit dorp zich nogal eens vaak door vormen onderscheidt die noch bal. noch alg. sas. zijn (K 24, K 47), en die misschien toch oud zijn. Bovendien is het met de representatie van de „oer”-*r*'s ook in het Z niet zo'n eenvoudige zaak — en ik vraag mij daarom af, of niet dit *nuquh* toch niet een relict kan zijn van de oudere Z vernieuwing *r > h*, die verder, om welke reden dan ook, in dit woord geen succes heeft gehad, maar die hier is blijven hangen. Nadere toelichting op dit vage vermoeden zal ik pas later in het betoog kunnen leveren.

K 55 levert weer andere moeilijkheden op, die ook elders nader besproken moeten worden: hier gaat het alleen om de verbreiding van het woord *busun* als 'jong klapperblad'. Dit woord is weer bij uitsluiting bijna in het W aangetroffen, voorts in NW en N, en tenslotte in een aantal dorpen in O, die weer in de buurt van Masbagiq (113) liggen, dat zelf ook *busun* heeft. Het W *busun*-gebied, dat alle genealogische tegenstellingen tussen sas. dorpen heeft uitgewist kan niet anders zijn dan dat van een bal. vernieuwing, *busun* is immers (ook?) balisch. Toch is daarmee de kaart niet zonder meer verklaard, vooral *busun* in het N is merkwaardig; kan inderdaad dit als een bal. vernieuwing worden opgevat, die b.v. via Tandjung (185) het N heeft bereikt? Er zijn geen andere vbb. dat een beperkt gebleven bal. vernieuwing juist naar het N zo ver doordringt,¹ maar dat bewijst natuurlijk niet, gezien het geringe aantal kaarten met bal. vernieuwingen, dat het 'dus' ook hier niet kan gebeurd zijn. Intussen is er in een geval als dit altijd de andere mogelijkheid dat *busun* óók vanouds sas. geweest is, door een andere vorm

¹ *Sambi* is, door de bet. van het woord, een bijzonder geval.

verdrongen, maar juist in Bajan, dat vaker relictgebied is, bewaard gebleven. Deze kans bestaat nu eenmaal altijd, gegeven de „oerverwantschap” tussen bal. en sas.

Hiermee zijn de kaarten van de Atlas die bal. invloed vertonen behandeld.¹ Niet alle voorbeelden zijn even fraai, en sommige zouden op zichzelf genomen misschien niet overtuigend zijn. Maar aan de andere kant zijn met name K 62 en K 35 zo overtuigend op zichzelf, en sluiten de andere zich er zo nauw bij aan, dat men samenvattend toch kan zeggen dat de bal. expansie op Lombok, hoe beperkt zij althans in het materiaal van de vragenlijst kwantitatief ook is, zich zeer helder en onmiskenbaar laat demonstreren; vooral van belang is daarbij dat deze kaarten die bal. invloed vertonen principieel verschillen van alle andere kaarten, die intern-sas., evt. uit het O afkomstige (smbw.) vernieuwingen laten zien: de typische kenmerken zijn: concentratie van de vernieuwing in het W met event. uitlopers naar M, O, NW, en doorkruising van de oude genealogische verhoudingen tussen de dorpen in het W in een mate die op andere kaarten ongekend is.

Taalgeografisch is dus ons eerste resultaat zeer bevredigend: een duidelijke taalvernieuwing, die zich in verschillende fasen en in zijn algemene richting en tendens zeer fraai laat demonstreren, en die zich bovendien nog onmiskenbaar met bepaalde historische feiten in verband laat brengen: het is werkelijk meer dan men verwachten zou. Maar toch meen ik er goed aan te doen te herhalen dat over de linguïstisch verderreikende vraag naar de invloed van het bal. op het sas. nog maar heel weinig gezegd is; allerlei aspecten van de taalstructuur — waaronder de belangrijkste wellicht — kwamen in het geheel niet aan de orde, en evenmin weten we iets over de statistische relevantie van ons 7-tal kaarten voor het totaal van de woordenschat. We hebben een succesvol begin naar onderzoek van de invloed van bal. op sas. — het werkelijke linguïstische onderzoek moet nog beginnen.

3. De Zuidoostelijke vernieuwingen

De bal. expansie was uit de kaarten zelf evident — en was bovendien met bekende historische omstandigheden in verband te brengen. Maar het ging hier in feite om recente en van buiten het sas. afkomstige taalveranderingen, een laatste laag, die over een in hoofdzaak al gecon-

¹ Misschien is op K60 in de tweede vocaal van het woord voor „haan” (*sa(w)uŋ* tgo. *sa(w)onŋ*) ook nog mede bal. invloed in het spel, maar de interpretatie is dubieus - men zie beneden nader n.a.v. deze kaart.

solideerd taalgeografisch patroon gedeeltelijk heenschooft; en na het eerste, betrekkelijk succes van de afpelling van die laag komen we nu voor de taak te staan de taalgeografische situatie van \pm 1650 à 1700, en vooral de wording daarvan te onderzoeken. Historische hulpmiddelen, of misschien beter criteria ter toetsing van wat de taalfeiten doen concluderen ontbreken vrijwel; we kunnen apriori nauwelijks bepaalde bewegingen of vernieuwingen verwachten, de kaarten zelf moeten ons de richting van ons onderzoek, en de werkhypothesen aan de hand doen. Als men een globale indruk van de kaarten tracht te krijgen, blijkt een zeer grote verscheidenheid: naast kaarten met een simpele tweedeling (bv. K 58) zijn er, die een driedeling (K 45) of vierdeling (K 44) vertonen, en daarnaast nog veel gecompliceerdere: van het normale type woordkaarten noem ik als bv. alleen K 57, 51, 46. Bovendien zijn bv. driedelingskaarten als K 45 en 41, vierdelingskaarten als K 44 en 40, en ook allerlei tweedelingskaarten onderling nog weer belangrijk verschillend. Het enige wat van globale verkenning al wel duidelijk is, is de zeer gecompliceerde en grillige situatie, die overblijft na aftrek van de bal. expansie. De apriori niet onwaarschijnlijke pendant van de bal. invloed: nl. smbw. taalinvloed op L is historisch even vaag als taalgeografisch. Er is wsl. wel een vrij nauwe relatie, vanouds, tussen de beide eilanden geweest, er is even zeker taalkundige invloed uit het O op L — maar hij blijft vooralsnog ongrijpbaar, en ook niet duidelijk te lokaliseren.

De enige weg die overblijft is uitgegaan van evidente, niet voor dubbele uitleg vatbare kaarten — en vervolgens op grond van de conclusies die zij opleveren, trachten nadere hypothesen te ontwikkelen die zo veel mogelijk andere kaarten verklaren.

Een tweetal kaarten nu lijken mij evidente en ondubbelzinnige aanwijzingen te leveren voor wat ik een ZO taalvernieuwing zal noemen; een taalvernieuwing, die zijn haard heeft ergens in het ZO, in een gebied, waarvan het huidige Sakra (126) geografisch ongeveer het middelpunt vormt. De twee kaarten in kwestie geven zelf weliswaar geen duidelijke aanwijzing omtrent de haard van de vernieuwing — maar andere die er nauw mee samenhangen doen dat wel.

Het gaat hier om K 21 en K 56. Op K 21 is weergegeven de sas. vorm van het woord 'nagel'. Zoals bekend hebben alle omringende IN talen de vorm *kuku*, evt. *kukuq*. Het bal. heeft de eerste vorm, het smbw. de tweede (althans voor alle smbw. kolonies op L geldt dat). Het opvallende is nu dat ZL een van elders niet bekende vorm *kun~~ku~~q* heeft, een geval van „inwendige nasalering” (Gonda), waarvan het ont-

staan en de fonetische verklaring ons verder niet hoeft bezig te houden. Waar het hier om gaat is dat de vorm met nasaal, in het geheel der IN talen, stellig nieuwer, jonger is dan *kukuq*, zodat we hier dus een geval van aanwijsbare taalvernieuwing hebben. Als we nu het kaartbeeld nader bekijken blijkt *kun̄kuq* algemeen in het ZO (ongeveer het gebied begrensd door de lijn 98-93-92-115-145). Alle *kukuq*-dorpen binnen dat gebied zijn uitdrukkelijk bekend als niet-oorspronkelijk in dat gebied: 119, 124b en 127 zijn smbw. kolonies, 124a en 143 NO nederzettingen uit betrekkelijk recente tijd; dat blijkt ook uit K VII waarnaar in dgl. gevallen voortaan stilzwijgend verwezen zij. Weliswaar is de vorm *kun̄kuq* ook op de rest van het eiland bekend, maar niet algemeen: in ZML bv. niet in 56, 77, 78, 79, 67 (dit laatste is nl. een dorp dat in veel opzichten nauw bij ZML hoort); het W is nogal gemengd, wat geheel in overeenstemming is met het boven gezegde: het W is een laat bewoond, gemengd kolonisatiegebied, dat behalve voor bal. expansies nooit significant is, al zijn er wel een incidentele gegevens aan ontleend. In het NW en N is de *-ŋ*-vorm niet bekend, in het NO slechts sporadisch — waarbij ik weer even wijs op 173, een betrekkelijk late kolonie uit Kopang (92), die dus geografisch weinig betekent. Overigens verwijs ik voortaan telkens ook stilzwijgend zowel naar de bespreking der afzonderlijke kaarten als naar die der dorpen.

Nauw verwant met het vorige kaartbeeld is dat van K 56 — en ook hier is etymologie, de chronologische verhouding der beide vormen ondubbelzinnig: *těmbako* is uiteraard oud, oorspronkelijk, *mako* is daarvan de secundaire vervorming. Er kan geen twijfel aan zijn dat dit woord een leenwoord uit het mal. is. Dit woord levert bovendien een mogelijkheid van datering, althans van een terminus post quem: dit woord is immers pas \pm 1500 in de archipel gekomen, via het port., en kan dus ook pas in de 16e eeuw op L zijn doorgedrongen. A fortiori is dus de verandering van het woord niet ouder — en daarmee is dus voor de taalvernieuwing waarvan *mako* één vb. is een terminus post quem gegeven. Overigens is de waarde van een dgl. datering toch om allerlei redenen betrekkelijk, zoals nog zal blijken.

In details bezien leert K 56 dat *mako* in het Z nog iets verder doorgedrongen is dan *kun̄kuq*: m.n. in 56, 77—79, zodat 67 het enige Z dorp is dat niet de vernieuwing heeft ondergaan. In het W, N en NO is het beeld globaal eender; aandacht verdienen vooral de speciale vormen in NW, in 2 afgelegen bergdorpen, 186 en 188 waar ik resp. *těmako* en *mbako* noteerde. Aan de ene kant kan men hier natuurlijk overgangsvormen in zien tussen *těmbako* en *mako* — en geografisch lijkt

er wel iets voor te zeggen. Toch geloof ik eerder, dat men hier lokale, zelfstandige ontwikkelingen in moet zien, vooral omdat het onwaarschijnlijk is dat evt. vernieuwingen deze dorpen rechtstreeks uit het Z, dus *niet* via Tdj. (185) zouden bereiken. En dgl. vernieuwingen kunnen natuurlijk gemakkelijk lokaal opkomen, ze liggen in de algemene lijn der IN talen: zowel het uitvallen van een lenis na homorgane nasaal als de reducering van drie- tot twee-lettergrepigheid is in principe nooit onwaarschijnlijk. Daarentegen lijkt *těmako* in 122 een geval van blinding, in een grensgebied tussen twee vormen zeer gewoon.

De laatste bijzonderheid die onze aandacht vraagt is het feit dat, terwijl op K 21 de smbw. dorpen de oude vorm hebben, zij hier juist alle zes de ZO, nieuwere vorm vertonen. Er rijst hier al dadelijk de vraag naar de relatie van sas. en smbw. — vraag die des te klemmender wordt als we zien, dat het hier niet om een geïsoleerd geval gaat, maar dat er een algemener fonetische tendentie in het spel is. Daartoe bezien we een viertal andere kaarten nader.

K 14: deze kaart ziet er op het eerste gezicht verwarder uit dan hij in werkelijkheid is: de voornaamste tegenstelling in heel L (exclusief Bjn.-Tdj. 178—188) is tussen de *těmbě*- en de *těmě*-vormen, de tekens met als basis een driehoek tgo. de cirkels. De *těmě*-vormen zijn meer algemeen in het ZO, vrij zeldzaam in het NO (161 en 166 zijn enigszins verrassend — men moet natuurlijk in een geval als dit de mogelijkheid open laten dat ergens spontaan deze voor IN talen zo gewone verandering is opgetreden; anderzijds zijn er nog wel andere kaarten die ZO expansie tot 166 schijnen te vertonen). Vanuit het ZO dan een zone naar het W met *těmě*-, maar opvallend is hier, dat ook in 82, 83, 85 deze vernieuwing niet is doorgedrongen — minder ver dus nog dan op K 21. Het verdere beeld vergt wat de ZO expansie betreft weinig toelichting. Etymologisch is mij te weinig van dit woord bekend dan dat ik op zichzelf de prioriteit van *těmbě*- kan waar maken — maar gezien de vorige en de volgende kaart kan er geen twijfel mogelijk zijn dat in het sas. de *těmě*-vorm een vernieuwing is; en we hebben hier dus een nieuw vb. van wat in wezen dezelfde expansie is als de vorige kaarten vertoonden. Alle zes smbw. dorpen hebben andere woorden, zodat we hier geen vergelijkingsmateriaal voor 't fonetische verschijnsel *-mb-* > *-m-* hebben.

K 32: deze kaart is een samenvatting van 2 verschijnselen, waarvan het ene: de overgang *měndara* > *měnara* etymologisch geen moeilijkheden oplevert: de laatste vorm is stellig secundair. Het woord is dus een *mě*-vorm met nasalering, afgeleid van *dara*, „maagd”. Overigens

sluit de kaart zo nauw bij de vorige aan dat veel commentaar niet nodig is; opmerkelijk is dat *mëndara* in het uiterste ZO hier en daar stand heeft gehouden — in dorpen die kennelijk niet tot het kerngebied van deze vernieuwing behoren. In het algemeen is *mëndara* trouwens minder verdwenen dan vergelijkbare woorden op de andere kaarten — omdat het etymologisch verband (met *dara*) nog bewaard was? In hoeverre *měnara* in 185—186 iets te maken heeft met de ZO expansie is dubieus; cf. K 56 hierboven.

Gutus als speciale term voor '2 bossen rijst' is kennelijk ook een ZO vernieuwing, die wat verder om zich heen heeft gegrepen (opmerkelijk zijn vooral de NO dorpen 107, 108, 109, 157, 158, 156), maar zich in grote lijnen nauw aansluit bij de vorige gevallen. Opvallend is dat deze beide vernieuwingen in het W vrijwel onbekend zijn. Het is i.h.a. merkwaardig hoe soms de W dorpen trouw de vorm van hun moederdorp hebben bewaard, terwijl in andere gevallen het W snel geunificeerd is. Welke factoren daarbij een rol speelden is moeilijk uit te maken; geval voor geval ligt dat misschien anders (interne factoren; soms wel, dan weer geen remmende of bevorderende bal. invloed). De sbw. dorpen zijn blanco gelaten omdat er voor *gutus* etc. complicaties waren; de vormen die ik voor „vaars" opkreeg waren: 93, 94, 97 *nara*, 95 *měnara*, 98 *mëndara*; 96 id. òf *sěbai*; er lijkt mij geen bezwaar tegen, de -d-loze vormen als sbw. te beschouwen; 98 heeft hier wsl. bal. invloed ondergaan, en 96 heeft nogal eens dubieus materiaal. De situatie is hier dan parallel met wat K 56 te zien gaf: een ZO vernieuwing, fonetisch van eenzelfde type, en overeenkomend met wat sbw. dorpen vertonen.

K 37: deze kaart is in zijn geheel moeilijker te interpreteren; waar het hier alleen om gaat is de tegenstelling *gěněn* - *gěnděn*; en hoewel het kaartbeeld niet geheel overeenkomt met de vorige gevallen (*gěnděn* is in heel ZML eigenlijk bewaard gebleven) is er toch geen reden deze tegenstelling los te maken van de vorige: ook hier de nieuwe, jonge vorm zonder occlusief in het ZO, met uitlopers in M, W en ook NO. De sbw. dorpen hebben een ander woord, en leveren dus geen houvast voor onze klankverandering.

K 15: het is moeilijk deze kaart los te bezien van de op alle voorafgaande aangetroffen ZO expansie: we hebben in de tegenstelling *kěnděkok* - *kěněkok* immers te maken met dezelfde fonetische oppositie, en met een overeenkomstige verbreiding van beide vormen. Ik zie ook hier weer af, voorlopig, van de relatie van deze vormen tot *kětěkok*. Het enige opvallende verschil is dat de occlusiefloze vorm hier ook 67

veroverd heeft — en daarmee het hele Z. Verder heeft *kěnděkok* in het W een wat mindere uitbreiding gekregen dan *kěněkok* — in het NO treffen 107 (cf. K 21 en 32) en 156, 158 (cf. K 32). Ook hier is de etymologische relatie tusschen de vormen, op zichzelf, ook i.v.m. verwante woorden in andere IN talen, niet duidelijk. Maar ik meen dat, gezien het gehele kaartbeeld en de andere correspondenties de conclusie niet te vermijden is dat we hier dezelfde vernieuwing hebben als op de vorige kaarten. Van de smbw. dorpen hebben 124b en 127 *kěněkok*, 159 *kětiěkok*, de andere andere woorden. *Kěněkok* maakt daardoor eer de indruk een sas. leenwoord dan een oorspronkelijk smbw. woord te zijn in die 2 dorpen.

We kunnen onze resultaten voorlopig als volgt samenvatten: er is op L een taalvernieuwing te constateren op een aantal kaarten, die zijn hard in het ZO heeft. Noch de hard zelf noch de grenzen van het gebied waarover de vernieuwing zich heeft uitgebreid zijn tot dusver scherp — maar dat pleit niet tegen de conclusie. Wat de vaagheid der grenzen van de vernieuwing betreft: dat is de normale ervaring van ieder dialectgeografisch onderzoek: ieder taalverschijnsel heeft zijn eigen verbreiding, iedere isoglosse, vaak van fonetisch gelijkwaardige verschijnselen, loopt weer anders. De dialectgeografie, kan men zeggen, bestaat alleen bij de gratie van deze diversiteit; die immers maakt het pas mogelijk tot het historisch perspectief te komen, waar het de taalgeograaf tenslotte om te doen is. Dankzij de variatie van de behandelde kaarten, van K 37 met voorlopig het kleinste tot K 15 met voorlopig het grootste vernieuwingsgebied, kunnen we de vernieuwing als zodanig constateren, haar lokaliseren en begrenzen. — En wat het ontbreken van de vernieuwingshard betreft: ook dat komt volstrekt niet onverwacht of onverklaarbaar. Weliswaar zijn in de Westeuropese taalgeografie die harden van vernieuwing wel veelal aan te wijzen: het zijn de grote politieke, culturele, economische centra die veelal zo niet de ontstaans- dan toch de verbreidingsharden van taalvernieuwingen zijn. Maar men vindt op L nu eenmaal geen Keulen of Parijs — en behalve dat de centra die er zijn veel geringer overwicht hebben, relatief veel minder belangrijk zijn t.g.o. hun periferie, zijn bovendien de belangrijkste centra die er geweest zijn, in de voorbalische tijd, letterlijk uit elkaar geslagen, hun bewoners her en der in nieuwe nederzettingen verspreid. Zo is het met het laatste grote centrum vóór de Baliërs kwamen, t.w. Sélaparang gegaan; zo is het volgens de traditie met andere centra gegaan. In het ZO is Sakra (126) thans

dominerend — maar het is niet erg oud; Djerowaru (141) is ouder, maar wordt zelf in de literatuur èn mondelinge overlevering niet genoemd als hoofdplaats.

Het enige, algemeen bekende centrum in het ZO is Purwadadi geweest, dat verslagen zou zijn bij de komst van de Javanen die de Islam brachten, of bij een latere „Javaanse” expeditie ter uitbreiding en bevestiging van de al eerder ingevoerde Islam. Op K VII is Purwadadi ingetekend en zijn met groene vierkanten die dorpen aangegeven, waarvan de relatie met Purwadadi bekend is, direct of indirect (nl. via jongere moederdorpen: 11 en 20 zijn „dochters” van Téros (148), op haar beurt dochter van Purwadadi). De relatie van Djerowaru (141) met Purwadadi is in het midden gelaten: het was misschien eer zuster dan dochter. Sakra is volgens deze kaart niet met Purwadadi gelieerd, maar afkomstig uit het Middenlombokse Pedjanggiq — maar dat geldt primair voor de adel: aan de andere kant is er zeker ook direct of indirect „bloed” van Purwadadi in dit grote dorp terechtgekomen.

Al met al ben ik geneigd, deze ZO expansie met het historische centrum Purwadadi in verband te brengen, al besef ik dat daarmee noch taalkundig, noch historisch voorlopig erg veel opgehelderd is.

Taalkundig wachten er nu allereerst twee nieuwe opgaven op grond van het voorafgaande. De eerste is het nader onderzoek van de beschikbare kaarten met het oog op de aanwezigheid van deze ZO expansie; de tweede is precisering van de relatie tussen deze vernieuwing en het smbw.: we vonden tot dusverre wel aanwijzingen van een dgl. relatie, maar zij waren te vaag voor definitieve conclusies.

Voor de beantwoording van de eerste vraag komen dus alle kaarten in aanmerking die een dgl. ZO gebied (met alle variabiliteit die de voorafgaande kaarten toestaan) afzonderlijk en duidelijk laten zien. Ik noem slechts kort de voornaamste van de beschikbare kaarten, vnl. ook in verband met onze tweede vraag: de relatie van de ZO vernieuwing met het smbw.. Op K 2 is *lolor* in de bet. „hersenen” een duidelijk vb. door zijn verbreiding, van een ZO vernieuwing — het woord is in deze bet. niet bekend in 't smbw.¹ Evenzo is *lòlòr tòlan* op K 3 een ZO vernieuwing die evenmin smbw. is. Hetzelfde geldt voor *tèlakar* (en bijbehorende vormen) op K 4: een typisch vb. van ZO vernieuwing met beperkte verbreiding. Ook deze vorm is niet in de smbw. dorpen te vinden. K 5 *kěntok*: typisch ZO, niet smbw.. Bij K 12 *mančkēm*; waar *mančkēm* een typische ZO vernieuwing is, hebben 5 van de 6 smbw.

¹ tenzij anders blijkt bedoel ik verder met smbw. in dit verband: de taal van de smbw. dorpen op L.

dorpen *baŋkēm* (*baŋkam*), zodat samenhang niet onwaarschijnlijk is. K 17 is dubieus: *pělankeq* c.s. zijn enerzijds in 't typisch ZO gebied te vinden, maar anderzijds in 't NW en N — n.m.m. behoort deze kaart niet tot deze serie. Wel is dat zeker krachtens de vorm *kěrinŋiq* 't geval met K 18; mogelijk is 't voor K 19 wegens *ima tējaq*; onwsl. voor K 20 wegens *darabeaŋ*, ook in 178. *Těmpèŋèn* op K 22 is weer zo'n typische ZO vorm, evenals *lulut* op K 25. *Cěkěn* op K 31 is taalgeografisch èn fonetisch vergelijkbaar met *těmpèŋèn* op K 22, en dus een ZO vernieuwing. Belangrijk is op K 38 *rèndèn* als ZO vernieuwing naast *dèndèn* elders (ook bal. en smbw. met *d-*). Op K 39 schijnt *anak alu* een ZO vernieuwing — het eerste geval in deze serie waar zoal geen identiteit dan toch grote overeenstemming met smbw. (*anak ŋalu*) bestaat. Op K 40 is *kěleon* een evidente ZO vernieuwing — niet-smbw.. Voor K 42 moet ik naar de speciale interpretatie verwijzen, waaruit blijkt dat *lambuk* een (niet-smbw.) vernieuwing is. K 43 is dubieus, zie de afzonderlijke bespreking. Op K 44 kan aan 't ZO karakter van *kěmeq* geen twijfel bestaan, *ŋěme* op K 45 daarentegen is dubieus. Zeker is weer dat *lěleŋkeh* (K 46) in deze serie hoort, evenals *sěmèn* op K 49; voor K 48 en K 50, 51 en 52, zie afzonderlijk beneden. Ook K 57 vergt een aparte behandeling, hoe zeker ook *kao* een ZO vernieuwing lijkt krachtens 't kaartbeeld. K 65 vertoont een evidente ZO vernieuwing, al komt de aard van die vernieuwing pas beneden aan de orde. K 67 vertoont in *ěngěm* een ZO vernieuwing, voor K 68 is de zaak weer gecompliceerd, maar van belang voor onze tweede vraag: de ZO vernieuwing (*kodeq*) schijnt nl. niet zonder invloed (blending?) van de smbw. vormen van 't type *ódéq*. Tenslotte is er nog onmiskenbaar een ZO vernieuwingszone op K 73 en 74, resp. in 't type *sěniq* en in 't type *měne - měno*.

Al met al: het ZO vernieuwingsgebied is evident in verschillende vormen en uitbreiding op een groot aantal kaarten aanwezig — er is voorshands weinig reden om hierbij smbw. invloed aanwezig te achten — althans niet van 't smbw. dat uit de smbw. kolonies op L bekend is. Tegenover een enkel fonetisch element en een enkel lexicaal element waar men dgl. invloed kan vermoeden staan fonetische bijzonderheden (*-l > -n*, *d- > r-* soms ook *j > y*) en vele woorden, waar niets van smbw. invloed blijkt.

4. De Midden-Zuidelijke vernieuwingen en hun verhouding tot de Zuidoostelijke

Een volgende groep kaarten levert een beeld op dat van de kaarten met ZO vernieuwing nogal afwijkt, en waarvoor een andere verklaring meer waarschijnlijk is — al komen we hier vermoedelijk in een historisch nog verder afgelegen tijd, waarvan de complicaties groter, en de bijzonderheden moeilijker te achterhalen zullen zijn.

Het is vanouds bekend en opgevallen dat het ZML, met Pudjut als centrum, een eigen plaats inneemt, taal- zowel als cultuurkundig. Lalu Mesir onderscheidde op zijn taalkaart van L, dat is onze K 74, die hij als dialect-indelingskaart voor het hele eiland hanteerde, dat gebied speciaal, het *mëriag-mëriku*-gebied. Inderdaad is die groep van deiktische woorden in het gebied dat onze kaart laat zien merkwaardig èn merkwaardig afwijkend van wat de rest van L heeft. Op zichzelf zouden deze kaarten (want K 73 is in dit opzicht geheel parallel met K 74) misschien al voldoende argumenten kunnen leveren voor een speciale vernieuwing in dit gebied, als de etymologie èn de precieze details van deze groep deiktische woorden duidelijk was. Dat is helaas niet het geval — en we zullen in ieder geval andere kaarten ter nadere begrenzing en verduidelijking van deze MZ taalvernieuwing op L moeten behandelen.

Ook hier leveren kaarten met klankverschijnselen het beste uitgangspunt en het meeste houvast — en het zijn de voor de IN talen als geheel zo interessante problemen rond de *R* (r_1 en r_2 , *r-l-d*, en *r-g-h*) die hier op zeer speciale wijze voor de dag komen. De isoglossen *r/h* (of zero) enerzijds en *d/r* anderzijds lopen over het eiland, scheiden op veelal karakteristieke wijze de dialecten, al liggen ook hier de problemen niet eenvoudig of rechtlijnig.

Als uitgangspunt neem ik drie kaarten die de verbreiding van woorden weergeven, die een r_2 hebben: K 27 (*darah*), K 11 (*bibir*) en de in deze studie voor het eerst gepubliceerde *dengar*-kaart. Alle drie de kaarten leveren wat de r_2 betreft (over de beginklank van *dengar* beneden nader) een verdeling van het eiland in tweeën op: *daraq* tgo. *daq*, *bivir* tgo. *bivih* en *dëñër* of *dëñar* tgo. *dëñah* of *rëñah*. Het *daq*-gebied omvat in het Z het gebied zoals we dat op K 73 en 74 begrensd zagen, benevens NW en N; *bivih* heeft een veel wijdere verbreiding, nl. in feite het hele eiland behalve het NO (ik laat de kolonies, en daarmee ook het W voorzover dat recent kolonisatiegebied is in dit globale

overzicht rusten); de *-h*-vormen voor 'horen' vindt men in het hele Z en in het NW, tgo. de *-r*-vormen in Bajan en het NO.

Bij deze drie kaarten sluiten zich andere goed aan, al leveren zij stuk voor stuk in allerlei opzichten complicaties op. De bedoelde kaarten zijn K 33, waar de oppositie *jěrami/jami* die van *biwir/biwih* vrijwel dekt — met alleen dit verschil dat 'in het grootste deel van het NO iplv. *jěrami* een ander woord: *roman* wordt gebruikt voor 'stop-pels'. Op K 47 is een tegenstelling *jankih/jěnkiran* vergelijkbaar; de laatste vorm in het N en NW, de eerste in het hele Z, met incidentele infiltraties in het NO, dat overigens als in het vorige geval een ander woord heeft voor 'vuurtest'. Op de overigens zeer gecompliceerde K 46 is er toch in ieder geval een oppositie van *r*-loze vorm in (vnl.) ZML (*ěkěn* etc.) tgo. een NO type met *r*- (*rěkěn* etc.). Op K 67 vinden we een *r*-vorm in het NO + Bajan, tgo. een *r*-loze vorm in het ZO en een deel van ZML. Hier worden de complicaties vooral gevormd door de *g*-vormen in de rest van ZML en NW. K 70 is al evenzeer moeilijk; ik wijs hier alleen op de tegenstelling *těrbim* in Smb. + kolonies (en *rubim* in NO) tgo. *těbin* in N en NW — het Z heeft hier geen voor deze kwesties relevant materiaal. Op de overigens weinig bruikbare K 78 signaleer ik tenslotte de vorm *jah*, vooral in ZML, naast *jěrah* elders — en naast (alg. sas.?) *jěrah* als werkwoord: 'ophouden'.

Alweer was ik mij helaas bij het opstellen van de vragenlijst niet voldoende bewust van het grote belang van deze *r/h* isoglosse voor de reconstructie van de taalgeschiedenis van Lombok (al had ik het uit *Goris* moeten weten!), anders zou het aantal woorden dat voor deze kwestie relevant is gemakkelijk te vermeerderen geweest zijn. Maar ook deze toevallige vbb. laten tesamen toch heel duidelijk zien: 1. dat er een *r/h* (zero) isoglosse over Lombok loopt; 2. dat het *h*-zero gebied een zeer gevarieerde uitgebreidheid vertoont, maar dat het zijn kern wel schijnt te hebben in ZML zoals in het begin van deze paragraaf omschreven, omdat dat gebied er altijd bij behoort (behalve op K 70, waar de hele vorm in kwestie in het Z niet (meer?) aanwezig is); en dat het NO er nooit toe behoort, behoudens incidentele, secundaire infiltraties als op K 47. Typische randgebieden van deze vernieuwing schijnen N en NW, en het ZO — al moet ik op de verhouding MZ—ZO straks nog terugkomen.

Het lijkt voorts aannemelijk de *h*-zero vormen secundair te achten tgo. de *r*-vormen. Zeker zou dat het geval zijn als hier zich werkelijk een intern-Lombokse klankverandering voltrokken heeft. Op fonetische gronden is immers een overgang $r > h$ /zero aannemelijk, maar de om-

gekeerde overgang niet mogelijk — althans niet zó, dat die zich juist voltrokken zou hebben in woorden die etymologisch in de IN talen een *r* gehad hebben! Intussen is de mogelijkheid dat de vormen met *r* in het kader van het sas. secundair zijn toch geenszins uitgesloten, omdat men altijd op vernieuwing door ontlening bedacht moet zijn: *daraq* kan dus als ontlening (vanwaar dan ook, van binnen of buiten Lombok) tgo. *daq* wel degelijk secundair zijn. Eer dan op etymologische gronden acht ik op dialectgeografische gronden de *h/zero*-vormen een vernieuwing: het *r*-gebied vertoont veeleer de kenmerken van een relict-dan van een vernieuwingsgebied; we zullen later zien dat het NO wel vernieuwingsgebied kan zijn, maar dan vertoont het andere kenmerken dan op de behandelde kaarten het geval is. Intussen: als ik gelijk heb dat *daq* de vernieuwing is tgo. *daraq*, dan kan ook deze vernieuwing evengoed aan import, substitutie, als aan klankverandering in strikte zin toegeschreven moeten worden — tenzij inderdaad dorp 67 in dit soort woorden nog een tussenvorm van deze klankverandering heeft bewaard. Ik kom daarop terug.

De gevallen van r_1 zijn in mijn materiaal helaas nog schaarser — en de representatie van deze klank op L, vooral in het Z blijkt nogal ingewikkeld — maar er zijn een paar zeer sprekende gevallen bij, die samengebracht zijn op K 30: de intervocalische consonant van de woorden voor 'padi' en 'neus'.

In het algemeen lopen de *r/d* isoglossen voor beide woorden parallel: de *-d*-vormen zijn globaal NO, de *-r*-vormen globaal Z. Maar er zijn gebieden die naast *idunj pare* hebben — en alweer is het de differentiëring der isoglossen waarvan de dialectgeograaf het meest kan leren over de taalgeschiedenis: vooral het N en NW zijn merkwaardig, juist ook omdat ze zo homogeen zijn, zodat met de kans op fouten in de beantwoording der vragenlijst niet gerekend hoeft te worden (ook diverse kolonies uit Bajan leverden *pare* en *idunj* op). Dit gebied, mogen we veronderstellen, is een menggebied — nl. in die zin dat *pare* zich daar ten koste van *pade* heeft uitgebreid òf wel *idunj* ten koste van *irunj*. In het laatste geval moet men aannemen dat *idunj* zich vanuit het NO (evt. Sembalun) naar Bajan verbreed zou hebben — een expansie waarvan geen duidelijke andere vbb. aanwezig zijn en die noch historisch noch geografisch erg waarschijnlijk is. Daarentegen is de andere oplossing: verbreiding van de *r*-vorm vanuit het Z, op zichzelf plausibel, en bovendien volkomen parallel aan onze gevallen van *daq*, *biwih* etc. zoëven. Er kan daarom dunkt me geen twijfel aan zijn dat deze verklaring van de kaart de juiste is, geheel parallel aan de r_2 gevallen (en beide hypo-

thesen versterken elkaar zeer l): *pare-irun*, is de Z vernieuwing tgo. het in het NO algemeen aangetroffen *pade* en *idun*; in een van de wdn. is, als bij *daq* en *biwih*, de vernieuwing tot Bajan doorgedrongen, het andere (*irun*) heeft, evenmin als *jankih*, of wat Bajan betreft, *dənah* het NW en (of) N bereikt.

We hebben hier naar het schijnt historisch-geografisch dezelfde vernieuwing en expansie als in de gevallen $r > h$ /zero van zoëven — en op het eerste gezicht lijkt het plausibel die tesamen onder een MZ vernieuwing¹ te brengen, die scherp tegenover de ZO vernieuwing staat. Daarvoor zou men ook nog kunnen wijzen op de *idun*-gevallen in het ZO: als men de vernieuwingshaard in ZML zoekt zijn deze dorpen geografisch even goed periferie als het NW en N. Maar zo scherp liggen de onderscheidingen niet — zo strikt geografisch kan men nu eenmaal niet redeneren. In de eerste plaats zou men *idun* in ZO dorpen, m.n. in centra als Sakra en Rarang (126, 102) best als secundair, of eigenlijk dus als tertiair, o.i.v. Maleis-BI kunnen verklaren, zoals ook de grote verbreiding van de *-d*-vormen in het W stellig niet zonder invloed van bal. en BI is te verklaren. Maar daarnaast horen althans sommige van die ZO *idun*-dorpen historisch-genealogisch juist vrij dicht bij het MZ, naar het schijnt. En vooral: als we naar andere gevallen van r_1 gaan kijken, blijken de zaken veel gecompliceerder te liggen. Al dadelijk valt op de beginklank van 't woord voor bloed: *d-* op 't hele eiland, ook in 't MZ, waar men naast *pare* en ook *irun *raq* zou verwachten, als bv. in 't ojav..

Maar als men zich hier al uit zou kunnen redden, door aan te nemen, dat die *r* er wel geweest is maar secundair o.i.v. *daraq* weer $> d$ (apriori niet onmogelijk — maar toch ook geen fraaie redenering!), blijven er veel moeilijker gevallen: het genoemde *dənah* heeft naast zich *rənah*, maar die vorm vindt men nu juist niet in ZML, maar in het ZO en wel in wat ik meer speciaal het Purwadadi-gebied noem: globaal het gebied van *təlakar* op K 14, *manĳem* op K 12, *kərinĳiq* op K 18 etc., het typische kerngebied van de al behandelde ZO vernieuwing dus. En tot vrijwel datzelfde gebied beperkt is op K 38 de vorm *renden*; twee gevallen dus waar de *r* juist *niet* in ZML voorkomt. Andere gevallen van r_1 op de *Atlas* heb ik niet; maar er zijn wel andere aanwijzingen in dezelfde richting. In Teros (148), dat tot die Purwadadi-groep be-

¹ Ik onderscheid dus MZ, als aanduiding voor dit typische vernieuwingsgebied, waarvan de kern wel in het Zuiden van ML ligt, maar dat ook evt. ZO L omvatten kan; en ZML als geografische aanduiding voor het Z van ML zonder meer.

hoort gebruikt men *rənan*, incidenteel tekende ik in andere dorpen ook in ZML op *dənan*, de enige vorm die *Goris* geeft. Daarnaast heb ik de volgende gevallen: met 3 informanten, resp. uit Tandjung, Teros en Kembangkuning (147, 148, 146) heb ik een groot deel van de letter *a* van *Goris* doorgewerkt om dialectische verschillen op het spoor te komen. Deze 3 dorpen zijn representatief voor, behoren althans globaal tot (zie K VI) NO, Purwadadi en MZ, al is in 146, een klein kolonietje, wel een en ander van het oorspronkelijke dialect vervangen door woorden uit omringende dorpen.

Van de 5 in aanmerking komende woorden waren er nu 2, waarin 148, het Purwadadi-dorp dus, een *r* had tgo. de beide andere een *d*:

146 en 147 *adeq* tgo. 148 *areq*

146 en 147 *aduk* tgo. 148 *aruk*.

In deze gevallen dus een situatie als bij *dənah* resp. *dəñər* tgo. *rənah*. Daarnaast waren er 3 wdn. waarin MZ en Purwadadi-dorp beide *r* hadden tgo. NO *d*:

147 *adar* tgo. 146, 148 *arah*

147 *adiq* tgo. 146, 148 *ari(q)*¹

147 *tər-adi* tgo. 146, 148 *səñ-ari*.

In deze gevallen dus een situatie als bij *pade* tgo. *pare*.

Wat zijn nu de consequenties en conclusies van deze nogal ingewikkelde feiten? In de eerste plaats schijnt wel zeker, dat we hier niet met klankwetten in neogrammatistische zin te doen hebben: zonder uitzondering, regelmatig verlopende overgangen van een fonetische grootheid in een andere. Het gecompliceerde, grillige beeld van de representatie van OerIN r_1 en r_2 in de diverse woorden in de diverse dorpen in het Z, NW en N, roept veeleer de gedachte op van een aantal individuele woordgeschiedenissen, met ontleningen, substitutie geval voor geval. Alweer is voor mij niet uit te maken of die ontleningen van buiten het eiland moeten komen dan wel of op L zelf twee talen, dialecten naast elkaar bestaan hebben, die elkaar zijn gaan beïnvloeden, of zelfs met elkaar vermengd zijn geraakt. Wel staat het NO als een zeer homogeen gebied tgo. de rest van het eiland — het Z, met zijn uitlopers naar NW en N, schijnt daarentegen het gebied waar zich zo'n beïnvloeding of menging voltrokken heeft.

Voorts is het wel heel moeilijk geworden de op het eerste gezicht zo plausibele scheiding tussen MZ en ZO vernieuwing en expansie,

¹ alle drie dorpen hebben voor nageboorte *adiq-adiq* of *adiq-kakaq*, een sterke aanwijzing te meer dat ook daar *ari(q)* een ouder *adi(q)* heeft verdrongen!

als 2 opeenvolgende fasen in de taalgeschiedenis van het eiland, te handhaven: enerzijds is immers historisch de substitutie van *r*-woorden door zero-woorden (*daq* voor *daraq*) niet te scheiden van die van *d*-woorden door *r*-woorden (*pare* voor *pade*); anderzijds zijn de verschillende gevallen van het laatste type niet dan met grote kunstmatigheid van elkaar te scheiden: het is niet aannemelijk dat de verschijning van *rěnah* historisch geheel los zou staan van die van *pare*.

De conclusie moet dunkt me in deze richting gezocht worden dat men niet te strikt geografisch redeneert: ik heb er al op gewezen en zal er n.a.v. de situatie in het NO nog met grote nadruk op moeten wijzen, dat de bewoningskaart van 1600 of 1500 er volkomen anders zal hebben uitgezien dan die van nu: een aantal verspreide nederzettingen zullen er toen geweest zijn misschien met enkele politiek belangrijke kernen in wat nu het dichtbevolkte, gelijkmatig bewoonde Z van het eiland is. Die kernen hadden stellig relaties, misschien zelfs nauwe relaties met elkaar, van allerlei aard — misschien is er een periode geweest dat één zo'n kern politiek-sociaal de hegemonie had. In dat één- of meerkernige Z, dat een *daraq-pade* gebied was, is nu, ergens vandaan, een infiltratie op grote schaal (en de intensiteit van de infiltratie doet denken aan menging van bevolking, of overheersing door vreemde groepen) van woorden van het type *daq-pare* opgetreden — en al weer: met die infiltratie, in die ene kern of in die kernen, zal een politieke en territoriale desintegratie wellicht gepaard gegaan zijn, zoals we dat voor andere gebieden weten in latere tijd: de politieke, zeker tevens culturele en „talige” kern van het NO is eerst door de komst van de Javanen, later nog eens door de bezetting van de Baliërs uiteengespat, overal vestigden zich groepjes van de bevolking, en de taalkaarten weerspiegelen deze gang van zaken nauwkeurig: niet een of twee NO dorpen zijn vaste relictdorpen, maar nu eens hier dan weer daar vindt men resten van de oudste taaltoestand, resp. sporen van een vernieuwing. Zo zal ook in het Z mèt de uiteenspatting van de bevolking het taalgoed, vernieuwing èn oud goed, aan scherven over de verschillende nederzettingen verspreid geraakt zijn; nu eens de *r*-vorm vnl. in het ZO, dan weer de zero-vorm in het MZ, vaak ook de vernieuwing in beide gebieden: resp. *rěnah*; *daq*; *pare* of *bivih*. Daarna heeft de toestand zich geconsolideerd: nieuwe kernen vormden zich, tussen MZ en ZO treffen we een duidelijke tegenstelling aan, die misschien in bepaalde vorm al eerder aanwezig was, maar nu geaccentueerd en geconsolideerd is. En beide kernen zijn op hun beurt zelfstandig min of meer expansief geworden. Men moet dit hele proces

vooral ook niet zien als een moment in de geschiedenis: het kan generaties lang geduurd hebben, ja heeft zich immers via steeds nieuwe koloniaties enz. in zekere zin tot in de Balische tijd voortgezet. Zo kan men nog wel onderscheiden tussen een MZ en een ZO vernieuwing — men kan ze zeker niet strikt scheiden. Het is ook zeer waarschijnlijk dat lokaal allerlei incidentele vernieuwingen zich voltrokken: m.n. voor Purwadadi is dat duidelijk, dat „gebied” tekent zich als beperkt vernieuwingsgebied op allerlei kaarten duidelijk af.

Het is duidelijk dat men in dit kader, 't enige m.i. dat een aannemelijke verklaring geeft voor de geconstateerde overeenkomsten zo goed als voor de verschillen, het NW en N als een derde secundaire kern kan beschouwen — die aan soortgelijke, deels zelfs identieke infiltraties is blootgesteld geweest, en die uit dat vreemde materiaal weer soms dezelfde, soms andere elementen behouden heeft. Waarschijnlijk is dat zelfs bevredigender dan dat men *daq* in NW en N zuiver als geografische expansie uit het Z beschouwt. Trouwens: de ene verklaring in het ene geval sluit de andere in het andere geval niet uit. Maar in ieder geval heeft men tussen N + NW en MZ hetzelfde als tussen MZ en ZO: frappante overeenstemmingen (*daq*) naast even frappante verschillen.

Er is dus geen strikte scheiding te allen tijde, wel onderscheid in allerlei punten tussen ZO en MZ vernieuwingen; wanneer 't hele Z, al of niet inclusief NW + N, een vernieuwing heeft, heeft 't na 't bovenstaande geen zin meer te willen uitmaken of hij nu ZO of MZ is; maar 't blijft wel zinvol de kaarten die een typische MZ vernieuwing vertonen, apart te bezien, omdat we daaruit dus toch de omvang en betekenis van dat gebied, dat althans in een bepaalde periode van de geschiedenis van 't eiland een eigen rol gespeeld heeft, kunnen peilen; en er zijn allerlei kaarten waar MZ tgo. ZO staat, en beide gebieden, in het kader van 't sas. als geheel, een vernieuwing schijnen te hebben. Dan maakt de ZO vernieuwing de indruk de jongste van de twee te zijn, althans jonger expansief geworden te zijn — waarmee dan overeenstemt dat die ZO vernieuwing ook 't laatst, 't langst expansief is gebleven, en dat dus secundair in ieder geval ZML tgo. 't ZO een relictgebied is geworden.

Er zijn vrij wat kaarten die een apart woord of een aparte vorm voor 't MZ geven — soms ook voor 't hele Z minus 't Purwadadi-gebied. Op grond van het bovenstaande kan men vermoeden, dat men in die gevallen te maken heeft met een MZ vernieuwing, als boven omschreven — al zijn er maar weinige gevallen waar de etymologie deze hypothese steunt, eenvoudig door gebrek aan etymologische gegevens.

Eén groep kaarten is er die wel sterke argumenten levert voor 't bestaan van een dgl. MZ vernieuwing: dat zijn de kaarten met onderscheiding tussen /o/ en /ɔ/, tussen /e/ en /ɛ/ als aparte fonemen. Elders (BKI 1957) heb ik uitvoerig over deze kwestie gesproken, en ik verwijs naar dat artikel voor alle bijzonderheden; in hoofdzaak kwam het betoog, voorzover hier terzake doende, op het volgende neer: in het hele sas. taalgebied kan men fonetisch duidelijk onderscheiden tussen meer open en meer gesloten *e*- en *o*-klanken (resp. *è* en *é*, en *ò* en *ó*). Terwijl nu in het grootste deel van het eiland deze *è* en *é*, resp. *ò* en *ó* foneemvarianten bleken, combinatorisch bepaald (zij het niet overal op precies dezelfde wijze), stelde ik vast dat in enkele dorpen in ieder geval *é* en *è*, resp. *ó* en *ò* verschillende fonemen waren, blijkens een vrij groot aantal opposities van paren woorden waar deze klanken in overeenkomstige posities voorkomen.

Hoewel mijn materiaal slechts voor enkele dorpen groot en gedetailleerd genoeg was om deze fonologische oppositie te bewijzen, meende ik op grond van parallelle gegevens en verschijnselen te mogen aannemen dat in vele andere dorpen dezelfde vocaaloppositie bestaat. Gemakkelijk middel om deze dorpen te vinden zijn wat ik testwoorden noemde: nl. die woorden waar klanken *é* en *ó* voorkomen vóór eindconsonant: in dorpen waar *é* en *ó* combinatorische varianten zijn, de normale situatie dus, ook in het Sasak Umum, komen deze varianten nl. nooit voor vóór eindconsonant (afgezien van *-q*, slotstembandklapper). De fonetische vorm *běłón* komt dus alleen voor in dorpen met de fonologische distinctie tussen open en gesloten *e*- en *o*-fonemen, en het voorkomen van deze vorm in een bepaald dorp is een sterke indicatie dat dat dorp deze oppositie kent.

In de eerste plaats kan nu worden vastgesteld dat de dorpen waarvoor ik over gedetailleerde gegevens beschik allebei tot het gebied behoren dat ik hierboven als dat van de MZ vernieuwing heb gekenschetst, al zijn ze beide in zekere zin perifeer: het gaat om Pujung (75) en Kembangkuning (146), een kolonie uit ZML in het O. Wanneer we nu de verder in aanmerking komende kaarten nagaan, blijkt dat het gebied waar deze distinctie zich voordoet een aantal dorpen in ML, vooral het Z daarvan omvat, en voorts een aantal dorpen in het ZO. Het gebied is uiteraard niet steeds hetzelfde: ook hier zien we de variabiliteit der isoglossen woord voor woord, ook als zij een fonetisch-fonologisch identiek verschijnsel betreffen. Maar globaal is dit gebied van foneemverschil zonder enige twijfel hetzelfde gebied als dat van de zoëven behandelde MZ expansie.

Een paar kaarten die speciaal aan dit verschijnsel gewijd zijn zijn K 13 en K 59. De gebieden waar de 'testwoorden' de vorm hebben die typisch is voor de foneemonderscheiding *é: è* en *ó: ò*, dus de gebieden van *léndón*, *ménjón* en *bélón* resp., vallen in detail niet samen, maar er is geen twijfel aan dat ze toch in onderlinge samenhang moeten worden beschouwd. Er zouden nog meer kaarten te geven geweest zijn van dit verschijnsel, maar ik heb het aantal beperkt omdat ze alle op elkaar lijken. Wel is nog op enige andere in de *Atlas* gepubliceerde kaarten mede deze tegenstelling zichtbaar. Op K 40 is *kěleon* een ZO expansie — maar de vorm *kěléón* komt speciaal voor in die dorpen die ook *léndón* etc. hebben — MZ dorpen dus. Uiteraard kan een dgl. inpassing in een fonologische tegenstelling ook secundair makkelijk voorkomen, als woorden ontleend worden. Trouwens ook de vorm *sólón* op diezelfde kaart is typisch MZ, karakteristiek voor en alleen mogelijk in dorpen met deze fonologische oppositie. Vgl. parallel op K 38 *réndén* en *déndén* in MZ dorpen tegenover de vormen met *è* elders, en *bómbón* (incidenteel *bósón*) op K 55. Andere gevallen zijn wat anders: op K 43 vindt men naast de 'normale' vorm *mé* ook *mè* en *mí*: die vormen zijn op zichzelf niet karakteristiek voor de dorpen met foneemverschil, maar wel is in het hele materiaal duidelijk dat juist in die dorpen allerlei 'onregelmatigheden' voorkomen met betrekking tot de verdeling van *é, è* en *i*, resp. *ó, ò* en *u*, en dat is ook begrijpelijk als men de foneemonderscheiding als iets secundairs mag zien: dan kan men nl. aannemen dat bij en door het ontstaan van die splitsing van telkens één in telkens twee fonemen allerlei veranderingen en verschuivingen zullen zijn opgetreden, allerlei individuele woorden een nieuwe plaats in het patroon zullen hebben gevonden, en dat daarbij juist ook van dorp tot dorp allerlei verschillen zijn ontstaan. Karakteristiek is hiervoor ook K 8 die de merkwaardige ontwikkeling van het vocalisme in *irun* laat zien, juist in het MZ, terwijl elders het vocalisme geen bijzonderheden vertoont.

Dat alles wijst er op dat het wel zeer waarschijnlijk is dat dit fonologisch verschil binnen L secundair is, inderdaad onmiskenbaar een vernieuwing. Anderzijds heb ik er in het genoemde artikel ook op gewezen dat ook op grond van algemene overwegingen men hier eerder splitsing van één foneem in twee kan vermoeden dan samenvallen van twee in één in de rest van L. Aangezien beide verklaringen elkaar zeer steunen, is er dus inderdaad, tegen de boven geschetste achtergrond, alle aanleiding ZML (met zijn uitlopers in het ZO-niet-Purwadadi-gebied) als haard van deze vernieuwing te zien.

Vrijwel eender is het gebied van *këndin* op K 4 — er is geen reden dit *këndin* niet als MZ vernieuwing te beschouwen; voor etymologische bijzonderheden van deze en de volgende kaarten verwijs ik naar hun afzonderlijke bespreking. Ook *soŋo* (K 58) ziet er als zo'n vernieuwing uit en vrijwel identiek daarmee de (ongepubliceerde) 'fakkels-van-klapperblad'-kaart: Z *gòbòk*, rest *bòbòk*; en, met het gebied beperkt tot het MZ, maar zonder principieel verschil, lijken *pěnkah* op K 53, *das* op K 28, *loba* etc. op K 19, *lawak* op K 50, *béké* op K 44, *kuaŋ* of *kuan* op K 57 dgl. vernieuwingen. Op de demonstrativa (K 73 en 74) die in hetzelfde gebied voorkomen wees ik reeds. Op K 37 heeft *gënděŋ* dezelfde verbreiding — hier is van belang dat de ZO vorm *gěněŋ* moeilijk anders dan secundair t.o.v. *gënděŋ* kan worden verklaard, m.a.w. is deze kaart een illustratie te meer dat de onderscheiding MZ en ZO vernieuwing nodig is, althans de aparte handhaving van een ZO vernieuwing tgo. en *nà* een algemeen Z. K 31 levert iets dgl. op: in het ZO werd *-l* veelal > *-n*: *cěkěŋ* is zeker secundair tgo. *cekel* — en 't laatste zou dan zo'n MZ resp. alg. Z vernieuwing kunnen zijn.

Minder zeker is dat op K 18 *kěrin'kiq* secundair is tgo. *kěrigiq*, al is 't niet onwaarschijnlijk: alg. Z dus de vorm met *k-*, specifiek ZO daarna de vorm *kěrin'kiq*; dat die *k-*vorm een vernieuwing is tgo. ouder *gěrigiq* is waarschijnlijk, juist op grond van *kěrigiq* in 67: een kostbaar relict (zie ook 81)! Maar de kaart blijft moeilijkheden opleveren.

De volgende groep gevallen, die m.b.v. de voorafgaande interpretaties zich laten verklaren, zijn kaarten met een alg. Z vernieuwing — m.a.w. waar Purwadadi en MZ geen verschil tonen. Vbb. zijn K 24, waar *kětut* oorspronkelijk schijnt (voor de vraag van de relatie van dit *kětut* tot *tu'ur* in 67 zie elders), *jěŋku* etc. zo'n alg. Z vernieuwing. Analoog interpreteerbaar is K 43: *me* of *mi* als vernieuwing (secundair is *nasiq* door allerlei oorzaken weer aan de winnende hand); parallel daarmee is op K 45 *něme* vernieuwing tgo. (*mě*)*nělaq* (over *monkaq* zie beneden); en evenzo is op K 23 *impun* de vernieuwing (*pa*: is èn dialect-geografisch èn etymologisch in IN verband zeer waarschijnlijk relict!); op K 16 schijnt *kělələk* evenzo vernieuwing. Intussen stellen deze laatste twee kaarten ons voor nieuwe problemen èn nieuwe mogelijkheden: we zien immers de tot dusverre schijnbaar woord-dichte barrière tussen NO en Z doorbroken: de veronderstelde Z vernieuwingen *kělelek* en *impun* zijn geïnfiltreerd in typisch NO dorpen — vooral op K 16 is die infiltratie duidelijk aan de zeer frekwente vorm *kělələkan* daar — een typische blending van N *kěləkan* en Z *kělelek*. Analoog is K 34, waar de mengvorm tussen *rěngapan* en Z vernieuwing *ran'kap*. nl.

rɛŋkapan zelfs de vrijwel algemene NO vorm is geworden — en dat al lang geleden, blijkens de kolonies van Sml. die dat *rɛŋkapan* ook hebben.

Deze interpretatie, die dunkt mij nauwelijks voor twijfel vatbaar is, impliceert de mogelijkheid dat het hele NO in bepaalde gevallen kan zijn veroverd door een Z vernieuwing: vgl. de verbreiding van *jamel* op K 12 (met een secundair, ZO, *manĳem*): niets verhindert de opvatting dat N + NW dus relictgebied zijn tgo. de hele rest van 't eiland in bep. gevallen — en er zijn vrij veel kaarten waarop Bajan + Tandjung zich door een apart woord of een eigen vorm van de rest van 't eiland onderscheiden (cf. bv. ook K 13, waar ook etymologisch in het kader van de IN talen de ouderdom van *lir* N en NW, wel zeer aannemelijk lijkt). Aan de andere kant sluit deze interpretatie natuurlijk de andere mogelijkheid niet uit: lokale vernieuwing in N + NW. M.a.w. kaarten van 't type K 13 zijn dialectgeografisch niet eenduidig interpreteerbaar, alleen de etymologie kan hier de beslissing geven.

We hebben hiermee trouwens de grens van mogelijkheden èn complicaties nog niet bereikt: want we zagen uit de behandeling van de gevallen *biwih*, *daq*, *pare*, al dat de Z vernieuwing anderzijds ook 't NW en N soms bereikt — en dat impliceert dus dat theoretisch de mogelijkheid bestaat, eenmaal aangenomen de vorenstaande feiten en verklaringen, dat een vorm die op heel Lombok als enige wordt aangetroffen, een Z vernieuwing moet of kan zijn.

De vraag rijst of de dialectgeografische methode hiermee niet ad absurdum gevoerd wordt, resp. zichzelf opheft. Ik meen van niet — als men maar bedenkt dat inderdaad de kaarten op zichzelf, de geografische verbreiding op zichzelf nooit definitieve bewijskracht hebben: de etymologie, het historisch onderzoek naar ontwikkeling van vorm en betekenis der taalelementen in kwestie is het noodzakelijk complement, of liever onderdeel van het dialectgeografisch onderzoek. Wanneer, zoals met Lombok het geval is, die historisch-etymologische gegevens vrijwel nog geheel ontbreken, zal de dialectgeograaf in vele gevallen inderdaad niet verder kunnen komen dan het naast elkaar stellen van twee of meer mogelijke interpretaties. Ook dan is zijn werk intussen verre van onvruchtbaar omdat hij immers de taalhistoricus niet alleen materiaal levert, maar ook veelal relevante problemen zal kunnen stellen en wegen tot oplossing zal kunnen wijzen.

Na dit theoretische uitstapje keer ik nog even naar enkele kaarten terug, omdat er nog andere kwesties van belang zijn. Ik wijs allereerst nog op K 41, die een illustratie is van de vergaande uitbreiding van

Z vernieuwingen: als mijn interpretatie juist is, is een oude vorm hier *něpiq*; Z vernieuwing is *nampiq*, doorgedrongen tot NW en N — maar bovendien via de blending *němpiq* ook in 't NO geïnfiltreerd; zodat 't relict *něpiq* slechts in een minderheid der NO dorpen bewaard is — en bovendien in oude dorpen in W en ZW; daarover spreek ik in ander verband. Vergelijkbaar is K 26: hier vinden we een als relict te beschouwen *pěrot* èn in N + NW, èn in NO èn in een dorp in het Z — hier is de hypothese van de Z vernieuwing zeer conventioneel, van algemeen dialectgeografisch standpunt. De kaart doet denken aan de bekende voorbeelden van relictkaarten uit West-Europa; wanneer in een bepaald taalgebied een bepaalde vorm bewaard is aan de randen, in ver van elkaar gelegen hoeken, in (cultuurhistorisch of geografisch) marginale streken van dat gebied, terwijl de rest van het gebied een andere vorm vertoont, dan mag men die marginale vorm als relict van een oudere taallaag of -periode beschouwen; Bloomfield geeft zo'n vb. in zijn *Language* (p. 333), maar men kan ze in elk dialectgeografisch werk vinden: de herkenning en benutting van relicten behoort tot de routinetechniek van de dialectgeografie.

Ik zal de laatste zijn om de bruikbaarheid van deze techniek ook in dit opzicht te bestrijden — maar moet toch wel een enkele opmerking maken voor het speciale geval van Lombok over de achtergrond en problematiek van die relictvormen. In het slothoofdstuk kom ik op een en ander uitvoeriger terug. Een kaart als deze K 26 suggereert nl. zo gemakkelijk een redenering, alsof uitgangspunt bij de historische studie van het sas. moet zijn een oorspronkelijke taaleenheid, een oersasaks misschien, dat eenmaal op het hele eiland, voorzover bewoond, is gesproken, en dat dan later hetzij onder invloed van buiten, hetzij door op L zelf ontstane vernieuwingen is gedivergeerd en gedifferentieerd in dialecten. K 26 zou dat zo fraai illustreren: hier en daar in uithoeken, 'achtergebleven gebieden' van L zou nog dat oude oersas. bewaard zijn, waaroverheen vernieuwingen geschoven zijn. Maar ik geloof dat dit uitgangspunt niet alleen fictief, maar ook misleidend is. Ik ga hier niet in op de hele problematiek van de oertaal en oertalen, noch in het algemeen, noch in de IN talen, stel voorlopig alleen dat mijn uitgangspunt bepaald niet één homogeen oersas. is; ik houd steeds rekening met de mogelijkheid (en prefereer die zelfs) van een oorspronkelijke diversiteit van talen of dialecten, uiteraard wel verwant, gedeeltelijk overeenkomend, ook in woordenschat, maar zeker niet identiek op het hele eiland in enige prehistorische periode van Lombok. Bovendien wijs ik er op dat de taalprehistorie van L, d.w.z. het niet meer langs dialect-

geografische of andere weg achterhaalbare deel van die taalgeschiedenis, waarschijnlijk een lange periode beslaat, waarin veel gebeurd zal zijn, zodat ook daarom gewaarschuwd moet worden voor een simplificatie, alsof onder een paar afpelbare lagen vernieuwingen van de laatste vijf, zes eeuwen wij vrijwel tot de oudste taalperiode van L zullen zijn doorgedrongen. Voor een dgl. veronderstelling bestaat apriori weinig reden. Daarom zou ik de term *relict* nog niet willen verwerpen, evenmin als de term *vernieuwing*, al heeft ook die gevaren en bezwaren — maar ik wijs op hun beperkte en uitsluitend relatieve implicaties: vormen die als vernieuwingen worden gesignaleerd in deze studie zijn dus vormen waarvan op grond van overeenkomst tussen een aantal kaarten etc. kan worden vastgesteld of verondersteld dat zij op een zeker ogenblik in de geschiedenis van L zich in een groter of kleiner gebied zijn gaan verbreiden. Het kunnen daarbij vernieuwingen in strikte zin zijn: van elders afkomstige nieuwigheden voor het taalgebied L — zoals de bal. vernieuwing bij uitstek die naam kan dragen — maar de term kan ook gelden voor reeds lang in een of meer dialecten aanwezige, op een bepaald ogenblik echter tot verbreiding buiten hun oude gebied gekomen vormen. En in dezelfde relatieve zin zijn relicten vormen die niet tot een van de door mij vaststelbare of veronderstelde ‘vernieuwingen’ behoren, die ten opzichte daarvan oud, ouder zijn. Heel goed is mogelijk dat ze zelf op hun beurt vernieuwing geweest zijn, maar dat dat niet meer is vast te stellen; en in ieder geval zegt het gebruik van de term niets over het oersasakse of oerlombokse karakter van zo’n vorm, niet alleen niet omdat tussen het oudst bekende of achterhaalbare stadium van het sasaks en het überhaupt oudste ‘Lomboks’ zoveel gelegen kan hebben, maar principieel vooral daarom niet, omdat de hele gedachte van een oersasaks of oerlomboks een onbruikbare en gevaarlijke fictie is. Kort gezegd: met *relict* bedoel ik: een vorm, die niet tot een van de aantoonbare vernieuwingstypen behoort. Er kunnen dus op een kaart wel twee of drie relicten tegelijk zijn. In een geval als van *pěrot* kan men dus veronderstellen dat dit woord gemeenschappelijk geweest is aan de dialecten van Lombok in een oude periode — maar de, naar mijn eigen ervaring zo verleidelijke conclusie dat een dgl. eenheid de normale situatie voor de taalprehistorie van het eiland zou zijn acht ik niet gewettigd.

Na deze principiële beschouwing over relicten en vernieuwingen, aan de orde gekomen naar aanleiding van de vraag van de maximale verbreiding van de Z vernieuwing, moeten we nu nog de vraag onder ogen zien naar de geringere, maar in zekere zin meer typische ver-

breiding van die vernieuwing, in een geval als *daq*: MZ + NW + N. Niets verhindert natuurlijk bij een dgl. kaart de interpretatie dat *daq* aanvankelijk dezelfde verbreiding gehad heeft als bv. *biwih* nog heeft, m.a.w. over 't hele Z, en dat secundair 't ZO *daraq* her-ingevoerd heeft, dat in dit geval zowel qua woordstructuur als door zijn overeenstemming met mal. BI veel sterker stond dan *daq*.

Wel verdient het de aandacht dat er meer kaarten met 't zelfde gebied als *daq* zijn: belangwekkend is *suluy* - *sólón* op K 40 en evenzeer *cereq* op K 49: als hier weer een klankverandering in strikte zin in het spel zou zijn was deze kaart zelfs een fraai bewijs te meer voor deze Z vernieuwing, omdat nu eenmaal *-t* > *-q* normaal, *-q* > *-t* onverklaarbaar zou zijn (vooral omdat de *-t* etymologisch oud is); maar ik wees er al op dat men altijd ernstig rekenen moet met de mogelijkheid van substitutie, ontlening — en dan kan in principe *ceret* evengoed in de plaats komen van *cereq* als omgekeerd.

Soms vindt men ongeveer 't zelfde gebied, maar dan zonder Bajan: K 39 (*anak*)*angu*, K 71 *éléq*, K 67 *gěngěm-gěngěm*, K 52 *pané*. (een kostbaar woord voor 't verder historisch-etymologisch onderzoek, want 't is stellig een woord uit India!). Ongepubliceerd is de kaart „staart”: alg. sas. is *èlòŋ* (alleen 89 *élón*): 7 dorpen in ZW hebben *bóntót* (38b, 55, 56, 77—79, 67); dat dit woord verder verbreid is geweest bewijst *běntót* in 12 — een dorp dat immers nauw met NW samenhangt. De vorm zelf is natuurlijk een blending, eerste stap op weg naar verdwijning van de vorm *bontot*. Etymologisch bijzonder interessant is ook 't woord voor 'eten': bijna heel Lombok heeft *kakěn*, maar in N en NW is algemeen *kan*, dat ook voorkomt in 2 kolonies van Bajan (34 en 65), maar dan ook in ZW 77—79 — en 67 heeft *kaqan*! (K 82).

Het schijnt dus wel zeker dat de vernieuwing *kan* dialectgeografisch op een lijn staat met *daq* — en opnieuw rijst de vraag: mag men in de vormen van 67 een tussenvorm zien — tevens een duidelijke aanwijzing dat *r* > zero en (hier) *-k-* > zero toch een intern-sasakse klankverandering is, geen substitutie? De zaak zou aan de hand van uitvoerig materiaal ter plaatse nader onderzocht moeten worden: voor zo zware conclusie is 't materiaal uit 't enkele dorp 67, bovendien niet ter plaatse verzameld, en fonetisch weinig exact waargenomen, wel te broos — al is 't verleidelijk! In dit onderzoek zou dan zeker *kuin*, in 't zelfde gebied (>*kupin* K 5) betrokken moeten worden — maar ook *mua* > *muka*, dat op K 4 de typische vorm is van N + NW — en tgo. 't MZ *kěndin* staat! Het is intussen zeer wel mogelijk, zelfs waarschijnlijk, dat *mua* ook in MZ bekend is, en wel in de betekenis 'gezicht' — zodat het dan

naar de vorm in ieder geval bij de andere gevallen van uitval van intervocalische occlusief kan behoren. *Rua* hoort hier ook bij — 't schijnt alg. sas. te zijn, maar is stellig uiteindelijk < skt. *rūpa* — en kan dus ook best op een of andere manier bij die (M)Z vernieuwing horen. Deze laatste 2 woorden, met *pane*, zijn natuurlijk bijzonder interessant omdat ze, hoe dan ook, leenwoorden zijn — en misschien een aanwijzing leveren van de richting waarin gezocht moet worden voor de herkomst van deze MZ vernieuwing. Mijn materiaal is te beperkt en te lacuneus om nadere conclusies toe te laten; evenmin kan ik uitmaken of er binnen de MZ vernieuwing nog weer twee harden, kernen, fasen te onderscheiden zijn. Soms krijgt men wel vermoedens in die richting, maar meer dan vermoedens zijn 't niet — voor wat mij dien-aangaande bekend geworden is verwijs ik naar de behandeling der afzonderlijke dorpen, m.n. 81. Ook voor de verhouding tussen taal van Pudjut en Penudjaq enerzijds, Praja, Mantang etc. anderzijds verwijs ik naar de behandeling der afzonderlijke dorpen. Er zijn binnen de globale overeenkomst allerlei markante verschillen, maar ze zullen voor een groot deel toch wel secundair zijn, en te verklaren uit genealogisch-historische verhoudingen.

5. De Noordoostelijke vernieuwingen

Als de boven gegeven interpretatie van de Z vernieuwingen juist is, althans in grote trekken, kan men dus, voorzover er zich geen dwingende argumenten van andere aard tegen verzetten, in al die gevallen waarin het NO, alleen of samen met het N en evt. NW, tegenover de rest van Lombok staat, aannemen dat het NO een oude vorm bewaard heeft, en de rest een vernieuwing vertoont. Allerlei gradaties en variaties kunnen zich voordoen zoals we zagen: een homogeen NO tegenover de rest, type *biwir*; of type *nasiq*, NO plus N en NW tegenover de rest — met bovendien nog secundaire uitbreiding van *nasiq*; of type *pa*: incidenteel nog als relict bewaard in NO, maar ook daar overigens verdrongen door een Z vorm.

Intussen leren sommige van deze kaarten toch al dat men niet toekomt met deze tegenstelling in allerlei gevallen; nl. daar waar het NO twee vormen heeft, waarvan de ene als relict kan worden geïnterpreteerd, de andere niet bekend is van elders, moet men aannemen dat er in het NO ook nog een aparte vernieuwing heeft plaatsgevonden. Principieel het duidelijkste vb. is wellicht K 26: gezien de geografische verbreiding, die gesteund wordt door de etymologie, is *përot* relict, een oude vorm, bewaard gebleven incidenteel in N, NO en Z. Daar-

naast staat *baduk*, een Z vernieuwing, ook geïnfiltreerd in het NO. Maar dan blijft er nog de vorm *pijēt* in het NO, en alleen daar: d.w.z. vnl. beperkt tot Sembalunse kolonies, maar ook in enkele dorpen die geen kolonies van Smbl. zijn; het is onmogelijk deze vorm anders te verklaren dan als een NO vernieuwing — en in dit geval ligt voor de hand: een vernieuwing uit Smbl. (die dus best in Smbl. zelf vanouds aanwezig kan zijn geweest: vernieuwing werd hij door zijn verbreiding buiten dit dorp!).

En zo is het ook op de zoëven al genoemde K 23: naast de oude vorm *pa.*, is er de Z vernieuwing *impun*; beide vormen komen incidenteel ook in het NO, als relict, resp. als Z vernieuwing voor. Daarnaast heeft het NO nog twee, overigens nauw samenhangende vormen *pukan* en *pikan*, het eerste typisch voor Smbl., *pikan* NO in beperkter zin (en uiteraard ook in de kolonies in het W, wat bewijst dat deze NO vernieuwingen in ieder geval vóór-Balisch zijn). Beide vormen zijn van elders niet onbekend, bv. jav. *pukan* 'dijstuk van geslacht dier', gw. jav. *pikan* 'lies' — en volgens *Goris* zo ook sas. Men zou, aansluitend bij de vorige kaart, kunnen denken aan een vernieuwing uit het Smbl. (waarbij de hypothese dat die vernieuwing aan jav. invloed zou zijn toe te schrijven om allerlei redenen verleidelijk is, maar daarom nog niet juist!); in het NO zou die vernieuwing tot een semantische, voor de hand liggende blending met het al bekende *pikan* hebben kunnen leiden. Zo zou men ook voor deze vernieuwing de basis kunnen zoeken in het dialect van Smbl. Op zichzelf is dat ook nog heel goed mogelijk voor de volgende kaart die een onmiskenbare NO vernieuwing vertoont: K 40. Hier heeft men enige complicaties, omdat er twee Z vernieuwingen zijn, een ZO *kěleon* en een MZ *sulun* enz., waarvan de laatste ook het NW en N bereikt heeft — wat op zichzelf niet ongewoon is, zoals we zagen. Het NO heeft twee vormen: *ñiru* en *těpiq*, waarvan de laatste in ieder geval de indruk wekt relict, geen vernieuwing te zijn: in de eerste plaats komt in het NO deze vorm voor in niet-centrale, marginale desa's, die op zich zelf eerder relictdorpen zijn. Maar bovendien is deze vorm ook in het W bewaard in enige dorpen die oud zijn, zeker geen kolonies uit het NO: dat zijn 55, 56 en 22. Er zijn meer vbb. dat deze dorpen, of sommige van hen, relictten bewaard hebben: K 19 *janjaq*, K 21 *kukuq*, K 30 *-d-*, K 38 *těmpan*, K 49 *ceret*. Vooral de laatste twee gevallen zijn voldoende argument om ook op K 40 deze dorpen als relictdorpen te beschouwen. Daarentegen schijnt *ñiru* een vernieuwing, die ook weer in Smbl., en in zijn oude kolonies voorkomt. Het *ñiru*-gebied is weer wat uitgebreider dan het *pikan-pukan*-gebied

— voorzover men van een gebied mag spreken! — aan de andere kant valt op dat 107—108—166—171 hier het relict, maar op K 23 de vernieuwing hebben. We zullen er nog uitvoeriger op wijzen dat er inderdaad geen specifieke relict-dorpen zijn in het NO, dat overal binnen dat gebied oud en nieuw nogal grillig door elkaar voorkomen, als gevolg van de historische factoren zoals we die kennen of vermoeden kunnen.

K 41 sluit door de behandelde woorden, maar ook door de dialect-geografische situatie nauw bij de vorige aan: vrijwel alle *něpiq*-dorpen hier hadden op de vorige kaart *těpiq*; het *nampiq*-gebied is ongeveer identiek met de som van de *sulun* en *kěleon*-gebieden, de meeste *němpiq*-dorpen hebben *ñiru*. En dus ligt de verklaring voor de hand: naast een relict *něpiq*, staan de alg. Z vernieuwing *nampiq* en de NO vernieuwing, stellig blending van die beide: *němpiq*. Onzeker is alleen de situatie m.b.t. Smdl.: de kolonies zijn niet eenstemmig: 2 daarvan hebben *němpiq*, 4 andere, waarvan 61 en 62 in het W, hebben *nampiq*. Men moet in zo'n geval rekening houden met de mogelijkheid dat de vormen in de kolonies secundair zijn. Intussen is het natuurlijk niet erg waarschijnlijk dat deze blending met een ZO vernieuwing ontstaan zal zijn in het afgelegen Smdl. en zich vandaar over een groot deel van het NO zou hebben verbreid. Veel waarschijnlijker is dat *němpiq* in het NO in beperkte zin ontstaan is, op een of meer plaatsen, en daar weer een zekere expansiviteit heeft gekregen. M.a.w. als het al juist is of in ieder geval waarschijnlijk dat in de vorige gevallen de NO vernieuwing haar bakermat in Smdl. vindt, dan is dat hier zeer onwaarschijnlijk. En dit geval staat niet op zichzelf: er zijn gevallen waar een NO vernieuwing niet uit Smdl. afkomstig schijnt te kunnen zijn. Met name geldt dat voor K 44 en 45. Deze kaarten die overigens in menig opzicht in principe nauw aansluiten bij K 40 en 41, laten ook een vier- resp. een driedeling zien. Het ligt voor de hand globaal dezelfde interpretatie aan te nemen: op K 44 is *beke* de MZ vernieuwing die zich hier niet naar NW en N heeft uitgebreid; *kěmeq* is de ZO vernieuwing; blijven twee NO vormen, waarvan *pěriuk* èn op geografische èn op etymologische gronden oud lijkt: het is een oerIN woord, en de verbreiding: Smdl. + N en NW is typisch voor een relict — dat het woord in het hele NO in beperkte zin verdwenen is, is tot op zekere hoogte toevallig. Blijft *pěmonkaq*, wsl. een vernieuwing — en deze vernieuwing kan niet Smdl. zijn omdat Smdl. zelf *pěr(i)uk* had en wsl. heeft. Er is zoals onder nader aangetoond zal worden aanleiding te veronderstellen dat dit woord een leenwoord uit het smbw. is. K 45

is weer analoog aan K 41 : alg. Z vernieuwing *něme*, van de twee NO vormen is (*mě*)*nělaq*, dat ook N en NW is, relict, *monʒkaq*, dat natuurlijk direct met *pěmonʒkaq* samenhangt de vernieuwing — en alweer geen vernieuwing uit Smb1.

En om nog een vb. te geven : op K 33 kan men niet anders, in het licht van het voorgaande, dan *jěrami* oud achten ; *jami*, typisch alg. Z vernieuwing is ver doorgedrongen in het NW en N — Smb1. heeft alleen de oude vorm bewaard, en *roman* is een NO vernieuwing die per se niet van Smb1. afkomstig is.

Ik meen met het bovenstaande te kunnen volstaan om twee dingen aan te tonen : er is in het kader van de taalgeschiedenis van het sas. volstreckte noodzaak aan te nemen dat ook in het NO zich taalvernieuwingen hebben voltrokken, dat m.a.w. ook daar in een bepaalde periode bepaalde vormen expansieve kracht gekregen hebben, het NO is niet alleen maar relictgebied ; en de exacte localisering van de haard van die vernieuwing stuit op moeilijkheden, misschien moet men zelfs van twee vernieuwingen spreken, een van Smb1., en een NO in beperkte zin.

Als we nu het bekende procédé willen volgen en de kaarten die verder nog als kaarten met een NO vernieuwing te verklaren zijn gaan onderzoeken, komen we dan verder voor de moeilijkheid dat we, zoals boven ook al aangestipt, aan de grens van de mogelijkheden van de dialectgeografische methode zijn : we hebben nu immers de situatie dat identieke kaarten, m.n. die waarop een homogeen NO (inclusief Smb1.) tegenover een homogene rest staat dialectgeografisch op twee manieren precies even bevredigend te interpreteren zijn : de NO vorm kan theoretisch vernieuwing zijn, en dan is de rest oud ; of de rest kan als Z vernieuwing opgevat worden — en dan is het NO relictgebied voor die vorm — om van de ingewikkelder, maar theoretisch evengoed denkbare mogelijkheden dat beide vormen vernieuwing of beide vormen relict zijn nu maar te zwijgen. Waar geen beslissing op historisch-etymologische gronden mogelijk is, is een interpretatie van dgl. kaarten dus niet te geven.

We zullen nu de diverse kaarten die in aanmerking komen nagaan. Ik beperk me daarbij tot de voornaamste gevallen, die nog niet eerder ter sprake kwamen en laat kaarten met allerlei lokale complicaties voorlopig rusten.

Allereerst een aantal kaarten, waar onmiskenbaar NO vernieuwingen blijken : alle gevallen van blanding op een of andere manier van een Z met een oude N(O)-vorm. K 39 heeft in N, Smb1. en hier en daar

verder in NO 't type *anak lisun*, terwijl ZO is *alu*; beide vormen goed bekend uit IN talen. Tamelijk frekvent vindt men nu in 't NO *anak alun*, een menging van beide, die zelf weer een zekere verbreiding heeft gekregen. Vrijwel analoog op K 37 een in het NO frekvent, secundair *lisun gënəŋ* < oorspr. *lisun* + ZO *gënəŋ*.

We bespraken al K 16 met *kələləkan* < *kələkan* (oud) + Z *kələlək* en K 34 met *rəŋkapan* < *rəŋgapan* (oud) + Z *raŋkap*. Iets analoogs vertoont K 65: naast *səjəŋkəl* of *səjəŋkal* voor 'een wijsvingerspan' (2) is er de Z vernieuwing *səjəŋkak* voor ' 'n middelvingerspan' (1); in het NO is nu een aantal dorpen met de semantische verspringing *səjəŋkak* = 2 — een vorm van blending dus weer.

Op K 68 liggen de verhoudingen in detail ingewikkeld; essentieel een NO vernieuwing door blending van N en Z vormen is het type *bəcıq* (< *bəriq* + *kécéq* etc.). In al deze gevallen is de NO vernieuwing, zoals te verwachten was, niet afkomstig uit Sml. — en daar ook niet doorgedrongen.

Geen blending, maar vrijwel zeker een (lokale) NO vernieuwing vinden we op de kaart voor 'hand': het woord is in Sml. *lima*, als zodanig uiteraard een alg. IN woord.¹ Verder vindt men op het hele eiland *ima*, dat als een Z, zeer verbreide, vernieuwing te interpreteren is; maar in 9 NO dorpen vindt men *uma* (nl. in 156, 150a en b, 151a, 152, 158; voorts in 147, 149 en 164, waar ook *ima* voorkomt).

Etymologisch kan dit moeilijk anders dan secundair zijn, m.a.w. een vernieuwing — het lijkt me te vergezocht ook deze vorm als blending te willen verklaren, en in de velare vocaal *u* van *uma* een rest van (een velare?) *l* te willen zien. Ik heb ook geen andere verklaring voor de herkomst van dit *uma*. Maar een NO vernieuwing op beperkte schaal is het zeker. Als ik hiernaast nu de evenmin gepubliceerde 'kin'-kaart leg, is de geografische situatie wat het NO betreft vrijwel eender: het hele eiland heeft *saŋkok*, een 13-tal dorpen in het NO (waaronder op één na alle *uma*-dorpen) en 2 kolonies uit het NO in het W hebben een ander woord: meestal *ŋaŋoq*, 3-maal *caŋoq*, en eenmaal *jaŋoq*. Hier is mij geen etymologie bekend, en hoewel enerzijds de analogie met de vorige kaart leidt tot de gedachte dat de laatste vormen een vernieuwing zijn, is anderzijds geenszins uitgesloten dat *saŋkok* vernieuwing is, de andere vormen sporen van een ouder meer algemeen woord.

Met in detail een duidelijk verschillende verdeling vinden wij in grote trekken hetzelfde probleem op de niet gepubliceerde 'hoef'-kaart: het hele eiland heeft *kupak*, dat alleen in het NO slechts sporadisch voor-

¹ Voor de verbreiding van *uma* zie de bijgevoegde K 82.

komt; kolonies uit Smbl. + enige andere dorpen in het NO hebben *cupak*, een elftal andere NO dorpen *dupak*. Bij gebrek aan etymologische gegevens kan ik niet uitmaken wat oorspr., wat secundair is, al ziet *kupak* er wel uit als een blanding van *cupak* of *dupak* met *kukuq*.

K 72 levert allerlei problemen die elders samenvattend zullen worden besproken; in dit verband wijs ik echter op de vrijwel zeker secundaire NO differentiatie van een masc. en fem. pronomen: Smbl. *ɲkeq* - *kamu*, overig NO *anta* - *kamu*. Dat de differentiatie in een van beide gebieden is begonnen en in 't andere in andere vorm overgenomen is, is wel zeker; maar wáár zij begonnen is, kan ik niet uitmaken.

Sterke aanwijzingen voor een NO vernieuwing geeft ook K 75: de vormen van 't type *kumbe* (N, NW, Smbl.) zijn zeker primair tgo. de nasalering daarvan die in 't NO algemeen is.

Wellicht op een lijn hiermee staat K 74, waar van de N en NW vormen met *k* in sommige Smbl. kolonies nog resten over zijn: m.n. *ɲuté*; een verdere vernieuwing is dan normaal Smbl. (*n*)*əngəité* enz. — al is de kaart te ingewikkeld om een zekere interpretatie toe te laten, vooral ook omdat hij niet los te maken is van K 73.

Belangwekkend in dit verband is ook K 42, met *ungun* als relict, en daarnaast vernieuwingen in 't NO — maar ik verwijs naar de afzonderlijke bespreking. En dialectgeografisch sluit hierbij weer goed aan K 71, waar op dezelfde wijze *léléq* (N en Smbl.) primair schijnt (MZ *éleq*, ZO *óléq*) — en dan *lekan* een NO vernieuwing. Maar hier is de etymologie weer onduidelijk.

Naar de kant van relict slaat voorlopig de balans weer door op de niet uitgegeven 'heup'-kaart: NO heeft vrij homogeen *kaen* (wsl. inclusief Smbl.), rest *ken* incl. NW en N met allerlei varianten: en de monosyllabische, gecontraheerde vorm zal wel secundair zijn.

Ik noem nog een viertal ongepubliceerde kaarten van hetzelfde type, dus NO (+ Smbl.) tgo. rest (incl. N en NW), waar alleen op etymologische gronden een keuze uit beide mogelijkheden van interpretatie te maken is. Op de 'wijsvinger'-kaart staat NO *tunjuk* (smbw. *tuyuq*) tgo. rest *tijóq*, *téjóq*. Is *tunjuk* alg. IN en dus primair? Dat argument zou voor de globaal eerdere 'blad'-kaart (zie bij K 55) een tegengestelde interpretatie nodig maken: immers daar heeft de rest het alg. IN *daun*, het NO *gèdèn* dat er als een vernieuwing uitziet (cf. jav. *godon*?). Maar ik heb er al op gewezen, en herhaal hier dat de schijnbaar zo plausible redenering: oerIN, dus oersas., dus ouder dan de andere vormen in wezen misleidend is! Op de 'vinger'-kaart heeft NO *gèrigiq* of een variant (zie K 18), de rest *rangot* (cf. smbw. *gèranot*); als de eerste

vorm oud, relict zou zijn zou men voor de 'pink'-kaart kunnen vermoeden dat *gërigiq* in die bet. (voorkomend in de rest) secundair is en 'dus' NO *anak ima* oorspr. — waarbij dan overigens de vorm *anak imin* die in kolonies uit Smdl. + een paar andere NO dorpen voorkomt een vernieuwing zal zijn.

Uit mijn betoog vloeit voort — en het is dus een directe consequentie, naar ik meen, uit een groot aantal feiten — dat er een scherpe grenslijn tussen Smdl. en Bajan loopt, in die zin dat er geen uitbreiding van de tot dusver aangetoonde vernieuwingen van een der beide dorpen naar 't andere is. Dit berust bepaald niet op een historische theorie: integendeel komt het mij veel aannemelijker voor dat er wel relaties tussen beide toch vrij dicht bijeen liggende, en cultureel niet zeer verschillende centra geweest zijn. Maar de gevolgde methode: uitgaan van kaarten die dwingend, eenduidig, op grond van geografische situatie en van etymologische gegevens een bepaalde analyse vergen en interpretatie van andere kaarten op basis van die redelijkerwijs vaststaande verklaringen, heeft mij niet voor de noodzaak gesteld expansies Bajan —» Smdl. of omgekeerd te veronderstellen. Dat neemt niet weg, dat ze er wel geweest kunnen zijn, en dat er niet een aantal kaarten is, dat m.b.v. een dgl. expansie niet goed een verklaring zou toelaten. Máár: zij laten zich met de tot dusver gevonden taalvernieuwingen en taalbewegingen even goed verklaren, en de methode vergt nu eenmaal een minimum aan hypothesen en theorieën. Hier ligt opnieuw een principieel probleem van de dialectgeografische methode, althans in een gebied als Lombok: methodisch moet men nu eenmaal streven naar verklaring van zo veel mogelijk kaarten m.b.v. zo weinig mogelijk theorieën i.z. vernieuwingen en expansies. Dat wordt duidelijk als men de uiterste consequentie trekt van 't verwaarlozen van deze gedragslijn. Men zou dan immers voor elke kaart een eigen theorie, met vernieuwingen en expansies kunnen opstellen, en het onderzoek, de beschrijving voltooid kunnen achten als 50 of 100 theorieën naast elkaar gesteld waren. Niemand zal dat een wetenschappelijk ideaal achten. Maar is 't andere uiterste: 't strikt-nodige minimum aan hypothesen, dat misschien in de „exacte" wetenschappen per sé 't einddoel is, voor een vak als de dialectgeografie wel een werkelijk wetenschappelijk ideaal? Is ook hier niet juist dat de geschiedenis altijd gecompliceerder was dan haar interpretatie, en dat ook de taalfeiten, althans van de aard als de dialectgeograaf verzamelt en tracht te ordenen, meestal een ingewikkelder geschiedenis hadden dan hun eenvoudigste samenvattende verklaring doet veronderstellen?

Tot deze vragen voert mij vergelijking van de laatstelijk genoemde kaarten met een aantal die er zo veel op lijken, dat men sterke neiging heeft ze er mee op een lijn te stellen, maar dan moet men een secundaire relatie Bajan-Smbl. aannemen — en die toch anderzijds op zichzelf in het kader van de reeds behandelde hypothesen heel best te verklaren zijn. Op de 'santan-pati'-kaart heeft het hele NO *santën pati* evenals Bajan (178) en twee zijner kolonies (40 + 41). De rest, vanuit het Z tot en met 181—182, heeft *s. kané* (of varianten daarvan). Volgens de theorie moet nu het laatste de vernieuwing zijn en *s. pati* primair; want er is geen bewezen invloed van Smbl. op Bajan.

Iets verder Z loopt de grens tussen *mëniq* en *bëras* op de 'beras'-kaart: *mëniq* is NO, incl. Smbl., Bajan en 181 + 182; de rest van 't eiland heeft *bëras*. Alweer vergt de theorie een oorspr. *mëniq* en een Z vernieuwing *bëras*, n.b. met een r_2 die in 't Z juist vaak verdwijnt! Maar op zichzelf zou 't natuurlijk niet zo gek zijn als Bajan c.s. hier *mëniq* nu eens aan Smbl. ontleend had! Eender loopt de grens bij de 'morgen'('besok')-kaart¹: NO en N incl. 181 + 182 hebben *jëmaq*, de rest heeft *lèmaq*. Intussen wordt de theorie hier nog bevestigd door details: 186, 188, 67 hebben *mëlèmaq*, 184 *maq lèmaq*, en dat wijst erop dat *jëmaq* (mal. *jëmah* etc.) ouder was, misschien met een vagere bet.: 'in de toekomst'; dat de Z vernieuwing *lèmaq* een precisering inhield, en dat aan de genoemde gevallen een soort tussenvorm *jëmaq lèmaq* ten grondslag ligt.

Nog een stap verder naar 't Z ligt de grens dan op kaarten van 't type 'nasi' (K 43). Ik noem nog de ongepubliceerde 'kami'-kaart: *kami* komt als apart pronomen voor in NO, N en NW — niet in Z, en we moeten dus aannemen dat 't relict is. Vrijwel identiek is de 'rug'-kaart: 't Z heeft *buŋkak*, 't N (NO, N en NW) *boŋkor* wat relict zal zijn.

* * *

Zo staat dus dunkt me wel vast dat het NO, veelal relictgebied t.a.v. de Z expansie(s), in andere gevallen vernieuwingsgebied is. Voorzover is na te gaan hebben deze NO vernieuwingen i.h.a. geen uitbreiding gekregen buiten het NO, afgezien dan van de kolonies in het W, en als wij niet een invloed van Smbl. op Bjn. aannemen, waarvoor echter, zoals zoëven betoogd, wel argumenten te vinden zijn. Een uitzondering is wellicht K 1, waar *òtak* een NO vernieuwing schijnt te zijn (vgl. de interpretatie van deze kaart, samen met die van 2 en 3).

De vraag is weer: kan men die vernieuwingen historisch traceren?

¹ Deze kaart is bij dit boek afgedrukt als K 81.

En, daaraan voorafgaand: moet men ze allemaal tezamen, als tot één taalbeweging behorend, interpreteren? Ik wees er al op dat het daar niet naar uitziet: er zijn aan de ene kant vernieuwingen die typisch Smbl. tot bakermat schijnen te hebben, andere die daar niet voorkomen. Tot het laatste type behoren vooral die gevallen van blanding die ik signaleerde, en die te verklaren zijn zonder vreemde invloed, door een of andere vorm van wederzijds contact tussen Z en N sprekers. Aan de andere kant zijn er gevallen als *monkaq* en *pěmonkaq*, die de indruk maken aan smbw. ontleend te zijn — maar het ziet er naar uit dat dit een geval is van bijzondere verbreiding van een incidenteel leenwd. uit het Oosten, zoals er meer van die incidentele overeenstemmingen met smbw. zijn die dan meestal een veel beperkter verbreiding hebben: op de al genoemde 'hoef'-kaart komt *dupak* in de smbw. dorpen op L voor (behalve 19 in het W dat 't alg. *kupak* heeft) daarnaast in een achttal sas. dorpen: 110, 124a, 125, 150a, 150b, 151, 160, 163. Voorts op K 13 *korok* in de smbw. dorpen, daarnaast in 't sas. dorp 171; id. K 4 *tataq* in dorp 164. Het is moeilijk uit te maken met de beschikbare gegevens of dit incidentele gevallen van ontlening zijn, dan wel resten van een gemeenschappelijke sas.-smbw. laag, die nu eens hier, dan weer daar zijn blijven hangen. In ieder geval is er in de mij bekende feiten geen aanleiding te vinden, de NO vernieuwing in beperkte zin aan specifieke smbw. invloed toe te schrijven.

Evenmin kan ik de vernieuwingen die in Smbl. hun haard hebben etymologisch thuisbrengen; weliswaar zijn er zoals gezegd, vage aanwijzingen naar het jav.: *pukan* waarnaast men *kěbo* en *bibir* zou kunnen leggen — al is 't laatste *niet* 't gewone jav. woord voor 'lip' en evenmin 't oj.!

Misschien dat nader onderzoek aan de hand van gedetailleerd materiaal tot jav. invloed ook op de taal van dit dorp zou kunnen doen besluiten, zoals Goris dat voor de cultuur aannemelijk heeft gemaakt — ik durf hier mijn schaarse gegevens, bovendien merendeels indirect (nl. afkomstig van de kolonies) niet te vertrouwen.

6. De dialectgeografische situatie in NO Lombok

Het is zeker niet zo, dat het NO een volstrekt homogeen dialectgebied vormt. Wel zijn de gevallen waarin het NO tgo. het Z, evt. tgo. het N (Bajan enz.) staat, m.a.w. de isoglossen die het NO afgrenzen tegen de rest van Lombok, zo talrijk dat er alle aanleiding is te spreken van het NO dialect en het kost inderdaad meestal weinig moeite vast te stellen of een dorp bij dat NO hoort of niet — maar binnen dat

gebied lopen toch ook allerlei isoglossen, grens- en scheidingslijnen, en die lopen veel grilliger en wisselender dan voor een duidelijke onderverdeling van de dialecten gunstig is. En het is toch van groot belang over die nadere groepering van de NO dialecten het een en ander te weten te komen. Zuiver historische gegevens heb ik over het NO maar weinig — zie bv. bij de bespreking van de dorpen 149 en 151. Er is kennelijk in het oude NO, vóór of misschien ook nog tijdens de bloeitijd van Sélaparang meer dan een kern-„rijk” geweest, en het is alleszins aannemelijk dat, zoals 149 en 151 uiteindelijk teruggegaan op Brangbantun, zo nog andere dorpen diezelfde of een dgl. oorsprong kunnen traceren. Ik heb daarover weinig of geen betrouwbare gegevens.

De vraag rijst nu of de taalkundige gegevens hiervoor van nut zijn. In zekere zin en mate zeker wel. Maar daarbij doen zich toch allerlei moeilijkheden voor, die ten dele trouwens ook van ZML bekend zijn — vgl. het bij dorp 81 gezegde over de grens tussen „Kedaro” en „Batudëndèng”. Men moet in ieder geval een aantal mogelijkheden uit elkaar houden, en allerlei bijzonderheden van andere aard aftrekken, alvorens men tot de oude NO situatie kan doordringen.

1. Secundaire lokale vernieuwingen die zekere uitbreiding hebben gekregen:

a) Daartoe behoren m.n. de bal. expansies in het O: *lěbak*, *sambi*, *sěpaha*, *tělungdasa* en misschien ook *busun* (K 63, 35, 64, 62, 55), al is daar ook een andere opvatting mogelijk (*busun* óók sas. — en dan een interessant relict in 109).

b) Voorts zijn daartoe te rekenen infiltraties van Z of ZO vormen: *lělěnkěh*, *kěmeq*, *jan**k**ih*, *kun**k**uq*, *ran**k**ap*, wellicht ook *cěkěl* e.a. (K 46, 44, 47, 21, 33, 31). Ook daarvan is lang niet ieder geval duidelijk — een Z vorm kan immers ook een relict zijn, en kan secundair uit het ZO in het NO binnendringen òf in het NO vanouds bewaard gebleven zijn. Hierbij zegt de geografische verbreiding van de vorm natuurlijk wel iets: in het grensgebied tussen ZO en NO (zeg: de grote weg Kopang—Labuanhadji) hebben zulke ZO vormen eer kans om door te dringen (relatief veel ZO vernieuwingen heeft vooral 107 — instructief is soms de vergelijking met het wel NO gebleven, meer afgelegen 108) dan in het hart van het NO: 166 etc. — maar dat gaat lang niet altijd op: cf. *cěkěl*, *těměroko* (K 31, 14).

c) Indirect aan ZO invloed toe te schrijven zijn allerlei min of meer lokale vormen van blending in het NO: *anak alun*, *kělělěkan* (K 39, 16). Uitdrukkelijk vermeld ik de mogelijkheid 1) dat deze vormen vrij oud zijn; 2) dat ze, eenmaal ergens ontstaan, natuurlijk zelf weer expansief

worden, en zich, gezien 1, op de zelfde wijze als oude NO vormen gaan verbreiden. Zo'n blending hoeft dus niet per se zonder bewijskracht voor de geschiedenis van de NO dialecten te zijn: in concreto: zolang de chronologie zo dubieus is moet men rekening houden met de mogelijkheid dat *anak alun* bv. al een vorm in een NO kern was, die zich in het NO verbreid heeft via kolonisatie en taalexpan­sie. Bij *měmonkaq* (K 44) ligt het wel anders: de vier dorpen die het hebben liggen vlak bijeen, maar schijnen genetisch niet bijzonder met elkaar verbonden te zijn. Dit is dus zeker een vernieuwing die op „normale” wijze om zich heen grijpt — en zal daarom vrij recent zijn. Cf. in hetzelfde gebied *rěrangon*, *dědeman* (K 29, 38). Is een van deze dorpen (dan wel 158? De andere schijnen nogal conservatief, geïsoleerd, d.w.z. weinig actief naar buiten) een recent, lokaal centrum van vernieuwing?

d) Er zijn voorts gevallen met mogelijk lokale smbw. invloed: K 13: *korok* (171), K 4 *tataq* (164). Ze zijn niet talrijk, maar misschien waren er, bij uitgebreider vergelijkingsmateriaal, meer te vinden. Een vb. is misschien nog *dupak* 'hoef', dat ik in 4 smbw. dorpen in het O opkreeg (119, 127, 124b, 153; van 159 heb ik geen opgave, van 19 het in het sas. vrij algemene *kupak*). Maar *dupak* vond ik ook in 125, 124a, 150 a en b, 151, 110, 160, 163. Daarnaast vond ik *cupak* in het NO, m.n. maar niet uitsluitend in kolonies van Smbl.: ook in 66(!), 58, 143, 117, 113, 109, 157, 158, 166, 171, 168 (hier *supaq*). Het is voor mij niet uit te maken of *dupak* nu eigen sas. is of een leenwoord uit smbw.

2. Ik ben met dit vb. op de eigenlijke problematiek van dat NO gebied gekomen, die overblijft als alle, secundaire, incidentele veranderingen afgetrokken zijn van het totale materiaal. Immers, waar ligt de grens tussen zo'n incidentele smbw. invloed en de NO vernieuwingen die óók smbw. schijnen, maar het hele NO veroverden, en waarvan *pěmonkaq* en *monkaq* misschien de duidelijkste vbb. zijn? Kan zo ook niet *kěbo* in Smbl. een smbw. leenwoord zijn? Hoe zit het met *měniq* (NO + Bajan) tgo. *běras* op de rest van L? En heeft men hier inderdaad leenwoorden in de traditionele zin, of gaan al deze schijnbare leenwoorden in feite terug op een gemeenschappelijke sas.-smbw. laag, waarvan nu eens hier, dan weer daar een rest is blijven hangen?

En in dit licht moeten ook allerlei andere NO kaarten met twee of meer, betrekkelijk oude (althans niet aantoonbaar secundaire) vormen worden benaderd. Afgezien van de vraag of vernieuwingen nu aan smbw. invloed zijn toe te schrijven, lijkt het immers dat vrijwel overal in het NO vernieuwingen, maar ook vrijwel overal resten kunnen worden aangetroffen. Misschien zouden er, bij een zeer uitgebreide collectie

materiaal, uit de kwantitatieve verdeling conclusies te trekken zijn; maar daarvoor zijn alleen de gevallen, waarvan de etymologie, en de relatieve chronologie van de vormen duidelijk zijn, bruikbaar. In de andere gevallen kan men toch niet verder dan min of meer aannemelijke hypothesen komen. Men moet daarbij altijd de historische verhouding in het oog houden; wat nu 'het NO' heet, is het eindproduct van een vrij gewelddadige en bewogen geschiedenis: wat met Sélaparang gebeurd is (vernietiging van de kern, en uiteenspatting van de mensen her en der) kan enige malen vaker te voren al geschied zijn, *is* zelfs geschied volgens de mondelinge en schriftelijke overlevering. Er was eerst een rijk ('Suwung') in de bergen NO van (het plaatsje) Lombok, verwoest door een explosie van de Rindjani; de bevolking is gevlucht, de kraton verplaatst naar de buurt van het huidige Lombok. Deze kraton is opnieuw verplaatst na eerste contact met islamiserende Javanen (zeker niet zachtzinnig en zonder weerslag op de bevolkingsstructuur): Sélaparang: dat is op zijn beurt verwoest, de bevolking uiteengeslagen door Baliërs. Behalve deze hoofdkraton waren er bij-kernen, zoals bv. het in de traditie vermelde Brangbantun, die het analoog vergaan is. Zo kunnen relict en vernieuwingen op de meest 'woeste' wijze door elkaar geraakt zijn. Bovendien zijn allerlei hedendaagse dorpen, ook als zij afkomstig heten van Sélaparang, Brangbantun of welke oude kern ook, daarom misschien toch verre van homogeen — er kan secundaire bevolkingsmenging hebben plaatsgehad met als gevolg taalmenging. Tenslotte is er dan natuurlijk altijd de onzekerheid die het taalkundig materiaal aankleeft: is een in een dorp opgegeven vorm wel typisch voor het hele dorp, voor oud en jong, voor centrum en dasan etc.?

Ik zal nu eerst een aantal kaarten waarvan misschien dankzij de etymologie of verdere verbreiding van vormen iets positiefs over NO verschillen te zeggen is, kort bespreken (voor algemene bespreking zie steeds het hoofdstuk over de afzonderlijke kaarten).

Gevallen waarin op grond van de verdere verbreiding van vormen op L tot scheiding van oud en nieuw in NO kan worden geconcludeerd zijn wellicht:

K 23: alg. IN *paha* is hier bewaard in de vorm *pa*: in 160, 163 en 164, maar daarnaast in het Bajanse en Tandjungse — het zal zeker een relict zijn van een vroeger meer verbreide vorm. Er zijn dan 2 NO vernieuwingen *pukan* en *pikan*: *pukan*, Sml. en 158 — *pikan* in de rest van het NO voor zover niet *impun* uit het Z is binnengedrongen

(bv. 156, 157, 109). Mogelijk is *pikan* een secundaire adaptie van Smdl. *pukan* — zie K 23.

K 26: hier is het relict *pěrot*, zie boven. Relictdorpen zijn nu dus: 149, 151a, 158 (met een secundaire vervorming), 150a, 147, 152, 143, en (als 't daar tenminste niet secundair is) 122, dat niet NO is. Men moet trouwens ook in gevallen als 152, 150a en zelfs 147 aan secundaire uitbreiding van zo'n relict denken (149 en 151a zijn thans belangrijke, grote dorpen!), cf. *lumbun* (K 36). Bovendien kan zo'n woord in dichtbij liggende betekenissen, als synoniem bewaard gebleven zijn en zo als antwoord op de vraag gegeven zijn.

K 16: *kěləkan* schijnt eveneens een relict — hier (behalve in sommige kolonies van Smdl.) in 149, 151a, 156, 158, 110 (en uiteraard in de dasan van Kelaju in Selong, 150b).

K 31: of *kětəlan* of *těkəlan* zal wel oud zijn — ik vermoed het eerste, dus de dorpen: 158, 164, 171 (en 159a, maar in 't moederdorp niet!); en in 153, als enig smbw. dorp. Dit geval is echter dubieus.

K 36: *lumbun* in de bet. v. 'rijstschuur' kan relict zijn, zoals elders uiteengezet is; 161, 163, 108, 150, 147, 143 zouden dan de relictdorpen zijn; maar *lumbun* kan natuurlijk heel goed zeer recent o.i.v. BI (via bestuur, landbouwvoorlichting etc.) in zwang gekomen zijn en veel bewijskracht kan men aan de kaart niet ontleen — althans niet voor NO differentiaties. Vooral omdat *lumbun* steeds één der namen is voor 'rijstschuur'.

K 37: alleen 107, 108 en 110 hebben hier naar het schijnt een oorspr. NO vorm bewaard — met Smdl. en smbw. dan. De rest is geïnfiltererd door ZO *gənən*.

K 38: *dědənən* is zeker secundair (en heeft smbw. daar nog iets mee te maken?); *těmpən* in 151a schijnt oud — maar is het hier relict? Of is het overgewaaid uit het naburige 118, dat als kolonie van Smdl. dit relict 'vanzelfsprekend' heeft?

K 39: 164, 166, 171, 110, 108 hebben met de dorpen uit Smdl. het relict *anak lisun*.

K 40 en 41: als mijn interpretatie van deze kaart juist is zijn 164, 166, 171, 107, 108 relictdorpen (met smbw., maar tegen Smdl.!). Recente ontlening aan smbw. is, gezien 22, 55, 56, zeer onwaarschijnlijk.

K 42: vlg. mijn interpretatie is *ungun* hier het relict — dus in 151a, 158, 164, 166, 171, 109 — het is ook weer smbw., zij het in andere vorm, althans in sommige smbw. dorpen. Recente ontlening is in ieder geval zeer onwaarschijnlijk.

K 44 en 45: hier schijnt het relict *pěriuk* in heel het eig. NO ver-

dwenen; *ŋəlaq* in deze bet. is echter bewaard in 107, 108, 166, 110 en 151a.

K 49: 158 zou als enig dorp het relict bewaard hebben (cf. 110 en 157 op K 50).

K 52: als *bandan* op grond van zijn voorkomen in Bajan oud mag heten, hebben we als relictdorpen 151a, 157 (en 150b secundair).

Verder is er de 'hand'-kaart (hier K 82), waar het NO *uma* en *ima* heeft, de rest van het eiland *ima*, behalve 5 Smb. dorpen *lima* (154a, 155, 61, 118, 161) — men kan moeilijk anders dan de *i* oorspr. achten en de *u* secundair. Die *u* hebben 147, 149, 156, 150a en b, 151a, 152, 164, 158 — een curieus vernieuwingsgebied!! (zie 'kin'-kaart). Des te curieuzer omdat het elders juist in hoofdzaak het relictgebied schijnt — zie boven K 16, K 26. Misschien illustreert deze kaart zo duidelijk mogelijk het relatieve van de begrippen relict en vernieuwing: men kan zich op verschillende manieren *uma* zowel als vernieuwing van een relict, als als relict van een vernieuwing denken. De termen krijgen hun zin pas in de dialectgeografische situatie zoals die op grond van een aantal kaarten te veronderstellen valt.

Onverklaarbaar is de schijnbare grilligheid van de distributie der vormen over de dorpen overigens niet als men het bovengezegde over de historie in het oog houdt. Het wordt alleen wel volkomen duidelijk dat de verbreiding van vormen in het NO *op zichzelf* nooit een voldoende basis levert voor een chronologie en etymologie, kortom voor taalgeschiedenis. Practisch elk dorp kan of relict- of vernieuwingsdorp zijn. Wel schijnt het mogelijk uit de detailvergelijkingen, waarvan het bovenstaande een samenvatting is, tot twee hoofdgroepen van dorpen te komen in het NO (behalve natuurlijk het veel meer op zichzelf staande Smb.): 1. de groep waarvan Pringgabaja (+ Sembelia) (166 en 171), en Kotaradja (+ Tétébatu) (107 en 108) voor zover niet geïn-filtreerd door ZO, de voornaamste representanten vormen; 2. de groep met Pantjor, Kelaju, Batubelék (151a, 149, 158).

Een verder (zowel taalkundig als historisch-genealogisch) onderzoek zou op basis van deze tweedeling wel met het meeste succes ondernomen kunnen worden. Mag men gezien de historische tradities gemakshalve van a) spreken als van de Lombok-Sélaparang-, van b) als de Brangbantun-dialecten? De verhouding tot Smb. zou natuurlijk mede punt van onderzoek moeten zijn. Een van de grote moeilijkheden bij de indeling van de dorpen schuilt in de moeilijkheid goede testwoorden te vinden: ideaal zouden zijn die gevallen waarin beide groepen een aparte vernieuwing zouden hebben ingevoerd — al zou men ook dan

geen scherpe grenzen behoeven te krijgen. Bovendien zijn hier niet, als in het Z duidelijke fonetisch-fonologische criteria, waarmee men in de praktijk het verst komt. Misschien is de isoglosse *ɲěné - ɲěně, siné - sinè* (K 73—74) waardevol, maar ik durf hier mijn materiaal niet volledig te vertrouwen. Ook de contractie van twee vocalen tot één (die ook in Smb. en Bjn. voorkomt) zou bij goede en vele vbb. misschien bruikbaar zijn; nu durf ik met een sporadische tegenstelling als *soɲan* (171, 110, 149, 151a, 158, 160) tgo. *saɲan* (K 60) elders niets te beginnen, vooral niet omdat de 'heup'-kaart voor bijna alle NO dorpen waarvan ik materiaal heb *kaɲ* heeft, alleen voor 107, 108 en 110 de vorm met contractie *keɲ*, die niet alleen in het Z, maar ook in NW en N de normale, algemene is, en dus in 107, 108 en 110 een infiltratie uit het Z zal zijn.

7. De positie van Bajan in het totale beeld der sas. dialecten

Dat Bajan een sleuteldorp is tot de verklaring en interpretatie van Lomboks geschiedenis is eerder vermoed en uitgesproken: Van Baal ging er op zoek naar het oeroude, Riel zocht er de bakermat van de hele bevolking, Goris herkent er zeer oude elementen in de taal. De taalgeografie doet al evenzeer vermoeden, dat een goede verklaring van Bajanse bijzonderheden essentieel is voor het inzicht in de hele situatie, maar tevens is inmiddels al wel duidelijk geworden hoe moeilijk de zaak ligt!

Wanneer ik moet samenvatten wat de taalkaarten leren, is dat vóór alles dat het beeld zeker niet eenvoudig is. In de eerste plaats schijnen zich in Bajan secundaire, zeer jonge lokale vernieuwingen te hebben voorgedaan. Zeker is dat voor bepaalde vocaalcontracties; op een dgl. manier kunnen natuurlijk andere, bv. lexicale veranderingen opgetreden zijn, die bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal niet gemakkelijk als secundair te ontmaskeren zijn.

In de tweede plaats is er onmiskenbaar recente bal. invloed: in het geval van *sambi* (K 35) zeker, in dat van *busuɲ* (K 55) e.a. mogelijk. De vraag of er ook andere, oudere, directe bal. invloed geweest is (de formulering van Goris schijnt erop te wijzen dat hij dat aanneemt) ben ik geneigd negatief te beantwoorden, al zijn er verleidelijke gevallen: ik noem m.n. K 34 *rěngapan*.

Ten derde is er de oudste Z expansie die, als mijn verklaring juist is, soms ook tot Bajan is doorgedrongen: de meest sprekende gevallen

zijn *daq*, *sulun*, *kan* en *pare*, maar ook *bizvih* (K 27, 40, 82, 30, 11). Ook de begrenzing van deze expansie is moeilijk — er zijn allerlei gevallen die men met deze expansie op zichzelf wel kan verklaren, zonder dat duidelijk is of deze verklaring de juiste is.

Als men nu deze drie soorten vernieuwingen aftrekt van het totale materiaal blijven er een aantal gevallen waar Bajan onmiskenbaar relictgebied is: zeer duidelijk zijn *darabian*, *p̄erot*, *k̄l̄l̄kan* en ook *ulu* (K 20, 26, 16, 1): alle daarom zo sprekend omdat ze als relict in alle delen van 't eiland voorkomen. Want ook al verwerp ik de gedachte van één oersas. als werkhypothese, daarom blijft toch het begrip relict zeker bruikbaar; en wanneer een zelfde vorm in verschillende marginale gebieden van L als relict te verklaren is ligt de veronderstelling van die ene vorm als oude algemene vorm voor heel L voor de hand.

Eveneens aannemelijk als relicten zijn *pa*; *p̄er(i)uk* (K 23, 44) e.d. waar Bjn./Tdj. en sporadisch NO samen relictgebied zijn; mag men al die gevallen waarin Bjn. met een homogeen NO tgo. de rest staat nu ook als relict interpreteren? Dat zijn de zeer talrijke gevallen van 't type: *m̄eniq*, *sant̄en pati*, *jañjaq*, *k̄tut*, *nasiq* (met secundaire uitbreiding), *idun*, *d̄eñ̄er*, *bobok* etc. (K 'beras', 'santan pati', 19, 24, 43, 30, 80 'droog kokosblad'), waar de isoglosse NO—Z ergens ten ZW van Bajan loopt; als hij, bij overeenkomstige splitsing, ten O van Bajan loopt, hebben we dus de mogelijkheid van een relict alleen in 't NO (+ Smb.) — maar natuurlijk altijd ook kans op een NO homogene vernieuwing tgo. een oude vorm op de rest van 't eiland: vgl. *ḡed̄en* tgo. *daun* ('blad'), *tijoq - tunjuk* ('wijsvinger') etc.. Telkens weer dus de methodisch essentiële vraag: moet men identieke kaarten identiek beoordelen, als men voor een van die kaarten een zekere verklaring heeft en voor de andere geen duidelijke aanwijzingen in etymologie etc.? Mijn antwoord is ja — maar de moeilijkheid is soms dat voor een kaart op grond van alg. overwegingen en conclusies twee interpretaties mogelijk zijn (een vorm die alleen in NO voorkomt is bv. op zichzelf even goed als relict en als vernieuwing te verklaren).

Zo ook voor Bajan zelf: apriori kàn natuurlijk in allerlei gevallen heel best Bajan (evt. + Tandjung) op zichzelf relictgebied zijn: type *b̄ēdus*, *lir*, *b̄eñk̄l̄l̄on* (K 'geit', 13, 14), waar dus N (+ NW) tegenover de rest van 't eiland staat. Dat betekent dus eenvoudigweg dat deze vormen daar vanouds thuis horen; waarbij uiteraard de mogelijkheid dat er ooit nog een oudere vorm geweest is, ten opzichte waarvan *b̄ēdus* enz. weer vernieuwingen, evt. van buiten af, waren, nooit definitief uit te sluiten is.

De conclusie moet dus wel zijn dat de positie van Bajan in de hele interpretatie van de taalkaarten van L belangrijk is — maar dat ook hier èn de beperktheid van het materiaal èn de onzekerheid in historisch opzicht definitieve beslissingen en plaatsbepalingen onmogelijk maakt. In ieder geval is wel duidelijk dat er geen sprake van is dat Bajan alleen, of zelfs maar bij uitstek relictgebied is.

8. De verhouding van Bajan tot zijn kolonies

Ik heb in totaal 5 dorpen onderzocht, waarvan volgens de traditie de oorsprong tot Bajan wordt teruggevoerd, en die enige generaties geleden, op instigatie van de Balische vorst, gesticht zouden zijn, door lieden uit Bajan die na een opstand van dat dorp tegen 't Balische gezag verbannen zouden zijn.

Al deze dorpen, 25, 26, 40, 41, 65 hebben zonder twijfel nu nog een duidelijk Bajans getint dialect. Er zijn intussen merkwaardige verschillen tussen moederdorp en kolonies. Ik bedoel daarmee niet de gevallen waarin de kolonies elementen van hun oorspr. taal hebben verloren en materiaal aan hun omgeving hebben ontleend: dat is normaal en men verbaast zich eerder over 't feit dat 't zo betrekkelijk zelden gebeurd is. Een goed voorbeeld van deze 'normale' assimilatie aan de omgeving is K 22, waar alle dochterdorpen 't normale *těmpènjèl* i.p.v. 't 'moederlijke' *těmpèlèn(an)* hebben. Iets dgl. op K 14 (met in *těmbělonor*, 25, een blending < *běnkělon* + *těmběrókó*; of is 't evenals in 't NO een semantische verspringing?) Id. K 15. Vgl. de sporen van 't Bajans in allerlei mengvormen in de kolonies op K 37.

Maar minder eenvoudig is 't geval van K 23: geen van de kolonies heeft *pa*: wat Bajan heeft — 3 van de 5 namen met *impun* kennelijk de vorm van de Z omgeving over; maar 2 andere hebben *pukan*, een typisch NO, men mag wel zeggen Smbl. woord: ontlening lijkt geografisch uitgesloten, maar hoe is dit *pukan* dan te verklaren? Als de informatie juist is moet hier een dgl. semantische overgang hebben plaats gevonden als in Smbl., en onafhankelijk daarvan.

In andere gevallen moet men aan nog andere verklaringen van de verschillen tussen Bajan en zijn kolonies denken. Heel sprekend is K 44: Bajan *pěruk* staat tgo. 5 kolonies met *pěriuk*; men zou aan een fout in de Bajanse informatie kunnen denken, maar dat is toch niet heel waarschijnlijk als men ziet dat *pěruk* ook de vorm in Smbl. is — terwijl *pěriuk* ook gebruikt wordt in N—NW van 181—188. Dan dringt zich een andere verklaring op als de enig mogelijke: in Bjn.

is op 't moment van de afscheiding der W nederzettingen nog *pěriuk* in gebruik geweest, dat pas later > *pěruk*. De kolonies bewaren dus 't 'Oudbajans'. Hetzelfde verschijnsel doet zich op K 54 met dezelfde vocaalverbinding *-iu-* voor: Bjn. heeft *ñur*, de dochterdorpen hebben *-iu-* vormen, Smbl. zelf heeft weliswaar *-iu-*, maar diverse dochterdorpen van Smbl. hebben *-u-*: in Smbl. zou dus precies hetzelfde gebeurd zijn met omgekeerd resultaat. Sommige dochterdorpen bewaren 't 'Oud-smbl.' *-u-*, 't moederdorp heeft aanpassing aan alg. sas. *-iu-*; in Bjn. is secundair *-iu-* > *-u-*, maar *-iu-* is in de kolonies bewaard. De overeenkomst van K 44 en K 54 is te treffend om toevallig te zijn, vergt een eendere verklaring, ook al is 't *ñiur*-geval op zichzelf minder bewijskrachtig: 1. omdat de fonetische waarneming moeilijker is ('t verschil *ñur* - *ñiur* is klein); 2. omdat de kolonies met *-iu-* van Bajan op zichzelf wel door ontlening aan 't omringende *-iu-* gebied in 't W te verklaren zouden zijn. Opvallend is dat hier 181—182, anders dan bij *pěriuk*, ook *-u-* hebben.

Er zijn nog andere, overeenkomstige gevallen: heel merkwaardig is K 69: Bjn. en 181 hebben de gecontraheerde vorm *biq*, waarnaast in 182 *bueq* staat, dat overigens zowel in Smbl. en 't NO als in alle kolonies van Bjn. en in de omgeving van Tdj. gebruikt wordt: er kan maar één verklaring zijn, dezelfde als boven: oudbajans *buéq* > *biq* na de afscheiding van de kolonies.

Vergelijkbaar, ook wat 't fonetische verschijnsel betreft, zijn K 57 en K 60: de overgang *-ao-* of *-au-* > *-o-* heeft zich in Bajan voltrokken, in sommige kolonies niet. 't Verschil met de vorige gevallen is alleen dat *hier* sommige kolonies wel met 't moederdorp meegaan: vgl. op K 57 dorp 25 en 65, op K 60, waar ook Smbl. weer de samengetrokken vorm heeft (naast andere NO dorpen!), dorp 65, terwijl daar bovendien in 't NW nog diverse *-ò-* gevallen voorkomen. Deze verschillen zijn belangrijk voor de interpretatie: op K 60 is onaannemelijk dat *-ao-* > *-ò-* in Bjn. jong is, gezien de beide buur-kernen Tdj. en Smbl. die hetzelfde verschijnsel tonen: men verklaart de 4 afwijkende kolonies (alle bovendien met *-au-*!) 't beste als jonge ontleningen uit 't Westen. Voor (*ěn*)*koq* kan men dezelfde redenering volgen: de kolonies met *kaoq* kunnen dat aan hun omgeving ontleend hebben — m.a.w. *koq* is oudbajans; toch zou ik hier de andere mogelijkheid: oudbajans *kaoq*, afsplitsing van kolonies ongeveer in de tijd v. overgang *-ao-* > *-o-* niet willen uitsluiten. Zie bij K 57.

Fonetisch vergelijkbaar is voorts de 'heup'-kaart (ongepubliceerd) waar Bjn. + Tdj. + kolonies + hele Z globaal tgo. NO staan met

keŋ tgo. *kaeŋ*. Wat Smbl. heeft (had) is helaas niet duidelijk, 62, 154a hebben *keŋ*, 118, 161 en 169 *kaeŋ*, alle in overeenstemming met hun omgeving, dus niet bewijskrachtig.

Voor de 'stier'-kaart (Tdj. en omg., WL en div. kolonies uit Bjn. *kauman*, dat wel bal. leenwoord schijnt) ontbreken gegevens van Bajan zelf; elders (Smbl., NO) zijn andere woordvormen in gebruik.

Voor 'blad' heeft Bjn. met Tdj. en Z *daun* (NO *gèdèn*); contractie alleen in Smbw. *don*, *dun* en *den*.

Voorlopig laat zich dus alleen vaststellen dat bep. vocaalcombinaties in het N een neiging tot contractie vertonen, dat sommige gevallen (met name *-iu-* > *-u-* in *pěriuk*, en *buéq* > *biq*) beperkt van verbreiding zijn gebleven, en althans in Bajan recent schijnen; dat andere (*-ao-* > *-o-*) mogelijk ook daar veel ouder zijn. De zeer belangrijke vraag of *pěriuk* > *pěruk* in Bajan aan directe invloed uit Smbl. is toe te schrijven durf ik niet zonder meer bevestigend te beantwoorden: 't parallelle *buéq* > *biq* geval pleit er tegen, tenzij Smbl. zelf ook *biq* (gehad) heeft. Wsl. doet men veiliger een algemene tendens tot contractie in deze gebieden te veronderstellen, die zich in verschillende dorpen voor verschillende vormen niet eender heeft gerealiseerd. Voor de verhouding van Bajan tot zijn kolonies is de conclusie van belang dat soms de kolonies de oudere vormen bewaard hebben.

Thans iets over de gevallen van verschil tussen Bjn. en zijn kolonies waar de vorm der woorden niets leert over hun chronologie. Het komt nogal eens voor dat in een of meer, soms zelfs in alle kolonies vormen voorkomen die ik niet in Bjn. opkreeg, maar wel in Tdj. of dorpen daar in de buurt. Een goed voorbeeld is de hier gepubliceerde 'gabah'-kaart. De normale sas. vorm is *jéjé*, in Z en NO incl. Smbl. algemeen; een secundaire ZO verandering is *jéyé* (met beperkt ZO verbredingsgebied); ook de Bjn. kolonies 40 en 41 hebben *jéjé*; maar Tdj. (nl. 184-185-186-188) heeft *jèñjèñ*, wat ook in 26 gebruikt wordt; 181/182 gaven *jèñjèñan* = 25 en 65. Bajan zelf heeft *lěsan*. *Jèñjèñ(an)* komt elders op Lombok niet voor. Hier ligt de conclusie voor de hand dat het hapax *lěsan*, zo het al juist is, een secundair, recent nieuw woord is in Bjn. (heeft 't iets te maken met *lěsaq* (*Goris*)? Of een *-an*-vorm van een of ander *-lěs*-woord?) — Een dgl. interpretatie ligt voor de hand voor de eveneens niet gepubliceerde 'naar'-kaart (BI 'ke'-). Dat is nogal een ingewikkelde kaart, met twee hoofdvormen (NO *anin*, Z (*ò*)*jòk*), en div. bijzondere vormen, die ik verder laat rusten; van belang zijn de vormen van 184, 186, 188 en 12 *baq*; daarnaast *tibaq* in 181 (en men mag *baq* dus wel als een verkorting van dit *tibaq* zien,

dat natuurlijk etymologisch identiek en semantisch parallel met jav. *tiba* is) en *timpaq* in 182 dat daar niet van te scheiden is, cf. *Goris*. Nu heeft 65 ook *timpaq*, maar Bajan zelf *kě-*: mag men zeggen dat dat een recent malayïsme is daar, misschien speciaal de informant vertrouwd? Voor Lombok is 't een hapax — terwijl ik verder ook geen met *tibaq* verwante woorden vond met deze bet., behalve in een kolonie van Smdl.: 169 heeft *tipaq*. Vermoedelijk is de oud-bajanse vorm dus ook wel *timpaq* geweest.

Analoog zijn wellicht nog een paar andere gevallen van verschil te verklaren. Allereerst K 28: N en NW wijken daar af van de rest van 't eiland: normaal schijnt voor 't NW *pondok* (ook in 12); dat woord komt ook in 40 en 41 voor, niet echter in Bajan waar *těratak* werd opgegeven (overigens *hier* dus de 'maleise' vorm juist in de kolonies; vgl. voor andere bet. der woorden *Goris*): is *těratak* ook hier secundair, evt. betekenisverandering nà de stichting der kolonies? Er zijn overigens semantische complicaties, omdat 't ontbreken van sawah's in N en NW andere functie en misschien ook vorm van de hutjes impliceert — misschien kent men *dít* soort hutje eig. niet in dat gebied, en zijn alle woorden, incl. *pondok*, in deze bet. secundair. Vgl. 't ontbreken van een wd. in 181 en 182 en de hapaxen elders (25, 188).

Andere moeilijkheden weer biedt de 'waarom'-kaart (niet gepubliceerd): normaal Z is 't type *kěmbéq* of *kěmbéqna*; normaal NO is *kumbéqna*: Smdl. heeft wsl. *kumbé(na)* (gehada); Tdj. heeft *kumbéqna*, evenals 184; 181—182 hebben *kumbéké* (*-ké* is vraagpartikel, cf mal. *-kah*). Alle N vormen van Tdj. tot NO hebben dus *-u-*, in het Z is *-ě-* gewoon; 26 = Tdj., 41 heeft *ɳumbé*; maar Bjn. zelf heeft *kěmbé* — men zou aan de ene kant hier een secundaire verandering *-u-* > *-ě-* in kunnen zien, overeenkomstig *lěsan* ed. — maar 't is niet zo eenvoudig: 1. heeft de 3e Bjn. kolonie (40) *měɳkěmbe*, wat dus gebouwd is op *kěmbe*; 2. is 't de vraag of *kěmbe* (dus zonder *-q*) niet een oude expansie van 't type *daq* is; de vorm is nl. vrij zeldzaam, maar komt juist in een paar zeer karakteristieke dorpen van dat oude MZ expansiegebied voor: 85, 75, 22, 12 (ook in minder typische dorpen: 18 en 58); verder nergens in mijn vrij complete gegevens (het materiaal bij *Goris* is met voorzichtigheid te gebruiken). 't Ziet er dus toch wel naar uit, dat *kěmbe* ook oud is — misschien staan beide typen al lang naast elkaar, met subtiele semantische variatie die zich lokaal verschillend heeft gestabiliseerd — alles àls 't materiaal voldoende betrouwbaar is van dorp tot dorp.

K 46 is ook weer 't makkelijkst en meest bevredigend te verklaren

als we aannemen dat de kolonies in *lĕkĕr* en *likĕr* een oudere vorm bewaard hebben dan 't moederdorp met *jĕlapaŋ* — zie de bespreking van de kaart. Toch moet men ook hier wel weer veronderstellen dat de semantische wisseling steeds al 'in de lucht' zat, dat m.a.w. *jĕlĕpĕŋ* in 181-182-184 niet een helemaal alleen van Bajan uitgegane betekenisvernieuwing is — dat een klein stootje genoeg was en is om de overgang te realiseren. Dat geldt zeker ook voor de 'gevlekte marter'-kaart; er is allerlei lokale variatie in de namen van deze dieren — dat 65 met 181-182-184-186 meegaat met 't (elders niet opgegeven) *bodok alas*, waar Bjn. met *lĕŋkòt* (dat ook in 188 voorkomt) dichter bij 't NO *lĕlĕkó* komt leert weinig over de 'oorspronkelijke' vorm.

Analoge problemen schijnen te stellen K 50 en K 51, in zoverre ook daar althans in dorp 26 vormen voorkomen die tgo. Bjn. met Tdj. of dorpen uit die buurt overeenstemmen. Het is inderdaad opvallend hoe vaak juist dit dorp deze bijzonderheid vertoont. Precies hetzelfde doet zich voor op K 39 bij *angu*, in 26 als enige Bajanse kolonie; en op K 20 bij *kĕminim*; en men vraagt zich af of 't wel als een zuivere Bajanse kolonie beschouwd mag worden, of er niet, hoe dan ook, NW invloed of bijmenging is, of iets niet klopt met de informant (cf. de bespreking van 't dorp). Ik zou in de vorm van dit dorp op zichzelf geen grond zien om de Bajanse vormen die hier óók in div. kolonies voorkomen als recente vernieuwingen te zien. Zie verder de bespreking van de kaarten.

K 48 is te lacuneus en dubieus om conclusies toe te laten, al is zeker niet onmogelijk dat *pĕngorenan* een recente vernieuwing is. Evenmin durf ik conclusies te verbinden aan *todok* in 41 (K 10) tgo. *torok* in Bjn.; 't lijkt me zeer aannemelijk dat 't dochterdorp een secundaire verandering heeft ondergaan (*todok* is in andere bet. algemeen!).

K 18 is in andere opzichten moeilijk te interpreteren, maar zeker lijkt toch wel dat *tĕrijiq* een secundaire dissimilatie is t.o.v. *jĕrijiq*, dat m.a.w. 65 en (als 't bruikbaar is) 26 een oudere vorm hebben dan 't moederdorp en 25. Voor overige bijzonderheden zie de bespreking van de kaart.

Curieus is tenslotte nog *lilir* in 65 ('rijststampplaats', 'dorssteen'); i.h.a. gaat de verbreiding *lilir/lilih* gelijk op met die *biwir/biwih* (K 11) — maar in Bjn. en 181—182 kende men begrip en woord niet (meer?). Is de *-r* in 65 nu secundair? (Maar in W vrij zeldzaam!). Of is hij Oudbajans — en dus *lilih* niet zo ver opgedrongen als *biwih*?

HOOFDSTUK IV

DE INTERPRETATIE VAN DE AFZONDERLIJKE KAARTEN

Nadat in het vorige hoofdstuk het samenvattend overzicht is gegeven waartoe bestudering van de afzonderlijke kaarten mij geleid heeft, zal in dit hoofdstuk de analyse van de afzonderlijke kaarten volgen, die het noodzakelijk complement is van die samenvatting: immers, pas als de hypothesen, zoals die ontwikkeld zijn aan de hand van een aantal kaarten waarvan de interpretatie duidelijk leek, bevestigd worden, althans niet weersproken, door de analyse van zoveel mogelijk beschikbare kaarten kan men ze voldoende gefundeerd achten: iedere afzonderlijke kaart die zich op basis van de in het vorige hoofdstuk ontwikkelde historische lijnen bevredigend laat verklaren versterkt de hypothesen, iedere kaart die niet past in de ontworpen ontwikkeling pleit er tegen. Bovendien zullen allerlei bijzonderheden van de in het vorige hoofdstuk alleen globaal behandelde kaarten hier nog nader besproken kunnen worden, terwijl ook, waar daar aanleiding voor leek te bestaan, allerlei andere gegevens die het onderzoek heeft opgeleverd zullen worden vermeld.

KAART 1 (cf. p. 68, 76).

Historisch lijkt de verhouding tussen de beide hoofdvormen: *ulu* en *otak* wel duidelijk. Het kaartbeeld vraagt om de interpretatie van een ouder *ulu*, bewaard gebleven in een gebied dat in zijn geheel alleen relictgebied kan zijn: Smdl., N, NW en een groot deel van Z; daarentegen is *otak* de vernieuwing. Het enige bijzondere is, dat die vernieuwing enerzijds typisch NO is (er is zelfs in het NO in het geheel geen dorp met *ulu*, afgezien van de kolonies van Smdl.), anderzijds in vrijwel het hele Purwadadi-gebied van het ZO voorkomt. Men kan denken aan een ZO vernieuwing die ook in het NO is doorgedrongen en zich op zijn beurt als NO vernieuwing heeft uitgebreid. Men kan ook vermoeden dat in NO en Purwadadi beide deze vernieuwing is

ontstaan (o.i.v. *smbw.*? Alle *smbw.* dorpen op L hebben *otak*).

Ook etymologisch ligt het voor de hand dat *ulu* ouder is in deze bet., en dat *otak*, eigenlijk 'hersenen', secundair voor 'hoofd' in gebruik is gekomen. Vgl. overigens K 2 en K 3.¹

De derde vorm, *ónkóq*, is kennelijk een lokale vernieuwing, misschien aanvankelijk als beleefd woord: zó wordt *ónkóq* nog gebruikt volgens mijn opgaven in 22 en 184, dorpen die vaker overeenstemming met ZW tonen, en voorts in 26. Van der Tuuk geeft het voor Praja (96), misschien had het dus tijdelijk een ruimere verbreiding. Andere beleefde woorden zijn *těnděs*, vnl. in het MZ gebied, ook hier en daar in het ZO (soms *těněs*); het is ook het bal. woord in 20. Voorts *pěrabu*, in andere dorpen in het MZ, en zelden *sirah* en *tanděs*. Tenslotte werd, vnl. in het ZO nogal eens *ulu* als beleefde vorm naast *otak* opgegeven: vandaar soms de verbreiding van *otak* in het ZO, dus om aan de behoefte aan differentiatie te voldoen?

KAART 2 (cf. p. 45).

Ook van deze kaart schijnen de hoofdlijnen van de interpretatie op grond van het kaartbeeld wel duidelijk, en worden zij bevestigd, althans niet tegengesproken, door de etymologische gegevens.

Oorspronkelijk vrij algemeen schijnt geweest te zijn *utěk*, bewaard in NO, N, NW, en verspreid in Z. Een variant is *otěk*, die men soms (vooral voor het MZ voor de hand liggend) zal moeten verklaren in verband met de daar geconstateerde veranderingen in het vocalisme, elders (SmbL.) eerder als blending met *otak*. Het valt op dat er een vrij groot aantal dorpen is dat thans dus een oppositie 'hoofd/hersenen': *otak/utěk* heeft, vooral in het NO.

De belangrijkste vernieuwing is *lolor*, te lokaliseren in het ZO, maar vrij ver (echter niet: ongewoon ver voor een ZO vernieuwing) in het W en NO doorgedrongen. Over deze vernieuwing zie verder bij K 3.

De andere woorden voor 'hersenen' zijn lokale vernieuwingen, vnl., zoals gebruikelijk, aangetroffen in het grensgebied van de expansie: *pěnaq* (vgl. mal. *benak* etc.), *manět* (*sěmanět*, in de betekenis 'fontanel' verbreid op L), *lintok*, waarvan de etymologie niet duidelijk is, dat waarschijnlijk echter in het sas. primair als 'merg' is opgekomen, vgl. K 3. De *smbw.* vormen betekenen uiteraard iets als 'vulsel van 't hoofd'.

¹ Prof. Cense wees mij er op dat *otak* vrij algemeen naast *ulu* voorkomt voor 'hoofd' in talen van Borneo bv. Vgl. S. H. Ray in *The Serawak Museum Journal* I. 4.

KAART 3 (cf. p. 45).

Dialectgeografisch kan men allereerst *lintok* als een MZ vernieuwing (type *daq*, K 27) verklaren. Het is dan wel een voor het MZ in detail nogal ongewoon gebied, maar onmogelijk is het niet. In dat geval kan men aannemen dat *lolor* oorspronkelijk tamelijk algemeen geweest is, misschien (plaatselijk? eerder?) in de vorm *lorlor*, die nog in Smdl., althans in een aantal van zijn kolonies, bewaard is. In aansluiting daarop kan men dan aannemen dat de ZO vernieuwing op K 2 een betekenisverandering is van dat woord *lolor*; in dat ZO vernieuwingsgebied is, voorzover aan die differentiatie behoefte was, voor 'merg' dan *lolor tolan* in gebruik gekomen. De vorm *isin tolan* kan gemakkelijk als lokale vernieuwing ontstaan (*isi* in sas. 'vlees'), evt. ook wel door informanten die dit woord niet tot hun dagelijks vocabulaire rekenen adhoc verzonnen zijn, terwijl *utěk* een soort omgekeerde reactie op de verbreiding van *lolor* op K 2 is: in plaats dat *lolor* naast de bet. van 3 ook die van K 2 usurpeerde, heeft hier en daar blijkbaar *utěk* beide betekenissen gekregen. De verhouding van smbw. *lětur* (1 ×) tot *lolor* is niet duidelijk; voor smbw. *lolor* 'scheen(been)' cf. K 25.

De andere mogelijke verklaring is *lintok* als relict, in een gebied, waar *lolor* eerst als oude alg. Z vernieuwing voor 'merg' optrad, later als ZO vernieuwing voor 'hersenen', met de specificatie *lolor tolan* voor K 3. Deze verklaring is wat gekunstelder, en sluit bovendien de mogelijkheid uit dat *lorlor* de oudere vorm op L is, aangezien die juist in Smdl. voorkomt. Bij deze interpretatie is trouwens toch het voorkomen van dit woord in Smdl. niet zo makkelijk te begrijpen. Ik geef daarom aan de eerste interpretatie de voorkeur, waarbij men natuurlijk, gezien de betekenis der woorden, gemakkelijk overgangen en verwisselingen kan verwachten: er is blijkens de lokale varianten op K 2 een groot aantal woorden beschikbaar, half-synoniemen (bv. dgl. termen bij slachtvee e.d.), waaruit men putten kan als daaraan behoefte ontstaat.

KAART 4 (cf. p. 45, 55v, 60, 69).

Een interessante, maar niet gemakkelijk te interpreteren kaart. Duidelijk tekenen zich enige gebieden af: een *muka-mua* gebied wordt gevormd door Smdl. (moederdorp en kolonie 161, maar ook NO 110), Bjn. en Tdj., inclusief 12 en een enkele kolonie uit Bjn. (vgl. *tělakar mua* in 41). Het NO is verder verdeeld: naast *alis*, in de overige Smdl. kolonies en in 168 en 173, vindt men *běburan* en *buburan*, *sěmanět* en

tataq (nl. behalve in alle smbw. dorpen ook in 164; de toevoeging (smbw.) op de legenda dient geschrappt). Veel lijn is in deze veelheid niet te ontdekken, het zijn vermoedelijk alle woorden die semantisch dicht bij 'voorhoofd' staan: *alis* 'wenkbrauw',¹ *sěmanjět* vrij algemeen voor 'fontanel', en *buburan* 't weke, papperige' wsl. oorspr. met dezelfde bet. Het lijkt me een typisch geval van de voor het NO i.h.a. geconstateerde gedifferentieerdheid, die evengoed oorspronkelijk als secundair kan zijn. In het Z staan twee vormen met duidelijk onderscheiden gebieden naast elkaar: *kěndin*, met ongeveer de verbreiding van een MZ vernieuwing (cf. de é/è differentiatie), en *tělakar* met zijn nevenvormen, dat de verbreiding van een ZO vernieuwing heeft.

Op grond van deze beschouwing ligt de opvatting voor de hand dat *kěndin* een MZ vernieuwing, en *tělakar* een ZO vernieuwing is. De vraag rijst of *muka* relict is, en, zo ja, of het vroeger een grotere verbreiding gehad heeft, dan wel of het een vernieuwing ergens in het N is. *Muka* is natuurlijk welbekend als een Indisch leenwoord in de IN talen. Dat maakt de interpretatie als relict niet onmogelijk: het is immers heel goed mogelijk dat dit Indische leenwoord op L al heel lang bekend was, via bal., jav. of hoe dan ook. Intussen moet men met een chronologisch iets minder strakke interpretatie dunkt me ernstig rekening houden: het lijkt me zeer wel mogelijk dat een apart woord voor 'voorhoofd' vrij jong is. Bij de ondervraging was telkens aarzeling te bespeuren bij de informanten, wat bedoeld werd, vaak kwam *mua* als eerste vorm, en pas bij precisering van de vraag een andere term. Misschien doet men dus veiliger aan te nemen dat er vanouds geen woord voor 'voorhoofd' was, maar dat de verschillende termen zich geleidelijk in de verschillende gebieden hebben vastgezet. Dat er intussen wel degelijk per gebied duidelijke verschillen bestaan leert de kaart in een oogopslag.

De verhouding *muka-mua* is bijzonder interessant: een intervocalische consonant is uitgevallen in verreweg het grootste deel van het eiland (want *mua*² is algemeen in gebruik voor 'gezicht'). Een parallel is *rua*, dat moet teruggaan op skt. *rūpa-*, voorzover mij bekend alg.

¹ Voor 'wenkbrauw' heeft het hele eiland *alis*, behalve een zestal dorpen die òf directe kolonies van Smb. zijn, of er geografisch 't dichtst bij liggen; daarvan hebben er vier *bulun mata*, de andere twee *bulun alis*. Als *alis* in deze bet. oorspr. algemeen sas. was (wat waarschijnlijk, maar niet zeker is), is er dus in het dialect van Smb. etc. een tendens tot semantische verschuiving. — Alle 6 smbw. dorpen hebben *kídāt* voor 'wenkbrauw'.

² Maar de vorm *mua* komt ook elders voor, cf. N. C. Scott, *A Dictionary of Sea Dayak* (London 1956) s.v. moa.

sas. (de vorm **rupa* heb ik nergens gevonden). Voorts is er de interessante vorm *kuin* (zie K 5), en *kan* naast *kakën* (K 82), verbreid in het ZW, maar ook in het NW en N. Men krijgt de indruk dat deze tendens tot uitval van intervocalische occlusief in een bepaalde periode en waarschijnlijk in een deel van het eiland gewerkt heeft, dat sommige van die vormen vrij grote verbreiding gekregen hebben, maar dat de tendens zich niet algemeen heeft doorgezet. Op grond van de (te schaarse!) gegevens schijnt de bakermat van deze verandering in hetzelfde gebied als de MZ vernieuwing te zoeken te zijn, althans in een speciaal deel daarvan (of daarvan toch nog weer te onderscheiden? Zie K 5). Helaas ontbreken mij gegevens voor nadere determinering, ik wijs nog op het onder dorp 67 vermelde.

Het woord *këndin* is natuurlijk welbekend (*kënin*) met betekenissen als 'wenkbrauw', 'slaap'.

Aansluitend bij de behandeling van deze kaart mag ik een enkel woord wijden aan de niet gepubliceerde 'fontanel'-kaart: zeer verbreid is daarvoor *sëmanět*; daarnaast vindt men in Bjn., Tdj., en incidenteel in het NO *ëmbok-ëmbok* (of *ëmbuk-ëmbuk*) (niet in Smb.), dat dialectgeografisch een relict schijnt te zijn (vgl. een dergelijke verbreiding van *pa*: op K 23). Dan zou *sëmanět* (dat in de vorm *sëmanat* ook sbw. is) een Z vernieuwing kunnen zijn, die ook het NO grotendeels heeft veroverd. Drie woorden zijn eenmaal aangetroffen: *buburan* (6), *tëmbuburan* (154a) en *pëmbubusan* (4). Vgl. boven.

KAART 5 (cf. p. 45, 60).

Ook deze kaart stelt ons voor belangwekkende problemen. Vooral de verhouding tussen *tëlina* en *kuin* is een intrigerende vraag: *kuin* kan wel niet anders zijn dan < *kupin*, dat alg. bal. en sbw. is. Als men van een oereenheid bal.-sas.-sbw. moet of mag uitgaan zou het dus wel aantrekkelijk zijn om *kuin* als 'oersas' te beschouwen, *tëlina* als een vernieuwing. Maar die oereenheid is dubieus, de relevantie ervan voor deze kaart nog meer, en er zijn bezwaren. Beide woorden worden door Dempwolff op goede gronden als UIN beschouwd (*kupin* met de bet. Ohrmuschel), en van die kant is weinig te argumenteren pro of contra het primair zijn van een der beide woorden. Maar het *kuin*-gebied is eer een vernieuwings- dan een relictgebied, zoals ik n.a.v. K 4 al opmerkte. Een aardige bevestiging van dat vernieuwingskarakter levert nog de ongepubliceerde kaart voor 'kuit': zeer algemeen is daarvoor *bëtis*, tevens stellig oerIN en algemeen sas. Maar zes dorpen

hebben *běntis*, nl. de vier die ook *kuin* hebben, voorts 55, het moederdorp van 56, en merkwaardig genoeg 65, een kolonie van Bjn. Hoe het voorkomen van de vernieuwing in dit laatste dorp nu ook verklaard moet worden, duidelijk is dat we hier in principe hetzelfde gebied hebben als dat van *kuin*, en voorts dat *běntis* tov. *bětis* secundair is. Dat maakt op zijn minst mogelijk dat ook *kuin* een vernieuwing is. Voorts is er het argument dat het gebied van *tělina* niet als vernieuwingsgebied voorkomt, daarentegen een normaal relictgebied is. Ik meen dus wel *tělina* ook op L als een oud woord te mogen beschouwen, het gebied *kuin* als een beperkte vernieuwing; waarmee, het zij nog eens herhaald, noch over de absolute, noch over de relatieve ouderdom van het voorkomen van *kuin* en *tělina* op L veel gezegd is; *kěntok* is zonder twijfel een Z vernieuwing waarvan niet uit te maken is of er nog een nadere precisering ZO aan dient te worden toegevoegd. Etymologisch kan ik met *kěntok* niets beginnen, mij trof alleen dat dit woord voor 'oor' ook in de taal van de Semang en Sakai op Malaya genoteerd werd.¹

KAART 6.

Met deze kaart is vanuit een algemeen gezichtspunt niet zo veel te beginnen. Waarschijnlijk is de grootste moeilijkheid dat de 'zaak' veel meer complicaties oplevert dan bij het opstellen van de vragenlijst vermoed werd. Weliswaar is bij het invullen van de lijsten slechts zelden een moeilijkheid ondervonden, maar ik ben er toch niet zeker van dat in feite niet meer dan één zaak hier door elkaar loopt: de haartjes aan de slaap kunnen immers op allerlei manieren gecultiveerd worden, bv. door danseressen, er kan verschil gemaakt worden tussen mannen en vrouwen enz. Eerlijk gezegd verbaast het mij nog dat er althans nog enige duidelijke lijnen voor de dag gekomen zijn: met alle voorbehoud dat het vorenstaande nodig maakt kan men zeggen dat *sělensən*, in welke vorm dan ook precies, wel oud schijnt (de vormen met *i-i* zijn vnl. N, die met *è-è* vnl. Z). Deze vormen komen vrijwel over het hele eiland voor. Lokaal verbreid in het NO is *sěmi*; in het Z maakt *atèn-atèn* sterk de indruk een MZ vernieuwing te zijn van hetzelfde verbreidingstype als de vocaaldifferentie, al is het gebied van die expansie in ZML dan weer afgebrokkeld door lokale andere vernieuwingen: *isèn-isèn* (blending van *atèn-atèn* en type *sělisin*?), *kěncèk-kěntèp*, *jěngòt*. Merkwaardig is tenslotte *sapin*, in 67, dat uiteraard op een of andere manier behoort bij het in het bal. Tjakranagara aangetrof-

¹ Skeat and Blagden, *Pagan Races*. . . II (1906), p. 587.

fen *capin*: is dat een oude identiteit — en kan zo'n vorm ons op het spoor brengen van de bron van die ZW vernieuwing van het type *kuin*, waarover we bij K 5 spraken? Men zou een steviger basis voor een dgl. oude bal. vernieuwing op Lombok wensen te hebben! *Kĕcapin* in 39 helpt ons niet veel verder, het zal wel aan zeer recente invloed uit een der bal. dorpen in de buurt toe te schrijven zijn. Maar zo laat *sapin* in 67 zich niet verklaren.

KAART 7 (cf. p. 36).

Het voornaamste over deze kaart is gezegd in het hoofdstuk over bal. expansie. Daar is ook opgemerkt dat incidenteel deze kaart zeker niet geheel betrouwbaar is, door onvoldoend nauwkeurige waarneming, door individuele varianten en door aarzeling van de sprekers tussen norm en praktijk.

Hier dienen nog slechts de bijzondere vormen kort besproken te worden. De als *ä* gespelde vocaal in Masbagiq (113) en enige andere dorpen aan de grote weg van Kopang naar Labuanhadji schijnt mij een min of meer gepalataliseerde variant van de *a*, in alle gevallen vermoedelijk meer open, dus dichterbij *a*, dan de eender gespelde klank in het Duits. Niet alleen in dit woord was deze klank te horen: ook in andere woorden, meest als penultimaal vocaal, hebben (sommige van) deze dorpen *ä* waar andere *a* hebben: *bäluq*, *säm̄pi* e.d. Zeker niet echter in alle gevallen — maar ik heb de evt. regels niet gevonden — en er waren ook hier van individu tot individu verschillen, en ook het enkele individu verschilde de ene keer duidelijker van de sas. norm dan de andere. Deze *ä*-uitspraak had nl. naar mijn indruk bepaald iets vulgairs in de waardering van anderen. Het gebied van deze bijzonderheid is zeker geen belangrijk vernieuwingsgebied; ik had de indruk van een vrij vloeiende kring om Masbagiq als centrum (M. is een zeer groot dorp, tevens marktcentrum).

De *ä* stelt vrij zuiver de jav. *a*-vocaal in eindpositie voor: 121 en 123 zijn kolonies uit het Zuiden van Midden-Lombok: ik kan volstaan met een verwijzing naar het onder dorp 98 vermelde.

Ik kreeg vele verschillende woorden opgegeven als beleefd voor 'oog', ik volsta met ze te noemen: *pĕnin̄alan*, *pĕnĕntĕn*, *pĕnĕrep*, *pĕnĕrĕmin*, *pĕnĕnak*, *pĕnĕnakan*, *pĕnĕnakin* (sic!), *sĕrĕmin*, *pĕnĕlen*.

KAART 8 (cf. p. 55).

Op deze kaart is uitsluitend het vocalisme van het woord voor 'neus' afgebeeld; ik had dat in de legenda nog wat duidelijker kunnen maken

door daar slechts te vermelden: *i-u*, *é-u* etc. In hoofdzaak is deze kaart behandeld in het opstel over *e* en *o* in het sas. En in bijzonderheden heb ik er niet veel aan toe te voegen: er is een duidelijk en gesloten MZ gebied met *è-ò* (fonetisch zijn deze open vocalen dus zeer duidelijk onderscheiden van de *i* en de *u*: „ertussen” ligt immers nog de *é* resp. *ó*!); daarbij valt op dat sommige kolonies nog dit typische verschil met hun omgeving gehandhaafd hebben; maar andere als 121 en 123 hebben zich aangepast aan hun omgeving.

In het ZO en aan de rand van het *è-ò* gebied ziet men tussenvormen, moeilijker te onderscheiden van de oorspr. *i-u*. Men ziet hier het afbrokkelingsproces van dit gebied (dat dus oorspr. vernieuwingsgebied was) aan de gang. Aan de vorm *idòŋ* in 163 durf ik geen bijzondere betekenis toe te kennen.

Als mijn beschrijving van de totstandkoming van de foneemdifferentiatie in grote trekken juist is, is uiteraard moeilijk te zeggen, waarom nu juist bij dit woord *i-u* > *è-ò*. Wsl. is dan immers juist deze vernieuwing in het MZ typisch *onregelmatig*, van toevallige factoren, woord-voor-woord werkend, afhankelijk, en dus niet te achterhalen. Ik wijs er nog op dat de smbw. dorpen allen *i-u* hebben.

Voor de *r-d*-tegenstelling in dit woord verwijs ik naar K 30.

KAARTEN 9 EN 10 (cf. p. 81).

Deze kaarten geven de verbreiding van de woorden die resp. ‘lip’ en ‘mond’ betekenen, waarbij is afgezien van de verschillende klankvormen van *biwih* (*biwir* enz.); die zijn afzonderlijk met afzien van de bet.-verschillen op K 11 ingetekend.

Kaart 9 en 10 tezamen bezien leveren het volgende beeld op: *biwih* enz. betekent ‘lip’ in het NO incl. Smb., en in Bjn.; in dit gebied heeft men voor ‘mond’ *todok* of *torok*. Daarentegen heeft men voor ‘lip’ juist op de rest van het eiland (het Z, incl. het hele W, behalve kolonies uit NO en Bjn., en Tdj.) een ander woord, terwijl *biwih* enz. daar ‘mond’ betekent. Nu kan men natuurlijk redeneren dat *biwih* enz. wel oorspr. ‘lip’ zal betekenen, gelijk in vele andere IN talen, dat dus NO enz. een oudere toestand bewaard heeft, en het Z een vernieuwing vertoont. Hoewel deze redenering niet weerlegd kan worden meen ik toch, dat men meer kans heeft de werkelijkheid weer te geven als men betoogt dat oorspr. geen verschillende woorden voor ‘lip’ en ‘mond’ bestonden, dat pas secundair deze differentiatie zich heeft voltrokken, op elk der helften van het eiland op verschillende wijze, zodat het oude woord tendele voor ‘lip’, tendele voor ‘mond’ gebruikt werd; het viel mij

trouwens nog vaak op bij het invullen der vragenlijst dat men pas on second thoughts op het andere woord dan *biwih* kwam — al laat de geografische verdeling duidelijk zien dat de differentiatie niet ad hoc ten gerieve van de taalonderzoeker werd verzonnen, en al was er maar een dorp (38^b), waar de informanten met zoveel woorden zeiden geen onderscheid te maken.

Op K 9 vallen de woorden voor 'lip' in twee groepen uiteen: samenstellingen van *biwih* met een woord dat 'blad' (*daun*), 'rand' (*bin̄kir*, *seri*, vermoedelijk ook *lambe*), 'vel' (*kuliq*, *lendon*) betekent, en een groep naar de klank bijeenbehorende varianten waarvan de kern wellicht *jēlamer* is.

Wat de eerste groep betreft: de meeste van die woorden hebben een lokaal-beperkte verbreiding: *daun* bv. is beperkt tot dorpen die bij Pudjut behoren, *kuliq* is specifiek NW — waarbij alleen dorp 26 opvalt (zie aldaar); *sēri* schijnt specifiek bij een groep ZO dorpen te behoren (de nauwe band tussen 103 en 141 is historisch en taalkundig zeker); alleen *bin̄kir* is minder duidelijk te lokaliseren; *lambe* en *lendon* komen slechts een keer voor.

Van de *jēlamer*-woorden is het volgende te constateren: *jēlamer* is tamelijk algemeen verbreid in het Z, de vormen van het type *jimer* komen vnl. in het ZW voor, in een gebied dat we globaal al eerder als lokaal vernieuwingsgebied zagen optreden (vgl. K 4), maar de andere vormen zijn varianten, die bij een woord van een dgl. betekenis ('lel' e.d.) en een dgl. klankstructuur in IN talen vaak optreden, maar waarover dialectgeografisch hier weinig meer te zeggen is.

Wat K 10 betreft: van *todok* zegt *Goris* (*torok* geeft hij niet) dat het 'snuiter', vulg. ook 'mond' betekent. Waarschijnlijk is het dus een woord dat in het gebied waar *biwih* voor 'lip' in gebruik kwam resp. bleef, semantisch 'promotie' gemaakt heeft. Het is opvallend dat in het W nogal eens oorspr. NO dorpen niet dit woord hebben: vgl. 4, 10, 28, 30, misschien omdat het in een niet homogeen-*todok*-milieu bij contact met buurdorpen grof of vulgair zal klinken.

Dat een isoglosse die het eiland in tweeën snijdt tussen Bjn. en Tdj. loopt, zoals hier, komt vaker voor: ik denk aan de niet gepubliceerde beras-kaart (NO en Bjn. *mēniq*, rest *bēras*), de hier als K 81 gepubliceerde 'morgen'-kaart (NO en Bjn. *jēmaq*, rest *lemaq* met overigens in Tdj. overgangsvormen als *maq lemaq* (< *jēmaq lemaq*)) en de santen-pati-kaart (NO en Bjn. *santēn pati*, rest (incl. 181—182!!) *santēn kane*) en voorts de *dēñēr/dēñah*-isoglosse (K 80). Curieus is hier wèl dat Bjn. zich formeel van het NO onderscheidt door de vorm

torok; vermoedelijk is dit een *r-d-l*-geval van het type *pade-pare*, waar Bjn. immers ook met het Z de *r* heeft (cf K 30); het zou de moeite waard zijn de *torok/todok* isoglosse over het hele eiland te hebben. Over *torok* in 122 zie bij de bespreking van dat dorp.

KAART 11 (cf. p. 37, 47v).

Het belangrijkste over deze kaart is gezegd in het hoofdstuk over de MZ vernieuwing. Daar werd aannemelijk gemaakt dat *biwih* een vernieuwing is die in het Z zijn oorsprong vindt en is doorgedrongen tot Bjn., tegenover een oudere vorm op *-r*.

Hier dienen nog enkele ondergeschikte, zij het niet geheel onbelangrijke kwesties besproken te worden. Het voornaamste punt is wel de verhouding van Smbl. tot de rest, m.n. tot het NO. Alle Smbl. kolonies hebben *bibir*: is dat een oudere vorm van *biwir* — men zou dan evt. zelfs *biwir* als blending van oorspr. *bibir* en een MZ vernieuwing *biwih* kunnen verklaren, zoals het NO vaak een mengvorm vertoont! —, of is het een lokale vernieuwing in Smbl. geweest? Er is zo iets als een zeer zwakke tendens tot regelmaat in het optreden van *-b-* in Smbl. waar de rest *-w-* of geen consonant tussen vocalen heeft: vgl. *kěbo* (K 57), *sabonan* (K 60) en *kubak* (K 51). Nergens is echter te bewijzen dat de vormen met *-b-* ouder zijn (in het laatste geval is er een vermoeden dat de *-b-* secundair is), en ook hier moet ik de mogelijkheid van een vernieuwing in Smbl. zelf openlaten.

In de tweede plaats verdienen nog even de aandacht de vormen met van *i-i* afwijkend vocalisme: zoals te verwachten is treffen we die vnl. aan in het gebied van de MZ vernieuwing, waarmee ze stellig in onmiddellijk verband moeten worden gebracht. Merkwaardig genoeg vinden we de afwijkende vormen hier juist in de periferie van dat gebied (ZO *béwéh*); of de vormen *biwèh* in 40 en 41 (zie aldaar) nog algemene betekenis hebben, gesteld al dat ze juist zijn, betwijfel ik.

De derde bijzonderheid van sas. dialecten is de vorm *biwis* in een vijftal dorpen die qua oorsprong alle tot het Z van Midden-L behoren. Hier schuilt een interessante fonetische kwestie achter, waarvoor ik verwijs naar de beschouwing bij dorp 79.

De smbw. dorpen hebben eensluidend *biar*.

KAART 12 (cf. p. 45v, 57).

Het beeld dat deze kaart oplevert is op zich zelf niet zeer bijzonder: N en NW tgo. de rest, met een ZO wig; dat de laatste een vernieuwing

is mogen we wel met zekerheid zeggen; maar ik heb er al op gewezen dat in dgl. gevallen men zonder etymologische kennis eigenlijk niet kan uitmaken hoe de verhouding tussen de beide andere vormen is. Opvallend is hier dat de kolonies van SmbI., voorzover niet aangepast aan hun omgeving, een woord hebben dat iets betekent als 'grote tand', resp. 'stampbloktand' (*gigi* is algemeen voor 'tand', *rantok* is een bijzonder soort 'stampblok'). Betekent dit dat er oorspr. geen eigen woord voor 'kies' was, en dat alle woorden secundair zijn in deze bet. — zoals wellicht bij 'voorhoofd' en de differentiatie 'lip'-'mond'? — De etymologie van de andere woorden is niet duidelijk: de woorden voor 'kies' vormen trouwens i.h.a. een interessante kluif in de IN talen: cf. Dempwolff svv. *bayan* en *yahēm*, die daar zeker niet het laatste woord heeft gesproken, vgl. mad. *ghërrēm*, sund. *carèham* etc.

Dat *nam* samenhangt met deze series is even duidelijk, als de wijze waarop precies onduidelijk is.

Over *mančkēm* kan ik nog opmerken dat het in een groep dorpen, die vnl. in het W van Midden-Lombok liggen 'verstandskies' betekent — het gewone woord daarvoor is *supuq*, *kěsupuq* of een variant daarvan. Het is moeilijk uit te maken of hier een oude betekenis bewaard is gebleven, waartegenover het ZO een semantische verspringing vormt die expansief geworden is, dan wel of in het grensgebied van de *mančkēm*- 'kies'-vernieuwing dit woord secundair een aangrenzende betekenis krijgt.

Misschien is *janjel*¹ voorts te interpreteren als een of ander soort blanding van *jalu* en *calin*, beide bekend als 'slagtand' en/of 'hoektand'. Zij komen als antwoord op mijn vraag naar 'hoektand' zo door elkaar voor, dat ik aanneem dat de vraag onvoldoende duidelijk gesteld werd (verwarring tussen menselijke 'hoektand' en dierlijke 'slagtand'). Merkwaardig is hoe het W op deze kaart een vrijwel homogeen gebied vormt: anders dan op andere kaarten is de ZO vernieuwing er niet binnengedrongen.

KAART 13 (cf. p. 55, 57, 69, 76).

Over de tegenstelling *bělon* - *lir* is niet veel te zeggen; men kan zeggen dat *lir* (< Dempwolff's *lihiy*) oerIN is, en als zodanig wel oud zal zijn ook in het sas.; maar zoals we vaker zagen heeft dat argument toch maar betrekkelijke gelding. Voor *bělon* cf. T s.v. (bug. *ěllon*, bal. *bahon*, mak. *kallon* etc.), voor de *ó* - *ò* tegenstelling het desbetreffende

¹ Mak. *ŋaŋŋalaq*.

artikel. Op het gehoor was de *i* van *lir* althans in sommige dorpen fonetisch uitgesproken lang — maar of dit ook fonologisch nog enige relevantie heeft is mij niet duidelijk. Vgl. *pa*: op K 23. — Het in alle smbw. dorpen voorkomende *korok* trof ik ook aan in één sas. dorp aan de oostkant: 171. Over dergelijke gevallen zie de behandeling van de NO taalvernieuwing.

KAART 14 (cf. p. 42, 76, 77).

Er zijn enige foutjes in de kaart ingeslopen. In de legenda dient het derde teken van boven vervangen te worden door een enkele driehoek met ingetekende punt (\triangle): op de kaart staat in het enige dorp dat deze vorm *těmběřòkòŋ* heeft (152) dit goede teken. Omgekeerd heeft de legenda bij de vijfde vorm van boven de goede vorm van het teken, maar is abusievelijk bij de 4 dorpen (107, 108, 155, 156), die deze vorm *těmběřòŋkòŋ* hebben het streepje aan de top van de driehoek weggelaten.

De kaart ziet er uiterst ingewikkeld uit; dat komt vooral door de grote verscheidenheid van vormen, niet ongebruikelijk overigens in IN talen voor een woord van een dergelijke vorm en met een dgl. bet. Gonda heeft o.a. aan Streckformen, epenthetische nasalen e.d., zoals die hier rijkelijk voorkomen, herhaaldelijk aandacht geschonken.

Toch is onder de schijnbare gecompliceerdheid van het beeld wel een aantal hoofdlijnen te ontdekken. De voornaamste tegenstelling is die tussen N en NW *běŋkělon* en de rest *těm(b)ěro(ŋ)ko(ŋ)*. Het is alweer een geval waarin ik niet kan uitmaken hoe chronologisch de verhouding tussen beide gebieden is. Etymologisch zijn er in allerlei IN talen 'verwante' woorden, maar 'normaal' etymologiseren is hier onmogelijk. Merkwaardig is dat de enige smbw. kolonie op West-L, als enig dorp buiten N en NW bovendien (want ook de kolonies van Bjn. gaan niet met het moederdorp mee) ook *běŋkělon* heeft. Rechtstreekse invloed, in welke richting dan ook, is ondenkbaar; het waarschijnlijkst lijkt me dat het woord in een 'aangrenzende' betekenis (er zijn diverse dicht bij elkaar liggende zaken: 'keel', 'strot', van mens en dier, misschien van speciale dieren nog weer met speciale naam benoemd) nog wel meer bewaard is, en hier 'toevallig' weer identiek geworden is met de N en NW bet.

Binnen de groep *těm(b)ěro(ŋ)ko(ŋ)* zijn twee hoofdvormen: *těmbě-roko* en *těměroko*, alle andere vormen van dit type zijn veel minder frequent, vele komen slechts een keer voor in mijn materiaal. Deze

hoofdtegenstelling levert geografisch een fraai voorbeeld van de ZO vernieuwing *-mb-* > *-m-*, en is onder dat hoofd behandeld. De varianten kunnen natuurlijk overal makkelijk ontstaan, zijn misschien ten dele individueel. Uiteraard ligt het voor de hand, wanneer twee aangrenzende dorpen als 129 en 130 beide de variant *tēmĕrókòŋ* opleveren, die twee gevallen in onderlinge samenhang te zien. Maar het is niet juist het voorkomen van dezelfde vorm in 81 als argument te gebruiken om relaties tussen dit Z en de beide ZO dorpen te veronderstellen. Op verschillende plaatsen is onafhankelijk een dgl. vormverandering heel goed mogelijk.

Evenzo is het gesteld met de drie gevallen van *tĕmbĕlòŋòr*: 158 en 160 hangen natuurlijk samen — maar het is zeer onwaarschijnlijk dat het voorkomen van dezelfde vorm in 25 hier direct iets mee te maken heeft. Hier hebben we uiteraard overigens een andere situatie: het is een semantische verspringing, onder invloed van globale gelijkheid van de woordvormen en mogelijk gemaakt door de niet al te hoge gebruiksfrekwentie van de woorden: want *tĕmbĕlòŋòr* betekent 'neusbeen' — al weet ik niet of dat het algemene en enige woord in het sas. voor deze 'zaak' is, ik had het niet in mijn vragenlijst opgenomen.

Van de vormen *tĕngòròk*, *tĕŋkòròk* en *tĕŋkòròŋ* (de beide eerste elk eenmaal, de laatste 6 maal voorkomend) is de plaats moeilijk te bepalen. Het ook uit het mal. bekende *tĕngòròk* uit 38 kan wel mal. zijn, schoolmeesterwijsheid, want de informant die het daar naast *tĕmbĕrókó* noemde was een guru; *tĕŋkòròŋ* zou met name in 124b, een sbw. dorp, wel blending kunnen zijn van een sbw. vorm van het type *gĕntoròŋ* en sas. *tĕmbĕroko*; maar die verklaring is zeker niet goed mogelijk voor alle sas. dorpen die de vorm hebben, en die althans ten dele niet in de buurt van sbw. dorpen liggen; het valt op dat de meeste van deze *tĕŋkòròŋ*-dorpen kolonies uit het Z van Midden-L. zijn. Is er toch een oud woord *tĕŋkòròŋ*, evt. in verwante bet.? ¹

Tenslotte is er als sas. woord nog *kĕmacot*, dat elders in het sas. 'adamsappel' betekent, een voor de hand liggende verspringing of verwarring van betekenissen.

KAART 15 (cf. p. 43v, 77).

Deze kaart is belangrijk in verband met de al enige malen gesignaleerde tegenstelling Bjn. - Tdj. tegenover de rest, waarbij taalhistorisch niet uit te maken was welke van beide hoofdvormen ouder was in het

¹ De vormen in bug. bv. (*tigĕrroq*, *tagĕrroq*) en mak. (*karroq* - *karroq*) staan ook niet ver van de in deze alinea behandelde.

sas. geheel. Op deze kaart schijnt dat nl. wel vast te stellen, enkel en alleen op grond van de taalgeografische situatie.

Om te beginnen is bij de behandeling van de ZO vernieuwing al opgemerkt dat de verhouding *kěnděkok-kěněkok* principeel eender is als die tussen *těmběroko* en *těměroko* op de vorige kaart, al is het gebied zonder de zachte occlusief hier wat uitgebreider. Dwz. *kěněkok* is een ZO vernieuwing tgo. een ouder *kěnděkok*. Blijft de tegenstelling *kětěkok - kěnděkok*: *kětěkok* is hier ook wel de vorm van Bjn. (niet die van Tdj.), maar komt bovendien verspreid in het NO voor. Zoals we gezien hebben is er onvoldoende aanleiding om een dgl. verbreiding als vernieuwing te beschouwen, *kětěkok* zal wel relict zijn (type *pa*: K 23) van een ouder meer uitgebreid gebied, en *kěnděkok* een oude (M)Z vernieuwing. De redenering wordt nog versterkt doordat Smbl., blijkens zijn kolonies althans, in ieder geval niet *kětěkok* heeft (gehad): waarschijnlijk is daar een eigen vorm *těngon* — en het is wel erg onwaarschijnlijk dat een te veronderstellen vernieuwingsgebied van Bjn. plus NO door Smbl. onderbroken zou zijn. Anderzijds is dit *těngon* een kostbare aanwijzing te meer dat Smbl. eigen vernieuwingen heeft, al is hier niet te zeggen waar die vernieuwing vandaan komt: is *těngon* primair en alg. sas. 'padihalm', zoals *Goris* op voorgang van T vertaalt en de bet. 'nek' overdrachtelijk? Bij *kětěkok* wordt men uiteraard herinnerd aan mal. *těnkuk* e.d., maar precieze dingen zijn etymologisch al weer niet te zeggen.

KAART 16 (cf. p. 56, 73, 76, 216).

Een glasheldere kaart — als mijn opvatting van de sas. taalgeschiedenis in hoofdzaak juist is! We hebben hier immers weer het relictgebied van de vorige kaart, maar nu wat uitgebreider: Bjn. met Tdj., Smbl. en een aantal dorpen van het NO met een oude vorm *kělekan*; de Z vernieuwing is *kělelek*; en in het NO, waar vernieuwing en relict botsen, vindt men de blending van beide vormen *kělelekan*, eenmaal ook *kělēlekan*.

Etymologisch vindt men natuurlijk weer verwanten in de IN talen, cf. T sv. *klelek*, Dempwolff sv. *kilik* — maar zij helpen ons voor de precieze bepaling van de verhouding van de in het sas. aangetroffen vormen niet veel verder.

KAART 17 (cf. p. 46).

De moeilijkheden in de interpretatie van deze kaart houden verband

met de onduidelijkheid, resp. dubbelzinnigheid voor de informanten van de vraag. Geleidelijk aan bleek tijdens het onderzoek, dat 'pols' en 'onderarm' twee begrippen waren, die soms wel, soms niet onderscheiden werden, waarbij hun resp. namen gemakkelijk verspringen. Soms werd opgegeven dat *pělangiq* bv. 'onderarm' betekende (116) tgo. *pětekenan* 'pols', soms betekenden volgens informanten beide woorden 'pols', één keer (99) heette *pětekenan* speciaal het woord voor 'pols van een vrouw'.

Gezien dit alles is waarschijnlijk in allerlei details de kaart niet betrouwbaar, en vandaar ook niet goed te interpreteren. Ik bespreek alleen een paar bijzonderheden:

- 1) *teken* en zijn afleidingen komen niet in N en NW voor.
- 2) *pěngělanan*, dat heel dicht staat bij bal. en mal. (*pěgělanan* resp. *pěrgělanan*) wordt in 3 kolonies van Bjn. (25, 40, 65) aangetroffen, niet in Bjn. zelf.
- 3) de vormen van Bjn. en Tdj. zelf schijnen blending van *pěngělanan* en *pělankeq*: *pělēnkanan*, *pělēnganan*; *pělēnkean* (181, 182, 188) is ook nog zo te verklaren; 186 heeft 'zuiver' *pělankeq*. Opvallend is ook in 25 naast elkaar *pělankean* en *pěngělanan*. Een en ander wekt het vermoeden dat pas na het uitzwermen van 181, 182 en 188 de huidige Bjnse vormen ontstaan zijn, resp. de overhand verkregen, wat natuurlijk niet uitsluit dat *pělankeq* al eerder (bv. als 'onderarm') daar voorkwam.
- 4) ook de verbreiding van *pělankeq* en zijn varianten doet het vermoeden aan de hand dat dit niet een jonge vernieuwing is, al is het verbreidingsgebied van deze vormen in het ZO dan ongeveer wel het Purwadadi-gebied; maar het voorkomen van *pělankeq* in 77, 78, 79, en vooral verspreid in het NO doet vermoeden, dat we met een oud woord te maken hebben — een Z vernieuwing tgo. een ouder *pěngělanan*? Of vanouds beide typen naast elkaar?
- 5) de *teken*-vormen schijnen de meeste kans te maken een vernieuwing te zijn (ook de smbw. dorpen hebben alle een *teken*-vorm, behalve het merkwaardige *sělankeq ima* in 159!), die soms *pělankeq* verdrong, soms een betekenisverschuiving teweeg bracht, en soms naast *pělankeq* kwam te staan. Wat de verschillen tussen de diverse *teken*-vormen betreft: veel regel is er niet te vinden. Verreweg het gewoonst zijn de vormen met *pě--an* zonder nasalering. De *pě*-vormen zonder nasalering komen vooral in het Z, in het gebied van Pudjut voor: 67, 80, 73, 76, 85, daarnaast in Kediri (46) en 120. *Pěneken*

is uitsluitend in smbw. dorpen aangetroffen; *tekenan* (*tekelan*) schijnen lokale verkortingen van de langere vorm met *pě-*.

KAART 18 (cf. p. 46, 56, 81, 218vv).

Een van de interessantste, maar ook een van de moeilijkste kaarten van mijn gehele verzameling — en misschien wel een onmogelijke kaart om te interpreteren. Ik heb hem destijds getekend onder de indruk van de gedachte dat alle erop voorkomende vormen zo duidelijk samenhangen dat er ook een samenhangende verklaring moet zijn te geven. Aan die samenhang kan, behoudens wellicht de vorm *kěringiq*, nõg moeilijk getwijfeld worden. Maar een samenhangende verklaring kan ik op geen manier geven.

Semantisch is de verhouding zo, dat in het NO incl. Smbl. en enkele kolonies uit het NO in het W, ook in 61 en 62, de vormen *gěrigiq* etc. 'vinger' betekenen. Op het hele verdere eiland, dus globaal Z, NW en N luidt het woord voor 'vinger' *rangot*, dat wel etymologisch identiek is met de smbw. vormen *ranot*, *gěranot*, *jěranot* en *gěranit*, die op L werden aangetroffen, maar ook uit onze andere gegevens over 't smbw. bekend zijn. In dit *rangot*-gebied luidt het woord voor 'pink' juist *gěrigiq* etc., terwijl in het NO 'pink' aangeduid wordt door vormen van het type *anak ima*, ook wel door type *anak (k)imin*, dit laatste vooral maar niet uitsluitend in Smbl. en zijn kolonies. De zaak ligt dus ongeveer zo als op de kaarten voor 'lip' en 'mond', met alleen hier het verschil dat semantisch Bjn. met het Z meegaat. In het hele beeld van de taalgeschiedenis van het eiland, zoals ik dat ontworpen heb op grond van een groot aantal kaarten, ligt verreweg het meest voor de hand dat *gěrigiq* vanouds algemeen 'vinger' betekende, en dat de Z vernieuwing, tot Bjn. doorgedrongen, voor 'vinger' het nieuwe *rangot* invoerde, terwijl *gěrigiq* vrijkwam voor 'pink', tevoren aangeduid door een samenstelling met *anak*.

Is dus semantisch de historische ontwikkeling wel te schetsen, de verhouding van de woorden die formeel varianten van *gěrigiq* schijnen is niet duidelijk. Er zijn weliswaar niet meer dan 4 hoofdvormen evenals op diverse, wel duidelijke kaarten: NO *gěrigiq*, MZ *kěrigiq*, ZO *kěringiq* en Bjn.-Tdj.-Smbl. *jěrijiq/těrijiq*; want de andere, zelden voorkomende laten zich zonder veel moeite als blending van twee bestaande vormen verklaren: *jěrigiq* in 154a (een kolonie van Smbl.) uit *jěrijiq* plus NO *gěrigiq*; bij *cěrigiq* in het daar vlak bij gelegen 157 heeft waarschijnlijk het overigens ook alleen daar aangetroffen woord

voor 'vinger' *cëricik* of *cëracak* mee gespeeld. De in kolonies van Bjn. aangetroffen vormen *kërijiq* en *tërijiq* zijn beide mengproducten van Bjn. *tërijiq* en *kërijiq*.

De moeilijkheid van deze kaart zit echter in de distributie van de hoofdvormen. De kaart demonstreert heel duidelijk hoe ver men na aftrek van drie achterhaalbare vernieuwingen nog af is van een oorspr. toestand, laat staan van één 'oersasaks'. Juist om die moeilijkheden te laten zien behandel ik hem uitvoerig. Tegen de opvatting, die 't meest voor de hand schijnt te liggen: een relict in Tdj.-Bjn.-Smbl., en dan de drie bekende vernieuwingen in (M)Z, ZO en NO verzet zich het feit dat in twee dorpen in het MZ die NO vorm *gërijiq* is aangetroffen: in de (een zeer betrouwbare indruk makende) schriftelijk ingevulde vragenlijst van Penudjaq (81), bij de proefenquête waarover ik in de inleiding sprak (zelf noteerde ik in dit dorp de normale MZ vorm), en voorts in het al vaker belangrijk vermoede dorp 67. Als ik *gërijiq* slechts in één MZ dorp gevonden had zou ik nog een vergissing durven veronderstellen; nu er twee vermeldingen zijn dient *gërijiq* voor het gebied in kwestie geaccepteerd te worden — en daarmee vervalt de mogelijkheid *gërijiq* als NO vernieuwing te beschouwen wel niet; maar men moet de vormen in ZML anders verklaren, ze bv. als lokaal relict zien. Daarmee wordt intussen de verklaring van de vormen van NW, N en Smbl. er niet gemakkelijker op. We hebben totdusver niet voor de wenselijkheid, laatstaan voor de noodzaak gestaan, dit gebied als een vernieuwingsgebied te beschouwen — al is de mogelijkheid uiteraard niet uitgesloten. Maar men is er dan nog niet: het ligt fonetisch, etymologisch en dialectgeografisch het meest voor de hand aan te nemen dat van de twee vormen in dit gebied *jërijiq* de oudste is: die van Smbl. dus; moet men dan de dissimilatie in Tdj. ontstaan achten, en vandaar verbreed naar Bjn.? En dan wellicht recent? Want 3 dochterdorpen van Bajan 181, 65 en 26 hebben (nog) de niet gedissimileerde vorm. De ene vernieuwing in dit gebied worden er dus al twee als men alle gevallen wil verklaren — en methodisch is het niet erg bevredigend ter wille van één kaart twee nieuwe bewegingen te poneren als er geen sterke steun elders te vinden is. Tenslotte gaat het er niet om voor iedere kaart een nieuwe theorie op te stellen, maar om op grond van alle kaarten een totaalbeeld te ontwerpen, met zo weinig mogelijk specifieke en voor bepaalde kaarten speciaal uitgedachte taalbewegingen. Bovendien zijn we nog niet van de moeilijkheden af, zelfs als het bovengestelde juist zou zijn: het is nl. merkwaardig dat drie kolonies van Smbl. *gërijiq* hebben dat toch wel eer de indruk maakt ook daar oor-

spronkelijk dan secundair te zijn (61, 62, 169). Als dit betekent dat *jërijiq* in Smb. pas doordrong na uitzwerming van deze kolonies wordt het hele beeld chronologisch onmogelijk. Hoe ik ook tracht de feiten in één met de bekende vernieuwingen samenhangend verband te verantwoorden, ik loop altijd vast op onmogelijkheden of tegenspraak.

Ook de verhouding tussen *kërigiq* en *këriŋkiq* in het Z is niet zo eenvoudig. Want met een (M)Z resp. ZO vernieuwing is men nog niet klaar. Het *kërigiq*-gebied is wel grotendeels maar niet geheel een typisch MZ gebied: aan de ene kant is de verbreiding in het W veel ruimer dan i.h.a. het geval is met een dgl. vernieuwing, aan de andere kant ontbreken in het ZO vindplaatsen (al komt dat dan vaker voor bij MZ vernieuwingen); anderzijds komt *këriŋkiq* wel in een groot aantal typische Purwadadi-dorpen voor, maar niet in alle, daarentegen wel weer in dorpen die nu niet dadelijk tot dat typische ZO vernieuwingsgebied behoren. Ik heb mij afgevraagd of niet *këriŋkiq* de typische Z vernieuwing is (naar vorm en betekenis: een woord dat niet direct met *gërigiq* samenhangt, eerder met woorden als mal. *këliŋkin*), die vooral in het ZO expansief geworden is (als de *r-* van *rënah* dus bv.), terwijl dan aan het grensgebied van die expansie zich een mengvorm *kërigiq* heeft ontwikkeld (uit *gërigiq* plus *këriŋkiq*). Die vorm heeft zich algemener en breder verbreid dan meestal juist in dit gebied met dgl. vormen het geval is — maar onmogelijk is het misschien toch niet.

Ik ben mij ervan bewust dat de interpretatie van deze kaart niet erg bevredigend zal zijn voor wie een glad, gesloten geheel verlangt. Maar ik geloof dat juist daarom deze kaart zo leerzaam is, omdat hij zo duidelijk demonstreert hoe een dgl. gladheid bij het huidige stadium van onze kennis principieel niet te verwachten is. Voor een goede verklaring van deze kaart moet men aannemen dat vanouds een vrij grote gedifferentieerdheid van vormen aanwezig geweest is en/of dat naast de aangetoonde taalbewegingen op het eiland nog allerlei (oudere) veranderingen zich nu zullen hebben afgespeeld, die echter niet meer zijn terug te vinden omdat het materiaal te schaars of dubieus is. Daarom laat deze kaart misschien meer van de werkelijke taalgeschiedenis — en van ons gebrek aan kennis daarvan — zien, dan menige zo glad te interpreteren kaart.

Over de etymologie van de vormen zal ik kort zijn: zij zijn van elders bekend, maar onze gegevens zijn te fragmentarisch en weinig gedifferentieerd voor nadere conclusies. Ik verwijs naar T 4. 694 en 361, Dempwolff s.v. da[!]id'iç, en de afzonderlijke woordenboeken.

KAART 19 (cf. p. 11, 46, 56).

Dialectgeografisch is deze kaart wel duidelijk: een algemeen verbreide vorm is vanouds *jañjaq*, bewaard in NW, N, Sml. en hier en daar in NO, bovendien in dorpen als 22, 55 en 56, oude kernen in het (Z)W. Er is een MZ vernieuwing, waarvan ik de oorspr. vorm niet kan vaststellen: de vorm met, of die zonder *-b-*? Is er etymologische samenhang met *loba*, 'begerig' via een of ander volksverhaaltje over 'lange jaap'? Het MZ valt overigens weer uiteen in een meer W gebied met *-b-*, een meer O (waarbij echter ook 67) zonder, zie voor deze tegenstelling onder dorp 81.

Tenslotte is er dan een ZO vernieuwing met (hetzij *ima-*, hetzij *rangot-*) *těnaq* waarbij de moeite waard is dat vele dorpen die voor 'vinger' *rangot* hebben, hier *ima těnaq* hebben. Deze vernieuwing is ook in het NO tamelijk algemeen geworden — en in vele van de dorpen waar de ZO vorm doordrong is *jañjaq* 'vrijgekomen' voor 'ringvinger'; *uma* is een variant van *ima* in een aantal NO dorpen; daarover is elders in dit boek (*De dialectgeografische situatie in NO Lombok*) gesproken (cf. K 82).

KAART 20 (cf. p. 46, 76, 81, 226).

Ondanks de zeer grote verscheidenheid van vormen is in hoofdzaak de interpretatie van deze kaart wel duidelijk. Oorspr. algemeen verbreid geweest is zonder enige twijfel *darabean*, een woord dat niet alleen als een standaardrelict precies voorkomt waar we het graag zouden verwachten (67 e.a. in Z, 164 als representant van NO en in het N Bajan), maar dat bovendien ook smb. is. De etymologie is alweer minder duidelijk: is er (of alleen volksetymologisch, achteraf?) verband met *dara* 'meisje' en *bean*, *ben* 'geven' — is deze vinger ook hier 'ringvinger'? Uit de vervormingen die de vorm heeft ondergaan blijkt overigens ook wel dat voor de Sasak zo'n evt. betekenis van het woord niet meer sprak. Het is uiteraard niet mogelijk al die vervormingen stuk voor stuk te verklaren. Voor de vormen met *k-* in Midden-L zou men aan invloed van *kěrigiq* kunnen denken.¹ In het ZO is een vrij homogeen *dean*-gebiedje ontstaan.

Over *jañjaq*, dat beschikbaar kwam door de doordringing van type *ima těnaq* voor 'middelvinger' is bij de vorige kaart al gesproken. Merkwaardig is de vorm *jiñjiq*: hij komt m.n. voor in het ZW (55, 56, 57b

¹ Maar Prof. Cense wijst mij op mak. *karamen* — is de *k-* dan toch niet zo secundair, de *d-* niet zo oorspronkelijk?

en 22), in een gebiedje dat we al eerder als een lokaal vernieuwingsgebiedje zagen optreden (cf. K 5). Men zou kunnen denken aan een soort van klankspel met *jañjaq*: de kleinere en fijnere tgo. de grotere en grovere, zoals (in het vocalisme) *ringeling* tgo. *lange jaap*. Merkwaardig is echter dat deze vorm ook voorkomt in 25 en 157; vooral het laatste dorp heeft zeker geen directe relaties met het gebied in het ZW; is dit een soort Elementarverwandschaft, of behoort *jññjiq* toch al tot een oudere laag, is het al lang (en misschien ook nu nog algemener dan op de kaart blijkt) bekend als woord uit de affectieve of speelse sfeer?

Interessant is voorts *këminin*, een lokale vernieuwing in het NW (incl. 12, zie aldaar, en 26, waarvan ook al eerder geconstateerd is dat het geen kolonie uit Bajan zonder meer is, maar waarschijnlijk bijmenging uit Tdj. heeft ondergaan). Het woord zal wel op een of andere manier in verband staan met *anak (k)inin*, dat in Smdl. en voorts in 111 en 113 'pink' betekent. Of *ninis* in 181 en 182 zo dicht bij *këminin* staat als het ervoor gekozen teken op de kaart suggereert betwijfel ik achteraf.

De vormen met *-manis* gaan wel alle direct of indirect terug op het mal. *jari-manis*, ook via school uiteraard. Het was in vele gevallen zo dat de informanten hun sas. woord niet direct paraat hadden, en in zo'n geval ligt uiteraard het uit de vreemde taal aangeleerde woord klaar om de plaats van het eigen woord over te nemen. In het algemeen is dit natuurlijk weer een kaart waar niet voor 100 % betrouwbaarheid te verwachten is — des te sprekender is het totale beeld dat toch nog te voorschijn komt uit het materiaal.

De vele bijzondere vormen die nog voorkomen spreken tendele voor zichzelf, en zijn voor een ander deel onverklaarbaar. In dit verband hoef ik er niet langer bij stil te staan.

KAART 21 (cf. p. 26, 40v, 216).

Deze kaart, een van de fraaiste voorbeelden van de ZO vernieuwing door zijn geografische helderheid en zijn etymologische zekerheid, is onder het desbetreffende hoofdstuk voldoende behandeld.

Voor *kukip* in 79 zie men dat dorp.

KAART 22 (cf. p. 46, 77).

Deze kaart laat zich goed verklaren vanuit één oude algemeen verbreide vorm, en deze verklaring is ook in overeenstemming met de meest voor de hand liggende etymologische gegevens. Die vorm is nl. *tëmpelen*, bewaard in Bjn., Tdj. en één kolonie van Smdl., een goed

relictgebied dus. Deze vorm beantwoordt aan mal. *tĕmpilin*, jav. *pilin* e.d. In dorp 52, waar de vorm trouwens afwijkt van die in het N en overeenkomt met het bal. *pĕpeleŋan* zal wel eer sprake zijn van een ontlening aan het bal.

Een Z vernieuwing is dan *tĕmpenĕl*, een metathesis van niet onbekend type in IN talen (en daarbuiten); deze vernieuwing is ook in het NO algemeen geworden. Een specifieke ZO vernieuwing is tenslotte *tĕmpenen*, in overeenstemming met wat daar bijna klankwettige regelmatigheid schijnt te hebben: *-l > -n*. Deze vernieuwing is typisch voor het Purwadadi-gebied.

De bijzondere vormen *tĕmpĕné* en *tĕmpĕnĕh* die elk trouwens maar een keer voorkomen kunnen wel individuële varianten zijn; de eindconsonanten, vooral de liquida, vertonen in het hele Z nogal eens dgl. bijzonderheden, zijn vaak, vooral na gesloten *é* en *ó*, onduidelijk te verstaan of onvolledig gerealiseerd.

KAART 23 (cf. p. 35, 56, 62, 72v, 76, 77).

Over deze kaart is het voornaamste al gezegd bij de behandeling van de NO expansie: een oud relict is zeker *pa*:, bewaard in het nu al vaker als zodanig herkende relictgebied; een Z vernieuwing is *impun*, dat ook in het NO hier en daar doordrong; en *pukan* en *pikan* zijn niet anders te verklaren dan als NO vernieuwingen. Het eerste is vnl. een Smdl. vorm (incl. het merkwaardige 25: is er directe relatie van een deel der bevolking met Smdl., of is ook hier weer een oudere onderlaag of aanwezige potentie van semantische verspringing onafhankelijk voor de dag gekomen?), *pikan* daarentegen komt juist in NO dorpen die niet Smdl. zijn voor. Beide woorden zijn van elders bekend, zoals ik al opmerkte; misschien is het waarschijnlijkste dat de vernieuwing van huis uit in Smdl. ontstaan is (met een semantische verschuiving van bv. 'dijstuk van geslacht dier' naar 'dij'), en dat deze vernieuwing in het NO met klankwijziging onder invloed van een woord voor 'lies' overgenomen is. *Goris* geeft *pikan* zonder meer als 'lies', *pukan* als 'dij', maar uit de betekenis van *pukanin* 'afsnijden v. d. pooten langs dij en liezen' kan men opmaken dat het ook de bet. van jav. *pukan* heeft.

Ik vestig er nog de aandacht op dat één smbw. dorp nog *pa*: heeft, evenals bal. *pāhā* — of is het eerste een bal. vernieuwing in 19?

KAART 24 (cf. p. 56).

De tegenstelling *kĕtut* - *jĕnku* is een duidelijke N - Z tegenstelling; zowel het kaartbeeld als de etymologie doet het vermoeden aan de

hand dat *kětut* een vanouds bekende vorm is en *jěŋku* een Z vernieuwing. Etymologisch is immers *kětut* (evenzo bal. *ěntud*, sbmw. *tut* en *tit*; *ěntun* kan ik niet verklaren) het uit vele talen bekende woord voor knie, cf. T 2. 583 en Dempwolff s.v. [*t*]u'ud. Daarnaast is *jěŋku* als jav.ki. bekend — en hangt het op een of andere manier etymologisch ook wel weer samen met *děŋkul*. De verdeling over L van de niet- en wel-gerepliceerde vormen geeft tot weinig conclusies grond: misschien mag men zeggen, dat terwijl althans in het NO bij *kětut* de vorm met reduplicatie frekwenter is, in het Z de vorm *jěŋku* vrij algemeen schijnt. Misschien is dus *jějěŋku*, vooral in het W, onder invloed van het eerst gerepliceerde *kěkětut* opgekomen.

Opvallend is dat 4 van de 6 kolonies van SmbL. hun oorspr. vorm *kětut* hebben verloren — want ik neem toch wel aan dat niettemin ook SmbL. de vorm *kětut* heeft.

De interessantste vorm van deze kaart is eigenlijk *tu'ur* in 67. Ik weet er geen aannemelijke verklaring voor. Op zichzelf is een vorm op *-r* wel bekend, bv. ojav. *tūr*, cf. T. Wellicht is hier dus een of andere oude vorm blijven hangen, of een restant jav. invloed — (of een oude bal. vernieuwing? Cf. K 5 etc. ! ik weet niet of er op Bali dialecten zijn die de *-r* ook hebben). Zolang nauwkeuriger vergelijkingsmateriaal van elders ontbreekt moet het gissen blijven. De tweelettergrepigheid van *tu'ur* kan op grond van het beschikbare materiaal evengoed oorspr. als secundair zijn, zie onder dorp 67.

KAART 25 (cf. p. 46).

Globaal levert de geografische interpretatie van de kaart geen moeilijkheden op. Eer relict dan vernieuwing is weer de vorm van het N in ruime zin: *manan*. Etymologisch weet ik niets naders te zeggen over deze vorm.

Als MZ vernieuwing moet gelden *asaq-asaq* of *asaq-diwa*; de eerste van beide vormen is Kedaró's, de tweede Pudjut's — maar ze hangen natuurlijk nauw samen (vgl. onder dorp 81). Het element *dewa* of *diwa* kan ik niet verklaren; *asaq* zal wel identiek zijn met sas. *asaq*, IN *asah* 'slijpen', 'wrijven', 'glad'. Is er een dgl. samenhang als tussen ned. 'wreef' en 'wrijven'? Werd het gladde scheenbeen als wrijf- of slijpsteen gebruikt? — Een merkwaardigheid is *asaq-asaq* in 160. Men kan voor de verklaring denken aan een overblijfsel van een vroegere grotere verbreiding van deze MZ vernieuwing ook in het NO; men kan ook denken dat *asaq-asaq* tot dezelfde sfeer als *jĩnjĩq* op K 20

behoort: affectief, speels, populair-metaforisch, en als zodanig nog beschikbaar is voor algemeen gebruik hier of daar.

Voorts is *lulut* blijkens zijn verbreiding duidelijk een ZO vernieuwing. Het merkwaardigste van dit woord is dat het het alg. IN woord voor 'scheenbeen' schijnt te zijn: cf. T 3. 730 en vgl. bv. tae^c *lunuq*, tnt. *ruqndur* (dial. *dudud*), bug. *aluru* etc. Maar ik wees er al vaker op dat het oudste woord op Lombok zeker niet altijd het alg. IN woord voor een zaak hoeft te zijn. Een andere vraag is waar *lulut* als ZO vernieuwing dan vandaan komt; en het moet vrees ik een open vraag blijven of hier een oud lokaal woord tot expansie kwam, dan wel een woord van buiten af L binnendrong. Een verdere vraag is de verhouding van *lulut* tot *lolor* dat op K 2 en 3 al ter sprake kwam, maar hier opnieuw verschijnt in de bet. 'scheenbeen' in 3 smbw. dorpen (en een keer secundair *lolar*) en in een paar sas. De verhouding tussen *lolor* en *lulut* is een van die vele mysterieuze verhoudingen in de IN talen van „anders en eender”: vooral als men de equivalenten in andere IN talen bekijkt: tag. etc. *lolór*, cf. T sv. *lulud*. De semantische verhouding tussen 'merg' en 'scheenbeen' blijkt uit een vorm als *lolor nae* voor 'merg' (K 3, dorp 57a) en smbw. *isi lolor* (K 3, 124a en b) voor 'merg', letterlijk 'vles van 't scheenbeen'; *lolor* in de bet. van 'scheenbeen' in sas. dorpen kan dus zowel een plaatselijke, evt. individuele verwarring zijn (voor 164 en 75 het meest waarschijnlijk), als een directe invloed van het smbw. (in 164 moet men daarmee ernstig rekening houden, cf. andere smbw. invloed daar op K 4, *tataq*). *Lulur* in 26 is natuurlijk een blending van *lolor* en *lulut*, zoals *alut-alut* in de kolonie uit het MZ 121 een vermenging van *asaq-asaq* en *lulut*. Bij *lulut* (131) zal bij de 'geschoolde' informant het mal. wel meegepeeld hebben.

KAART 26 (cf. p. 58, 61v, 73, 76, 226).

Over deze kaart is het nodige gezegd bij de behandeling van de NO vernieuwing: naast het relict *pěrot* (mal. *pěrut* enz.) en de Z vernieuwing *baduk* moet immers *pijět* op deze kaart wel als een vernieuwing worden opgevat, die zijn bakermat vermoedelijk in Smb. vindt, maar zich ook over enige dorpen die niet kolonie van dat dorp zijn heeft verbreid. Over de etymologie van de woorden kan ik niet veel naders zeggen; naar *Goris* te oordelen betekenen *pijět* en *baduk* dichtbijeen liggende, maar niet identieke zaken. In deze semantische sfeer zijn verschuivingen natuurlijk zeer talrijk.

KAART 27 (cf. p. 47v, 59v, 213).

Deze kaart was een der standaardvoorbeelden van de MZ vernieuwing en is bij de behandeling daarvan eigenlijk afdoende behandeld.

Voor *da'aq* in 67 zie onder dat dorp; *gětih* is vrij algemeen verbreid in de betekenis van 'geronnen bloed', een enkele maal werd het naast *daraq* opgegeven (14a en 161).

KAART 28 (cf. p. 56, 80).

Dialectgeografisch schijnt de interpretatie van de kaart vrij eenvoudig als we hem leggen naast diverse kaarten van eenzelfde type (*bēke* K 44, *pěŋkaq* K 53 etc.): we hebben hier een MZ vernieuwing die niet in het ZO is doorgedrongen, of daar weer verdwenen is. In het N en NW is geen betrouwbaar vergelijkingsmateriaal, omdat de sawahbouw daar zeer recent is, en men vanouds alleen andere typen schuilhuisjes had, waarover n.a.v. de volgende kaart nader gehandeld zal worden.

In de etymologie schuilen misschien echter bezwaren tegen deze opvatting. In de eerste plaats is *běbaleq* of *baleq* (de geredupliceerde vorm is algemeen in NO en W, in ZO daarentegen komt vrij vaak *baleq* voor) uiteraard wel een afleiding van *bale*, dat in het sas. voorzover ik weet algemeen 'huis' betekent: de afleiding zal zoiets als 'huisje' of 'huisachtig gebouwtje' betekenen. Men kan zich afvragen of deze afleiding wel gelijktijdig, dwz. van het begin af op L in gebruik geweest is, dan wel ook chronologisch secundair is, misschien een vernieuwing, die dan gecombineerd ZO en NO is, als *otak* op K 1, tgo. een oorspr. *das*. Daar zou ook nog voor kunnen pleiten dat *das* niet alleen oorspr. 'huis' kan betekend hebben, wat het in OostIN talen nog doet als ik me goed herinner (ik heb dat ergens gelezen meen ik, maar niet opgetekend, en kan het nu niet terugvinden), maar het wellicht ook op L betekend heeft blijkens *dasan*: 'dochterdorp' (G), *desa*. Eigenlijk is het een vestiging van een paar huizen apart, buiten het dorp, die als de omstandigheden daar aanleiding toe geven kan uitgroeien tot een dochterdorp, later tot een zelfstandig dorp: vgl. de naam van de huidige desa *Dasanlekong* (118), oorspr. een dochterdorp van Smlb.: een *das-an*, groep van *das* dus. Voorzover ik weet is *dasan* in deze bet. op het hele eiland in gebruik. Maar een bewijs dat „dus” ook *das* 'huis' moet betekend hebben op heel L is dit natuurlijk niet: a) kan *dasan* zich onafhankelijk van *das* over het hele eiland verbreid hebben; b) kan het oorspr. ook wel zoiets als 'groep van hutjes' betekend hebben. Al

met al zou ik dus willen blijven bij de eenvoudige dialectgeografische interpretatie van de kaart — maar met pro memorie de aantekening dat er mogelijk complicaties zijn.¹

KAART 29.

De grote variatie van de vormen maakt een nauwkeurige interpretatie van deze kaart niet gemakkelijk. Toch zijn meen ik wel enkele lijnen duidelijk. Er zijn twee kerngebieden, waarvan het ene in tweeën uiteenvalt: N en NW hebben homogeen (incl. de kolonies) *ləlañjon*, terwijl het NO *ləlañjon* heeft. In het Z, vooral in Midden-L overheerst *pəlongo*. De vorm (*lə*)*longon* in het randgebied van ZML en in het ZO schijnt mij een blending van *pəlongo* en *ləlañjon*; wel nemen de dorpen 22 en 56 dan een aparte plaats in — maar zo'n blending kan op meerdere plaatsen onafhankelijk ontstaan, of, eenmaal ergens ontstaan, produktief worden. Dan ligt uiteraard voor de hand hetzij de N-NW, hetzij de NO vorm (of beide!) een oud relict te achten, evt. de ander van de twee een lokale vernieuwing, en de vorm *pəlongo* een MZ vernieuwing (cf. jav. *lunguh* e.d.).

Van de overige vormen die meer lokaal verbreid zijn is het type *pangon*, dat enige malen voorkomt (*pankon*, *pəpangon* en *pangonan*) een algemeen bekend IN woord voor 'uitkijk', blijkens *Goris* ook vrij alg. sas. (svv. *pangon* en *pangun*), hier en daar kon het blijkbaar licht de plaats van de erop lijkende woorden voor 'wachthuisje' overnemen. De vorm *pəpangon* in 164 is stellig mede onder invloed van andere NO vormen te verklaren.

Merkwaardig is voorts *rərangon* (4 maal in NO — en is *rerangon* in 151 blending met *pangon*?). Dat is nl. het woord dat in deze bet. in alle talen van Java bekend is, soms concurrerend met *pangon*: jav. *rangon*, lamp. *rangul*, sund. *rangon*, in *deze* bet. in Zuid-Banten „z.v.a. *pangun*, wachthuisje, schuilplaats voor jongen”, mad. *ranghun* (Sume-nep) = *ghun-panghun* (Kangean) „wachthuisje op palen”. Een van de 4 dorpen met *rərangon* (109) heeft ook op K 47 een vorm (*paon*) die zuiver jav. aandoet — en vage tradities over jav. invloed of nederzettingen in die buurt ten tijde van de islamisering heb ik wel eens gehoord. Maar *paon* kan ook wel anders verklaard worden — en *rərangon* kan best oud sas. synoniem van de andere woorden zijn.

¹ Prof. Cense wees mij er op dat die complicaties er in de etymologie van *dasan* zeker zijn: *dasan* betekent in Serawak Mal. „place” (W.S.B. Buck in Ser. Mus. Journ. IV. 13, p. 197), en zeker is ook bim. *rasa*, 'dorp, land' hiermee in verband te brengen; cf. ook mak. *paarasaman*.

Voorts is *goloq* blijikbaar ook een woord dat soms beschikbaar was om „in te springen”. Hier en daar waren meerdere typen, elk met eigen naam (82—83 bv.). De mogelijkheid van onnauwkeurigheid, onvoldoende scherp onderscheiden bij het invullen van de vragenlijst is bij een zaak als deze natuurlijk vrij groot. Ik geef de andere woorden die ik nog ben tegengekomen in diverse dorpen tenslotte zonder commentaar: *soko tonga* (188), *pěpantar* (171), *tomplak* (82, 83), *gělampar atas* (?) (149), *lělincaq* (168), *kěkuwun* (102), *bale pañjan* (127, smbw.), *běrugaq* (125), *pěratān* (4).

KAART 30 (cf. p. 49v).

Over deze kaart is alles gezegd in het hoofdstuk over de MZ vernieuwing.

KAART 31 (cf. p. 46, 56, 73).

Door nalatigheid heb ik de Bajanse vormen niet genoteerd — ze zijn voor de interpretatie van de kaart niet zonder belang. Intussen zijn er in het W 3 Bajanse kolonies met *těkělan*, zodat het vermoeden wel gewettigd schijnt dat *těkělan* ook in Bjn. zelf gebruikt wordt.

De interpretatie levert enige moeilijkheden op: *cěkěl* is natuurlijk een bekende vorm (jav., bal., mad.) maar de terminus technicus: *sěcěkěl*, ‘een bos rijst’ is mij van elders niet bekend. *Kětěl(an)* en *těkěl(an)* zijn ook onbekend, tenzij men tae^c *kutuq*, ‘bos, bosje rijst, mais’ mag vergelijken. Het geografisch beeld doet vermoeden dat *cěkěl* een MZ vernieuwing is (waarvan *cěkěn* de secundaire ZO vorm is, cf. *těmpènèn* naast *těmpènèl*, K 22). Of een van de NO vormen dan de oudste is, en zo ja, welke is niet met zekerheid te zeggen; *kětėlan* komt ten dele althans voor in dorpen die wel vaker juist typische relict-dorpen zijn (164 *pā*: K 23; *darabió* K 20; 158 *těmpěròt* K 26; *kělekan* K 16; 171 *kětěkok* K 15) maar het zijn nu eenmaal niet steeds en niet de enige relict-dorpen en al te veel waarde kan men dus aan het feit dat *kětėlan* juist hier voorkomt niet hechten. Is *kětėlan* inderdaad het oudst, dan kan *těkělan* een blending met *cěkěl* zijn, die in Smb. is ontstaan of vroeg daar is doorgedrongen — zie de kolonies in het W — en die waarschijnlijk uit Smb. ook Bjn. heeft bereikt (tenzij daar de blending onder invloed van het via Tndj. opdringende *cěkěl* onafhankelijk van het NO is ontstaan).

Zou *těkělan* daarentegen oorspr. zijn, dan moet men *kětėlan* als op

een aantal plaatsen ontstane lokale vernieuwing beschouwen, want van een directe relatie tussen de 5 *kětĕlan*-dorpen is geen sprake. Op het ogenblik lijkt me deze laatste opvatting 't meest voor de hand te liggen (men ontkomt dan aan een Z vernieuwing die al vroeg in Smdl. doorwerkt, èn aan een expansie van Smdl. naar Bjn.).

Dit wat betreft de woordvorm. De moeilijkheden worden veel groter als men ook de 'zaken' in het onderzoek betreft. Er zijn nl. verschillende technieken van rijst binden en tellen — op deze kaart komt dat tot uiting in de circonflexen, die aangeven dat in de daarmee aangeduide dorpen geen woord voor 'een bos padi' bestaat. Dat is trouwens maar betrekkelijk waar: men heeft daar als tel- en bundeleenheid de *gutus*, die niet zozeer bestaat uit (zoals op K 32 gesuggereerd wordt) 2 bossen als wel uit 4 halve bossen — de eigenlijke bindeeenheid is dus de *rèrèk* (zie *Goris*), die meestal per 2 stuks, maar in een deel van het Z per 4 stuks worden samengevoegd, resp. dus tot 1 *cĕkĕl* en tot 1 *gutus*; in de meeste Z dorpen kent men de term *cĕkĕl* of *cĕkĕn* nog wel, maar in de 5 circonflex-dorpen van K 31 werd de term niet meer opgegeven.

Zo'n primaire 'bos', halve of kwart teleenheid dus, heet meestal *rèrèk*, met de belangwekkende variant *lèrèk* in 156, 158, 163, 164, 171, 107, 109, 110, beide vormen in 166; ik geef ook de andere termen die ik aantrof: *amĕt* (cf. jav., waar het echter een veel grotere eenheid, een 'vracht', d.i. 15 à 50 bossen aanduidt!) in de 5 circonflex-dorpen van K 31 bij uitsluiting; in 6 andere dorpen werd het naast *rèrèk* opgegeven: 79, 76, 73, 97, 98 en in het NO (!) 109. N.B.: 67, dat op K 31 *amĕt* heeft duidt de halve 'amĕt' als *rèrèk* aan. Een ander woord voor de halve *cĕkĕl* is *tètĕp*, dat in het W voorkomt (maar niet bal. is?! Het bal. dorp Tjakranagara, 20 gaf *rèrèk*!) vooral in Koripan en omgeving (55, 56, 57a en b, 52, 53, in de 4 laatste naast *rèrèk*), maar ook verder weg (42, 46, 5 en 22, in het laatste naast *rèrèk*).

Van de andere, verspreid voorkomende vormen noem ik *bĕlah* in 2 Bajanse kolonies (65 en 40; Bjn. zelf ontbreekt helaas weer), *bolan* in Tdj. (185), *anĕa* in een kolonie uit Smdl. (61), *bĕrkĕs* in 184; en in 2 smbw. dorpen resp. *tĕnq cĕkĕl* (19) en *tĕbéq* (159); de andere smbw. dorpen hebben *rèrèk* — evenals Smdl. en al zijn kolonies behalve 61.

Over de interpretatie van deze *rèrèk*-kaart het volgende: als *amĕt* een MZ vernieuwing is, die nu weer teruggedrongen wordt is 109 niet goed verklaarbaar (vgl. echter *jĭnjĭq* op K 20 en *asaq-asaq* op K 25); als *amĕt* relict is en *rèrèk* vernieuwing past deze vernieuwing geografisch niet in het beeld dat de andere kaarten opleveren: het is noch een

MZ, noch een ZO noch een NO vernieuwing; het waarschijnlijkste lijkt mij dat *amět* en *rèrèk* vanouds naast elkaar bestonden, misschien met verschillende bet. nuance (ook nu nog: in 57a en b *rèrèk*: 'de nog niet gedroogde bos' tgo. *tètèp* 'de droge bos'; 73 en 76 *amět*: nog niet definitief gebonden, tgo. *rèrèk* wel); en dat hier en daar in het Z *rèrèk* verdwenen is en *amět* alleen bewaard.

KAART 32 (cf. p. 42v).

Hier zijn twee gevallen van ZO expansie, die fraaie vbb. opleveren van de verschillende verbreiding van deze expansie; vooral in het NO is het woord *gutus* vrij ver doorgedrongen, maar het *klank*verschijnsel *-nd-* > *-n-* heeft eigenlijk geen typische NO dorpen veroverd.

Wat de afzonderlijke elementen betreft: na het gezegde bij K 31 zal duidelijk zijn dat *sěgutus* niet geheel dezelfde zaak betekent, althans behoeft te betekenen, als *dua cěkěl*. Een *gutus* kàn zijn wat *Goris* noemt een 'maat v. padibossen; *sě-* = twee *tjěkěl* = vier *rerek*', maar soms is het ook bepaald niet 2 *cěkěl*, maar een bundelingseenheid, teleenheid tevens, gemaakt uit 4 *rerek* of *amět*. Zeker is dat het geval in de 5 circlex-dorpen van K 31. Helaas heb ik bij mijn onderzoek dit onderscheid in bet. van *gutus* onvoldoende in het oog gehouden, zodat ik over de geografische verbreiding van de verschillende wijzen van *padi* binden geen nadere gegevens heb. — In 168 kreeg ik als antwoord op deze vraag *sanjka* (di. *sě* + *anjka*, cf. K 31, dorp 61), met de toevoeging: zo heten 2 bossen vóór zij gedroogd zijn; in 22, met dezelfde toevoeging, *sěgabun* of *sěrèrèk* (!?). Bijzonderheden in de vorm van *cěkěl* (*cěkěn* enz.) of *sě-* (*ah-* in de meeste kolonies van Smb.) zijn op K 32 verwaarloosd.

Měndara - mēnara staat natuurlijk naast *těmbako - mako* (K 56), *kěnděkok - kěněkok* (K 15), *těmběroko - tēměroko* (K 14).

Intrigerend is vooral de vraag of in Tdj. (185) het uitvallen van de occlusief als ZO expansie of lokale ontwikkeling moet worden verklaard. Dat zowel op K 32 als op K 56 in het NW beide vormen voorkomen zou er dunkt me wel voor pleiten hierin een uitloper van de ZO expansie te zien — ware het niet dat de vorm *mēnara* in het W vrijwel niet voorkomt. Anderzijds is *mako* in het W zeer verbreid — en men kan dus ook argumenteren dat de klankovergang *-nd-* > *-n-* en *-mb-* > *-m-*, in enkele wdn. uit het ZO via het W naar Tdj. gebracht, zich daar nu analogisch uitbreidt, vooral omdat het een overgang is die de IN talen zeer goed 'ligt'.

KAART 33 (cf. p. 48, 64).

De interpretatie van deze kaart is al bij de behandeling van de MZ vernieuwing gegeven: een relict *jërami* is alleen bewaard in SmbL. en kolonies; de vormen met *-q* (en met of zonder *þě-* met nas.) zijn alleen in smbw. dorpen aangetroffen; *jami* is een MZ vernieuwing van het type *daq*, en *roman* een NO vernieuwing.

Intussen is ook hier de vragenlijst onvolledig inzoverre als niet tevens het woord voor 'stro' (dus 'lege padiaren na het dorsen') is nagevraagd, behalve dan in een klein aantal dorpen, te weinig voor kartering, vooral omdat de meeste gegevens uit het W afkomstig zijn. Dit verzuim is daarom zo betreurenswaardig omdat juist de combinatie van deze beide kaarten wsl. de diverse vernieuwingen die we vonden nog eens fraai had kunnen illustreren. Nu kan ik slechts tot vermoedens komen, die mij toch waarschijnlijk genoeg lijken om hier vermeld te worden. Maar één vraag meer op de vragenlijst had veel grotere zekerheid kunnen verschaffen.

Voor 'stro' vond ik dan:

gëruman in 28, 30, 52, 4, 39, 40, — behalve het eerste dat een gemengde kolonie uit SmbL. en NO is en op K 33 *jërami* heeft, dus 5 W dorpen die op K 33 het NO *roman* hebben.

ruman in 181, in het N.

oram in Bajan, in 182, in 184 in het NW en in 3 kolonies uit Bjn.: 25, 41, 65.

joman in een tiental W en MZ dorpen, die voor 'stoppels' steeds *jami* hebben: 26, 22, 29, 33, 66, 73, 76, 77, 78, 79.

oman in 67, in het ZW (waar dus ook *jami*).

Een zeer plausible verklaring van deze gegevens lijkt mij de volgende die uitgaat van telkens een oude sas. vorm: sas. naast 'stoppels' *jërami*: 'stro' *gëruman* (vgl. in div. IN talen *roman* of *ruman* in deze bet., *gëruman* in 'bovenl.' bij T sv. *joman*), beide woorden met een r-g-h-klank, die in het MZ verdween; bovendien verloor *gëruman* de eerste syllabe (cf. smbw. *gëranot* 'vinger' naast sas. *rangot*): MZ dus *jami* 'stoppels' en *oman* 'stro', als relict van deze vernieuwing in ieder geval in 67 bewaard; maar deze vorm is door blending met *jami* elders in MZ en ZO (dáár het eerst?) *joman* geworden. In het N en NW, waar één vb. van oorspr. *ruman* < *gëruman* genoteerd werd is secundair *oram* ontstaan (door een of andere metathesis of blending van *ruman*?).

Tenslotte zal ook het NO, zo goed als de kolonies uit dat gebied in

het W althans ten dele naast *roman* voor 'stoppels' wel *gëruman* voor 'stro' hebben. Misschien kan men dat *roman* van K 33 wel verklaren als blending van ZO *joman* en NO *gëruman* (mogelijk met invloed van mal. *roman*).

KAART 34 (cf. p. 56v).

Deze kaart is globaal van hetzelfde type als K 16, waar we een relict *këlekan* in N, NW en hier en daar in NO vonden, een Z vernieuwing *këlelek*, en in het NO een expansief geworden blending *këlelekan*. Precies zo hebben we hier een als relict te beschouwen N en NW vorm *rëngapan*, een als Z vernieuwing te interpreteren *ranġkap*, en een NO vorm die zich voordoet als menging van die beide vormen: *rëngġapan*. De parellentie tussen beide kaarten gaat nog verder: ook hier hangen de relictvormen en de nieuwe Z vorm etymologisch zeer nauw samen, zonder dat men kan zeggen dat de ene rechtstreeks uit de andere is ontstaan. Etymologisch is het trouwens toch een moeilijk geval: tgo. vormen met *-k-* vnl. op Celebes (tae' *ranġapan*, bug. *rakapëŋ*;¹ heeft bar. *ponġkabe* hier uiteindelijk ook nog iets mee te maken?; overigens citeert T 1. 507 'Hol' (gorontalo) *langapa*) overheersen elders de vormen met *-g-*: bal. *angapan*, oostmad. *rangġapan*, ZO-Borneo *rangaman* mal. dial. *rangam* (Wilkinson); ook sbw. *ranap* zal wel rechtstreeks van *rangap* komen.

Er is, natuurlijk zou ik haast zeggen, toch ook verschil met K 16: het belangrijkste is wel dat hier de oude vorm niet alleen niet elders in het NO, maar ook niet in Sml. voor de dag is gekomen; en men moet dus wel aannemen dat die nieuwe NO vorm zich ook, al vroeg, in Sml. heeft verbreid, òf dat daar een ander woord verdwenen is — of de zaak en de term pas later zijn ingevoerd.

Ik vestig nog de aandacht op *rëngapan* in 185; het zou een mooi voorbeeld zijn, dat in dat dorp ook in woorden die buiten de ZO vernieuwing liggen de lenis oclusief na nasaal verloren gaat (vgl. de bespreking K 32 *mëndara - mënara*), maar ik heb ernstig reden een fout in de notering te vermoeden, het lijkt me vrij zeker dat ten rechte ook hier *rëngapan* moet worden ingevuld.

KAART 35 (cf. p. 36v).

Deze kaart is van een wat ander type dan de andere; in de eerste plaats wordt aangegeven het voorkomen van de klankvorm *sambi* met

¹ Cf. ook sal. *kanrapan*, met een merkwaardige metathesis.

de betekenis 'rijstschuur': in dorpen, van een stip voorzien, komt deze klankvorm ter aanduiding van een rijstschuur, van welk type ook, niet voor. In dorpen met een gesloten teken is *sambi* de enige naam voor 'rijstschuur' (in al die dorpen komt uitsluitend type 1 voor behalve in dorp 152, waar alleen type 2 te vinden is); in de dorpen die een open teken hebben komt naast *sambi* nog een andere naam (voor een ander type uiteraard) voor; en het type dat in die dorpen *sambi* heet blijkt uit het teken; meestal is dat een cirkel, dat wil dus zeggen dat in dat dorp *sambi* de naam is van type rijstschuur 1. Uit K 36 blijkt ten dele welke andere typen in die dorpen voorkomen, en welke namen die typen dragen. Bij de bespreking van die kaart is ook verder het karakteristieke van de verschillende typen behandeld.

Het voornaamste over deze kaart is gezegd in de behandeling van de bal. vernieuwing. Uiteraard heeft een kaart als deze in sterker mate dan menige andere iets toevalligs, en dat maakt ook de kans op vergissingen of onnauwkeurigheden in bepaalde dorpen groter. Want ook menig Sasaks dorpeling zou misschien verbaasd zijn geweest te ontdekken dat er, behalve *sambi*'s, hier en daar in zijn eigen dorp nog wel een *alan* staat — en bovendien: wat moet hier precies onder dorp worden verstaan? Trouwens, in dorpen waar in 1950 nog geen *sambi* stond staan er nu misschien ettelijke. Maar juist gezien dit alles is het beeld als geheel toch wel zeer overtuigend: vrijwel absolute suprematie van het bal. woord in het W, gedeelde macht in het Z, vaste voet in het ZO en een begin van enkele steunpunten in het NO.

KAART 36 (cf. p. 73).

Deze kaart geeft de verbreiding weer van twee andere namen voor 'rijstschuur': *alan* en *lumbun*, en hun precieze betekenis in de verschillende dorpen.

Eerst een korte toelichting op de 4 typen: met type 1 is op K 35 en K 36 bedoeld een rijstschuur met in doorsnee vierkant schuurlichaam en daaroverheen gebouwd driehoekig dak (omgekeerde V), niet voorzien van *jělepen* (d.z. ronde, platte schijven als sv. kapiteel boven aan de palen, dus onder tegen het schuurlichaam, cf *Goris* s.v.) Meestal heeft dit type ook geen bale-bale (*jějait*) onder de schuur.

Type 2 is wat dakvorm betreft eender als type 1, maar heeft altijd *jělepen*'s, vaak wel een bale-bale.

Type 3 heeft diverse soorten dak, maar is veel eenvoudiger, meestal ook kleiner, heeft geen *jělepen* of *jějait*, en ook niet een apart dak van de schuur: de wand van het schuurlichaam is tevens binnenkant van

het dak. Soms komt dit eenvoudige type ook voor met de dakvorm van type 4.

Type 4 is in de eerste plaats gekenmerkt door het opvallende liervormige dak (in vooraanzicht), dat een karakteristiek beeld aan sommige dorpen in Z-Lombok geeft, vooral omdat aan de afwerking bijzondere aandacht besteed is, veelal zijn de rijstschuren veel fraaier dan de huizen. Ook dit type heeft bijna altijd *jělepen*'s en *jějait*.

Intussen zijn de grenzen tussen de verschillende typen, m.n. tussen 1 en 2, en tussen sommige vormen van 3 en 4 niet altijd scherp. Ik wees er in de inleiding al op, dat het heel goed mogelijk is dat er nog andere onderscheidingen zijn, die mijn volslagen ondeskundig oog niet heeft ontdekt, en daarom lopen namen en typen wellicht vaak meer door elkaar dan uit de kaart blijkt. Bovendien zijn er nog andere typen, die ook weer niet steeds duidelijk te scheiden zijn van de vorige.

In het ZO vindt men vrij vaak de naam *pundutan* voor type 1 en/of 2, vooral in het gebied van de beperkte ZO expansie (ongeveer als het *tělakar*-gebied op K 4 dus, maar nergens in het W). Merkwaaardig genoeg kreeg ik deze naam ook op in Bajan.

Een andere naam, die ik verspreid in het NO, en in een paar dorpen in het ZO vond is *pantěk*, meestal ook voor type 1 of 2 (maar in 97 en 98 voor dakmodel 4, zonder *jělepen*!).

Van de normale typen moet ik tenslotte nog vermelden de benaming *gělěņ* die ik vond voor type 1 (Goris' aanduiding: „met e. gegolfd gebogen dak, eenigszins liervormig” kon ik niet verifiëren, maar ik wil niet beweren dat althans in bepaalde dorpen dit kenmerk niet te zien zou zijn): in Bajan en omgeving, en in Smbl. en kolonies (in 61 en 62 voor type 2!). Mij is in sommige dorpen wel opgevallen dat *gělěņ* geheten schuren daar zeer hoog van de grond gebouwd waren. — In dorpen van ZML vond ik nog andere namen voor kleine, primitieve rijstschuurtjes, die soms dus *lumbun* heten (type 3, zie de kaart): (*bě*)*banĳkok* in 81, 82, 83, 101, *běbanĳkruk* in 92 (werd daar ouderwets genoemd!), *sambi bonĳkok* in 56; (*anak*) *ayun* (, *ayón*) in 59, 73, 76—80; in de MZ kolonies 121 en 123 spreekt men van *alan* *ĳodon*. — In het NO waren bekend voor dit type de namen *rěrompoq* (109, 157) en in 157 ook *jějěņjeq*; *sěsampir* (30) en *lělamboq* (33) zijn nog een paar in het W éénmaal opgegeven namen.

Verdere bijzonderheden betreffen schuren van afwijkend model, bv. zespalige. Ik geef een aantal namen: *saka něm* (of *sěķěņěm*; en wat is oorspronkelijk?!) is een alg. aanduiding voor een zespalige schuur (met langwerpige, niet kubusvormig lichaam). Speciale namen zijn

běntilan (117, 118, 169; en 173??) (ook van elders bekend, bv. mak. *bantilan*, 'schuur, loods'); *běnkılan* (119, smbw.), *rěregan* (171); *lumbun* (109); *gěruduk* (115).

Het zal duidelijk zijn dat een grondige dialectgeografische behandeling van 'de' 'rijstschuur' veel meer tijd en materiaal zou vergen dan mij ter beschikking staat, en stond bij mijn onderzoek ter plaatse. Het is telkens weer dezelfde, trouwens niet zeer verrassende ervaring, dat zodra een kaart linguïstisch of cultuurhistorisch werkelijk interessant gaat worden, het materiaal voor een bevredigende behandeling ontbreekt.

Ik beperk mij tot wat op K 36 is aangegeven. Daaruit blijkt duidelijk dat *alan* zonder meer een Z vernieuwing is — niet specifiek ZO of MZ — (het ontbreken van deze naam in 67 kan ditmaal niet veel gewicht in de schaal leggen, omdat in dat dorp van rijstbouw, en dus van grote rijstschuren geen sprake is). In het NO is de naam *alan* wel doorgedrongen, maar voor een andere zaak: een nieuw vb. dus van blending, ditmaal van klankvorm en zaak. De vorm *alan* is natuurlijk welbekend: wsl. is dit wel het *alan* dat 'dwars' betekent. Belangwekkend is dat *alan* in deze betekenis ook op Celebes bekend is: tae' *alan* 'rijstschuur', oudbug. *ala* ('feestloods'!).

Het interessantste op deze kaart is *lumbun*: in de bet. van 'schuur' typisch relict (67, ZO 141—142, NO en Bajan!): waarschijnlijk dus oorspr. naam van een klein niet-typisch rijstschuurtje. Later kwamen andere, meer speciale namen en typen, maar in de afgelegen dorpen vooral bleef *lumbun* als naam voor 'schuur' in gebruik, al drongen overal ook andere namen en typen door. Maar in het grootste deel van het eiland degradeerde de naam tot 'rijstmand', een tijdelijke bergplaats voor uit de schuur gehaalde maar nog niet dadelijk gestampte padi, verplaatsbaar. In het O (143, 145, 147, 149, 150, 151) kan *lumbun* natuurlijk rechtstreeks op het oorspr. *lumbun* teruggaan — we vinden in sommige van deze dorpen die genealogisch bijna alle tot het NO behoren ook in andere gevallen relicten —, maar het kan voor *dit* begrip ook wel een rechtstreekse vernieuwing via het mal. zijn, juist in dit gebied, rondom het bestuurscentrum Selong. Dank zij landbouwconsulenten, coöperatieve activiteiten e.d. was *lumbun* op ieders tong. De ene verklaring sluit de andere trouwens niet uit.

KAART 37 (cf. p. 43, 56, 65, 73, 77).

De goede interpretatie van deze kaart is alleen te geven als hij in samenhang met een andere, niet gepubliceerde wordt bestudeerd.

Behalve het houten rijstblok kent men op L nl. ook een leren 'blok', gemaakt van geprepareerde koeie- of karbouwehuid, die om een pot wordt gespannen om er het vereiste model aan te geven. Het wordt vooral gebruikt als men tussentijds kleine beetjes rijst moet stampen. Dit leren type is niet bekend in N en NW. Het is algemeen verbreid in het Z (incl. bv. 67) en heet daar *lisun*, *lésun*, *lisón*, *lésón* of *lison* (vgl. K 8). In het NO komt de naam (in de vorm *lisun*) ook vrij veel voor; daarnaast vindt men voor dit leren blok vaak de aanduiding *lisun lendon* (*lendon* = 'leer'). Voorts vond ik in 22 en 173 *rampak*, *lisun rampak* in 92, in 102 *pego* (?).

Waar *lěson* 'houten blok' betekent is het 'leren blok' dus onbekend; dat is in Bjn.-Tdj., en het ligt voor de hand aan te nemen dat we daar een oudere toestand bewaard hebben. De alg. Z vernieuwing bracht het nieuwe type met de oude naam in nieuwe vorm (met *-i-*), terwijl het oude houten type de nieuwe naam *gěnděŋ* kreeg. Als latere ZO vernieuwing is te beschouwen de vorm *gěněŋ* met de bijna regelmatige verdwijning van de lenis voor nasaal (vgl. het hoofdstuk ZO vernieuwing). Het NO is weer menggebied, niet naar de vorm, want tot en met Smbl. vindt men de vorm met *-i-*: *lisun*. De *i* behoeft overigens niet alleen op Z vernieuwing te berusten, kan in het NO ook rechtstreeks door smbw. gesteund zijn (al is de smbw. vorm dan *nisun*). Typische NO mengvorm is echter *lisun gěněŋ* 'houten blok', of *lisun kayuq* naast *lisun* 'leren blok'; of omgekeerd *lisun* 'houten blok' tgo. *lisun lendon* 'leren blok', bv. in 107, 110, 153, 154a, 118, 125. Ook de andere vormen op de kaart zijn, als verduidelijkingen van *lisun* en *lěson*, nodig geworden door het optreden van de concurrent, goed te verklaren.

Ik wijs nog op *iñjah*, omdat dit vernieuwingsgebiedje al bij herhaling is opgevallen in het ZW.

Ik ga daarentegen niet in op de etymologische moeilijkheden, die verbonden zijn aan *lěsun/lisun* etc.: hoewel de *-ě-* wel oerIN zal zijn is de *-i-* in div. talen als smbw., sund., tae', daj., sangir. opvallend.

KAART 38 (cf. p. 46, 50, 55, 73).

In grote lijnen is de kaart geheel duidelijk: *těmpān-těpān* moet een oude aanduiding zijn, *alu* een MZ vernieuwing, en *denděŋ-renděŋ* een gecombineerd ZO - NO vernieuwing van het type *otak* op K 1.

Wat *těmpān-těpān* betreft het volgende: de etymologie is niet duidelijk: < *těmpān*, 'hard, hardgemaakt'? Vgl. min. *těpa* (*tapö*); cf. ook jav. *těpa* — bal. *těmpa*? Of < naam van een sv. bamboe, die speciaal

als stamper geschikt is (zie Goris sv. *těpan* — maar de naam van de bamboe zou ook secundair kunnen zijn!). Op grond van het kaartbeeld moet men wel aannemen dat *těmpan* relict is, en *těpan* dat uitsluitend in Smbl. en kolonies voorkomt een daar ontstane vernieuwing. Sterk argument daarvoor is met name het Pantjorse *těmpan* (151), een kostbaar relict in het NO, al moet men voorzichtig zijn: de naburige kolonie van Smbl. 118 heeft ook in andere gevallen 151 beïnvloed, en zelfs kan dan de schijnbaar oorspr. *-m-* nog wel secundair weer zijn komen opdagen.

Over *alu* is weinig bijzonders te vermelden. De bijzondere vormen hangen samen met de *alu*-gevallen op K 39, waar er meer over gegeven wordt.

Moeilijk te bepalen is de verhouding *renden* - *denden*. Eerder, bij de behandeling van de *r-g-h-* en *r-d-l*-klanken (hoofdstuk MZ vernieuwing) is betoogd dat *renden* secundair is tgo. *denden* zoals *rěnah* in precies hetzelfde gebied tgo. *děnah*. Dat betekent intussen dat de vorm *denden* niet een NO vernieuwing kan zijn: dan is de secundaire overgang *d- > r-* in de *oudere* ZO vernieuwing niet meer te verklaren. Veeleer moet men dus aannemen dat de vorm *denden* al oud sas. is, hetzij als klanknabootsend woord, hetzij al als naam van een sv. bamboe (cf. T *těřěndenden*!), hetzij als affectief, speels woord al voor 'stamper' (Goris spreekt ergens, sv. *total* p. 334a, van een *denden běsi* — stonden aanvankelijk bv. *denden* en *denden těmpaan* tegenover elkaar?). Dit woord heeft dan in het ZO de klankverandering *d- > r-* meegemaakt, en is tevens in ZO en NO de aanduiding van de 'bamboe stamper' geworden. Voor de aanwezigheid van *denden* vanouds in het sas. pleit, zij het niet afdoende, dat zowel het bal. als het smbw. het ook heeft (resp. *renden* en *denen* etc.). Opvallend is dat in de sas. dorpen in het ZO (anders dan in de smbw.!) de *-d-* na de *-n-* gehandhaafd is, tegen de vrij regelmatige overgang *-nd- > -n-* in. Spreekt hier het klank-symbolisch karakter wèl mee? ¹

De bamboestamper wordt gebruikt bij het eerste stampen van de rijst, dus bij het uit de aren stampen van de padi. Dat eerste stampen gebeurt op de 'dorsvloer', meestal een of meer grote platte stenen, aangeduid als *lilih* in het *biwih-gebied* (K 11), als *lilis* in het *biwis-gebied* en als *lilir* in het *biwir-bibir-gebied*. In het Bajanse kent men geen *lilih*, daar gebeurt het eerste stampen in de *rantok*, het langwerpige,

¹ In 110 kreeg ik *dedenam* op als naam van de stamper bij het *běřepaq*; dat had dus op de kaart ingetekend moeten worden; *denden* zou daar gebruikt worden bij het stampen in de *rampak*, maar de opgave is dubieus.

kano-achtige blok, waar 6 à 8 meisjes tegelijk naast elkaar in stampen. De jonge mannen accompagneren ze door van terzijde tegen de zijkant van de rantok als het ware een tegenritme te spelen. Het effect is zeer levendig. Ook elders kent men de *rantok* nog wel, maar ik kreeg de indruk dat in kringen die zich als goed Moslims beschouwen de *rantok* als iets ongewensts werd beschouwd. In vele dorpen haastte men zich mij te verzekeren dat men er geen *rantok* (meer) op nahield, en dat dat hele vrolijke spel van het rijststampen uit den boze was. Of het gevaar voor de goede zeden het enige bezwaar tegen de *rantok* is betwijfel ik: vgl. ook de bijzonderheden die Goris sv. *rantok* vermeldt, en die kunnen wijzen op oude godsdienstige betekenis.

Rijst stampen heet (*ně*)*nujaq* op het hele eiland, behalve in N en NW met hun kolonies, ook in 12: daar heet het *měnutuq* (smbw. *nuñaq* of *nuyaq*). Voor de verschillende fasen van het stampen zijn nog speciale namen bekend: het eerste stampen heet *běřěpaq*. In het MZ kent men deze term niet, maar onderscheidt men tussen *mòèq* en *nótól*; in Bajan en wsl. ook in Tdj. spreekt men van *měñjeñjen* (di. dus 'stro', *jeñjenan* maken). In een paar NO dorpen vond ik nog de term *molon* voor het eerste stampen, in kolonies van Smb. *měmětoq*; smbw. tenslotte is *nětur*.

Ik geef deze gevarieerdheid van vormen ook alleen maar om te laten zien dat zodra men wat gedetailleerder onderzoek zou willen instellen het terrein vrijwel onafzienbaar wordt; het navragen van verschillende woorden en zaken gaat op grote moeilijkheden stuiten die alleen bij langdurig onderzoek zouden zijn op te lossen.

KAART 39 (cf. p. 46, 60, 64v, 73, 81, 215).

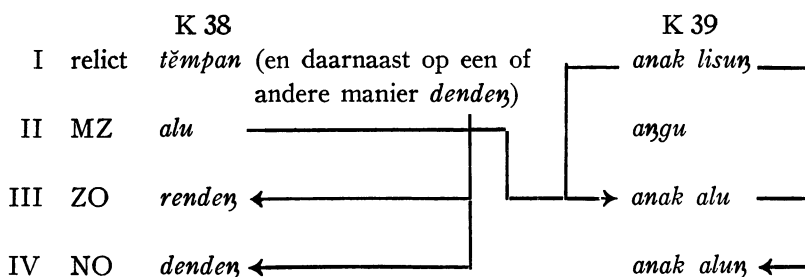
Zoals het 'houten blok' ouder is dan het 'leren blok', zo is zeker de 'houten rijststamper' ouder dan de 'bamboe stamper'. De alg. IN naam voor de eerste is *alu* — als men ervan uitgaat dat ook op L dit de oorspronkelijke naam geweest is, is er maar een interpretatie van de kaart mogelijk: er is een MZ vernieuwing geweest, waarbij de 'houten stamper' een nieuwe naam kreeg (evt. nieuw model, nieuwe houtsoort of iets dergelijks?): *angu* (maar *alu angu* in 146, tgo. de bamboe stamper die daar *alu pělison* heet, zal wel niet een oude fase vertegenwoordigen: dat kan men in deze kleine, nogal eens door zijn omgeving beïnvloede kolonie uit het MZ niet goed verwachten; wsl. is *alu* hier een secundaire toevoeging); tegelijk zou dan in dit MZ de oude naam *alu* overgegaan zijn op de 'bamboe stamper'. Een vernieuwing in N en NO, incl. Smb., die dan niet jong kan zijn zou dan *anak lisun* zijn.

Misschien zou dan ZO *anak alu* weer een blending van *alu* en dit *anak lisun* zijn, en *anak alun* in het NO op zijn beurt weer een vermenging.

Maar een dgl. verklaring van de kaart heeft iets zeer gedwongens, dwingt tot de aanneming van verder niet bekende vernieuwingen en taalbewegingen, maakt met name de ZO vernieuwing niet duidelijk, en heeft bovendien het bezwaar dat hij uitgaat van een oorspr. toestand waarvan geen relict meer op de kaart te vinden is: een oorspr. *alu*: immers *alu gēsik* en *alu pēlasuh* in 70 en 67 zijn eerder secundair dan oorspr.

Het lijkt mij daarom veel waarschijnlijker dat hier opnieuw oerIN en oersas. niet identiek waren; men krijgt althans dialectgeografisch een veel bevredigender verklaring door uit te gaan van een oud relict *anak lēsōŋ* (in het NO o.i.v. de verandering *lēsōŋ* > *lisun* uiteraard *anak lisun* geworden), bewaard in het bekende relictgebied; een MZ vernieuwing is dan *angu* 'houten stamper' (tegelijk met *alu* voor 'bamboe stamper'); de volgende vernieuwing is ZO *anak alu* als blending van MZ *alu* en oorspr. *anak lēsōŋ* (en een dgl. blending is wèl aannemelijk in het hele verband van ons materiaal!); tenslotte een qua type al evenmin ongebruikelijke blending in het NO *anak alu* plus *anak lisun* > *anak alun*.

Schematisch kan men dus K 38 en 39 als volgt samenvatten:

De andere bijzonderheden van de kaart behoeven weinig toelichting: *anak angu* is secundair tgo. *angu* via de andere *anak*-vormen; de *anak gēnēŋ*-gevallen kunnen althans ten dele onafhankelijk van elkaar zijn ontstaan, de vorm ligt in een dorp dat *gēnēŋ* iplv. *lisun* heeft voor de hand.

KAARTEN 40 EN 41 (cf. p. 27, 46, 55, 57v, 60, 62, 63, 73, 213, 216).

Aan de eerder gegeven interpretatie van deze kaarten (hoofdstuk over MZ en NO vernieuwingen) is weinig toe te voegen: op K 40

hebben we een fraai vb. van een relict dat vroeger verdere verbreiding zal hebben gehad (*těpiq*) en de 3 hoofdvernieuwingen: *sulun* MZ, *kěleon* ZO en *ñiru* NO (incl. Smdl.); ik verwijs ook nog naar het bij de bespreking van K 44 en 45 opgemerkte.

Etymologisch zijn *těpiq* en *ñiru* welbekend voor 'wan', beide zijn wijdverbreid, en ook geografisch niet scherp gescheiden. Op Java vindt men zowel *tapi* als *ñiru*, *ñiru* is misschien oorspr. de naam voor het instrument, *tapi* voor de handeling (zo bv. naar het schijnt nog in sund., bal., bar.,¹ al komt daar dialectisch ook *tapi* 'wan' voor). De vorm met *-mp-* is mij behalve uit het sas. alleen uit het mal. bekend. Voor *sulun-solon* mag men misschien tae' *solon* vergelijken, *kěleon* is mij etymologisch duister; in 8 is het opgegeven als 'klein plat mandje', in 81 als een speciaal klein soort wan.

Op K 41 is dan *něpiq* relict, *nampiq* de Z vernieuwing, en *němpiq*, duidelijk geval van blending alweer, de NO vernieuwing.

Op K 40 vestig ik nog de aandacht op de kennelijk secundaire woorden *tampiq* (30) en *těmpiq* (8), afgeleid resp. van *nampiq* en *němpiq* natuurlijk. Het is verder misschien niet zonder belang op te merken dat *těpiq* (of *těpi?* 153) ook smbw. schijnt te zijn, terwijl het bal. (algemeen) voor het subst. *ñiru* heeft.

KAART 42 (cf. p. 46, 66, 73).

In de eerste plaats vergt de uitvoering van deze kaart nadere toelichting. Op deze kaart zijn nl. aangegeven de verschillende eenvoudige, dwz. niet samengestelde of gespecificeerde namen voor de diverse afvalproducten die de verwerking van 'padi' tot 'beras' oplevert. Goris onderscheidt tussen 'kaf' (die bij het wannen wegwaait) en 'zemelen' (die bij het stampen in het stampblok afgezonderd worden) — op deze kaart zijn de diverse namen voor 'kaf' en 'zemelen' dus verenigd.

De moeilijkheid was nl. de grote divergentie, soms letterlijk van dorp tot dorp, van aantal namen en precieze betekenis van die namen. Meestal onderscheidt men drie soorten afval: grof, halffijn en fijn (het eerste alleen geschikt voor verbranding, het derde en in mindere mate het tweede dienstig tot dierenvoer). Maar voor die onderscheiding in drieën dienden dan meestal twee, soms één algemeen woord(en), terwijl de verdere precisering door specificerende aanduidingen wordt bereikt; waarbij bovendien nog steeds de moeilijkheid latent aanwezig was dat men adhoc, ten gerieve van de onderzoeker, die dat nu eenmaal

¹ De identificatie van bar. *duku* met *ñiru* schijnt wel juist.

graag scheen te willen, zo'n driedeling fabriceerde, maar dat die in de eigen praktijk geen rol speelde. Ter toelichting van een en ander een paar vbb.:

178: (van grof naar fijn) *ungun kěsam*, *ungun* en *ungun iděk*: op de kaart is alleen *ungun* gegeven; mogelijk hebben we hier trouwens ten rechte geen drie- maar een tweedeling: *u. kěsam* en *u. iděk*, met *ungun* als algemene term;

128: *kót pěrěpaq*, *kót pělawaq* en *kót lěmbut*: de aanduidingen *pěrěpaq* en *pělawaq* zijn ontleend aan de namen van het eerste en tweede stampen. Dat is in vele andere dorpen het geval.

In allerlei andere dorpen vindt men twee algemene woorden: bv. 149 e.a. *sese* en *lambuk*; met bv. in 150b nadere specificatie: *sese*, *lambuk pěloaq* en *lambuk pělětin*. In een beperkt aantal dorpen werden inderdaad 3 verschillende algemene namen opgegeven: 173 *sese*, *ungun*, *moden*.

Op de kaart zijn dus alleen die algemene namen die in de diverse dorpen werden opgegeven verantwoord, over nadere specificaties leert de kaart niets. Dorp 56 en 58, waar alleen *kut* resp. *ěnkut* opgegeven werden hebben dus hetzelfde teken als 128, waar drie soorten *kót* werden genoemd (en van de formele verschillen tussen *kót*, *kut*, *ěnkut* e.d. werd ook afgezien).

Ik geef nu ter vergemakkelijking van het overzicht de verschillende combinaties van algemene termen die aangetroffen werden, met telkens de nummers van een paar dorpen die het type vertegenwoordigen (etc. betekent dat de combinatie in meer dan 4 dorpen aangetroffen werd).

Groep I: slechts één term:

- a. *kut* 67, 96 etc. (in 20 (bal.) alleen *ohot*, niet ingetekend omdat de identiteit met *kut* enz. niet vaststaat).
- b. *ungun* 178, 164 etc. (in 127 (smbw.) alleen *umun*).

Groep II: twee termen:

- a. *kut*, *lambuk*, 82, 83 etc.
- b. *sese*, *lambuk* 149, 107 etc.
- c. *sese*, *ungun* 166, 151, 152, 171.
- d. *ungun*, *lambuk* 113, 125 (en 119 (smbw.) *umun*, *labuk*).
- e. *sese*, *kut* 4.
- f. *ungun*, *kut* 52 (dubieuze opgave!).
- g. *kut*, *linga* 73, 76.

Groep III : drie termen :

- a. *sese, ungun, lambuk* 109, 158, 124a.
- b. *sese, lambuk, moden* 108.
- c. *sese, kut, moden* 169.
- d. *sese, ungun, moden* 168, 173.

Al deze gevallen dus in een geografisch beperkt gebied in het NO, zie onder 124a voor dat dorp; *moden* (cf. Goris) schijnt daar een lokale vernieuwing met bet. 'fijnste kaf', de typen IIIb, c, d zijn dus een secundaire uitbreiding van IIb, e, c; IIIa ziet eruit als een combinatie van 2 II-typen, zie beneden.

Voor de interpretatie schijnt het belangrijkste: 1) dat maar 2 van de verschillende termen in een aantal dorpen de enige naam zijn voor alle afvalprodukten: *ungun* en *kut*; 2) dat behalve in het dubieuze 52 juist deze twee termen nooit tezamen in één dorp worden aangetroffen; 3) dat *ungun* voorkomt in een gebied dat we vaak als relictgebied hebben aangetroffen: Bjn. met kolonies, en verspreid in het NO,¹ terwijl *kut* primair Z is, met uitlopers naar NO en NW.

Deze feiten, aangevuld met de bijzonderheden van de distributie van de andere termen over het eiland, maken de volgende interpretatie van de kaart zeer aannemelijk:

1. oorspr. sas. was één enkele aanduiding, nl. *ungun*, voor alle afvalprodukten. Deze toestand is bewaard in Bjn. en hier en daar in het NO — het schijnt als we op de smbw. dorpen op L. mogen afgaan ook de toestand in het smbw. te zijn.
2. MZ vernieuwing *kut*, in alle betekenissen of liever in de ene bet. van *ungun*: het is in een aantal dorpen in Z en in NW nog de ene term.
3. ZO vernieuwing *lambuk*, als speciale term naast *kut* voor 'fijn kaf' — en waar het doordrong werd *kut* uiteraard beperkt tot 'niet-fijn kaf' (IIa). Dat een ZO vernieuwing als deze ook in het NO nogal succes had is niet ongewoon, cf. *gutus* op K. 32. Soms drong *lambuk* verder door dan *kut*: type II d.
4. NO vernieuwing (oorspr. uit Smb. ?) *sese*, maar juist als aanduiding van de grofste soort afval — waardoor *ungun* juist beperkt tot 'niet-grof kaf': type II c, III d.
5. In het NO waar 3 en 4 botsten kwamen soms beide aanduidingen naast *ungun* te staan (III a); vaak verdween het oorspronkelijke niet

¹ Geen der kolonies van Smb. heeft overigens *ungun*; het is niet duidelijk uit de onvolledige gegevens op te maken of ook Smb. zelf het niet heeft (gehad).

specifieke *ungun* ten gunste van de twee jongere, meer specifieke aanduidingen: *sese* naast *lambuk*: type IIb, IIIb.

6. Secundair, of liever misschien tertiair voltrokken zich nog lokale vernieuwingen of uitbreidingen, waardoor weinig frekwente typen als IIe, IIIc, IIg te verklaren zijn.

Bij alle schijnbare ingewikkeldheid is deze kaart dus toch eigenlijk een van de fraaiste bevestigingen van de theorie van de drie vernieuwingen, zoals die uit het andere materiaal ontwikkeld is.

Etymologisch zijn er de gebruikelijke raadsels, al is *ungun* bv. uit mal.-min. wel bekend, schijnt *kut* wel op een of andere manier in betrekking te staan tot bal. *ohot*, sund. *huut*, bat. *uhut*, bis. *ohot*, mad. *buq-uq*; *lambuk* betekent in taec 'rijst stampen', en heeft misschien verband met *lëmbut* e.d.? Voor *sese* vgl. *jeje*, 'ontbolsterde padi', bal. *jijih* etc.

KAART 43 (cf. p. 55, 56, 68).

Deze kaart vertoont de bekende tegenstelling N - Z, waarbij Tdj. ditmaal ook de N vorm heeft. De verklaring die dialectgeografisch het meest voor de hand ligt is dat *nasiq* relict is en dat *me* een Z vernieuwing is. Daarbij moet in de eerste plaats bedacht worden dat de *nasiq*-infiltratie in het Z, tot in het Pudjutse toe, recent is, en secundair, onder invloed van het bal. (vooral de sterke verbreiding van *nasiq* in het W) en van mal. Typerend is ook dat in alle Z dorpen die beide vormen hebben *nasiq* als beleefd geldt, *me* als minder beleefd, wat op *nasiq* als vernieuwing dáár wijst. Opmerking verdient verder dat bal. *nasi*, smbw. *me* heeft. Beide vormen zijn zeer verbreid in IN talen, *nasi* naar het schijnt overigens op beperkter gebied dan *me* (zie de lit. in mijn artikel in *Bingkisan Budi*).

De heer R. A. Kern gaf mij als zijn mening te kennen, dat dit *nasi* oorspr. een *-in*-vorm van *asi* is (**inasi*), dat in het bug. (de vorm is *ase* overigens) nog 'padi' betekent. Op zichzelf is deze etymologie misschien niet onaannemelijk, voor de betekenisovergang zijn parallellen (maar de precieze ontwikkeling blijft vaag!): ook *me* bet. soms (bat. *ome*) 'rijst te velde', soms (redjang *möi*) 'gekookte rijst'; in savoenees bv. worden 'nasi' en 'padi' met hetzelfde woord aangeduid; en de parallel met smbw. *pè* 'padi': *mè* 'nasi' zou zelfs frappant zijn (maar *pe* kan ook uit *padi* zijn ontstaan!). De grootste, m.i. onoverkomelijke moeilijkheid is echter de verbreiding van dit *nasi* door heel West-Indonesië, terwijl *ase*, met *s*, beperkt is tot Zuid-Celebes,¹ waar de *-s-* wel verklaard kan

¹ Prof. Cense wijst mij op *asë*, dat voor het Maloh (Centraal-Borneo) wordt opgegeven door S. H. Ray.

worden als de normale, althans mogelijke representant van de *r-l-d*-klank van *padi* etc. (cf. Brandes diss. tabellen p. 51—53 en p. 139). Men zou toch op zijn minst wel andere vbb. van deze vroege verbreiding van leenwoorden uit Zuid-Celebes over het W van Indonesië zien.

Hoe het zij, de verbreiding van *nasi* (incl. OJR!) maakt het in ieder geval niet onmogelijk dat het op L al oud is — en de zeer wijde verbreiding van *me* hoeft niet te impliceren dat het de oudste of ooit de enige vorm op L geweest is, zodat ik vooralsnog gezien het kaartbeeld de boven gegeven interpretatie verkies boven de vroeger in het gesignaleerde artikeltje gesuggereerde.

KAARTEN 44 EN 45 (cf. p. 46, 56, 63v, 71, 73, 76, 77v).

Over de globale interpretatie van deze kaarten is al gesproken bij de verschillende vernieuwingen, maar ze verdienen om allerlei details nog nader de aandacht. Frappant is de globale overeenstemming met K 40—41: in beide gevallen voor het instrument 4 namen (een relict en 3 die de voornaamste vernieuwingen representeren: resp. *těpiq - pěriuk*; *suluŋ - beke*; *kěleon - kěmeq*; en *ñuru - pěmonkaq*); voor de handelingen telkens 3 namen: één relict *něpiq - (mě)ñělaq*, een Z vernieuwing *nampiq - ñěme*, en een NO vernieuwing *němpiq - monkaq*. Naast deze globale overeenstemming enige markante detailverschillen: *beke* niet in NW en N, *suluŋ* wel; het relict *těpiq* wel in NO, maar *pěriuk* in NO alleen in SmbI. en kolonies. Daardoor is er vooral tussen K 40 en 44 vrij groot uiterlijk verschil.

Ik moet verder opmerken dat de gegevens in zoverre incompleet zijn dat de woorden voor 'koken' en 'waterpot' niet, althans niet steeds nagevraagd zijn. Aan de ene kant is daardoor misverstand vermeden, omdat allerlei aanduidingen van soorten potten en allerlei soorten van koken toch niet scherp uiteen te houden waren geweest bij een eenmalig invullen van een vragenlijst. Aan de andere kant ontbreken misschien toch relevante gegevens. Wel acht ik de kaarten op zichzelf geheel juist en betrouwbaar: juist de 'rijstkookpot' en 'rijstkoken' zijn wel duidelijk na te vragen. Maar misschien waren de niet als vernieuwing optredende woorden *(mě)ñělaq* en *pěriuk* oorspr. aanduidingen voor 'koken' en 'pot' i.h.a., en zijn de vernieuwingen in feite dus ook zaak-vernieuwingen geweest: een eigen zaak 'rijstkookpot' en 'rijstkoken' naast 'pot' en 'koken'. Niet duidelijk in mijn materiaal is dus in hoeverre *pěriuk* en *(mě)ñělaq* in de dorpen waar ze aangetroffen zijn specifiek voor 'rijstkookpot' en 'rijstkoken' gelden, dan wel ook nog ruimere bet. hebben. Cf. ook *Goris* sv. *kělaq*. Dat *pěriuk* en *kěla* bekende

woorden in IN talen zijn behoeft geen toelichting. Voor *beke* heb ik na het artikel in *Bingkisan Budi* geen nadere gegevens.

Ik wijs er verder op dat terwijl alle kolonies van Bjn. *p̄əriuk* hebben, Bjn. zelf en alle kolonies van Smb. *p̄eruk* hebben; dit zou er op kunnen wijzen dat er recente invloed van Smb. op Bjn. is geweest — ware het niet dat op K 57 een dergelijke vocaalcontractie zich in Bjn. heeft voltrokken, terwijl daar nu juist zonneklaar is dat er geen invloed van Smb. in het spel kan zijn!

De woorden *ñeme* en *k̄meq* horen uiteraard etymologisch nauw bijeen. Intussen is waarschijnlijker dat *ñeme* primair is en *k̄meq* secundair dan omgekeerd: *ñeme* is nl. tot op de huidige dag een normale nasalering voor het sas. van *me*, waarnaast bv. een „passief” met *t̄e-* staat: *t̄eme*, niet **t̄k̄eme*; vgl. bv. in 120 een ‘vervoegde vorm’ als: *b̄eras s̄ēs̄enuqn wah dimè?* (‘beras itu sudah kaumasak’?). Daarentegen is *k̄meq* nu niet zo’n voordehandliggende afleiding van *me*: wel zijn *k̄e-*vormen in het sas. frekwent genoeg, de formatie is ook nu nog productief (cf. *Goris*), maar een semantische parallel voor een afleiding *me* ‘rijst’ > *k̄meq* ‘rijstpot’ heb ik toch niet kunnen vinden. Misschien is *k̄meq* wel een Rückbildung (van het type *dip̄ēs̄in* < *m̄ēs̄in*) uit *ñeme*. Het is daarbij niet onmogelijk dat *k̄meq* eer als een ZO dan als een MZ vernieuwing moet worden beschouwd. Dat soms *ñēlaq* naast *k̄meq* staat (107, 108), anderzijds vooral in het W *moŋkaq* en *k̄meq* in één dorp aangetroffen werden bewijst natuurlijk voor de relatieve ouderdom van de vernieuwingen *ñeme* en *k̄meq* niets — zo goed als de grotere verbreiding van *ñeme* dan van *me* in het W over de oorspr. verhouding van de beide woorden iets zegt.

De woorden *p̄emoŋkaq* en *moŋkaq* schijnen van *smbw.* herkomst (NB alle *smbw.* dorpen hebben op K 43, 44, 45 resp. *m̄e*, *p̄emoŋkaq*, *moŋkaq*, terwijl de twee laatste namen juist alleen in *sas.* dorpen voorkomen die voor ‘gekookte rijst’ *nasiq* hebben, dus nooit in *me*-dorpen!). Het grondwoord, althans op L, is *poŋkaq*, maar etymologisch verband met mal. *b̄ñk̄ak* etc. schijnt wel zeker, cf. bar. *baŋka* (cf. *wonga*, *wonko*) ‘opgezet, gezwollen’; *mobaŋkati* ‘rijst laten zwellen, te week zetten’; *baŋkari* ‘gekookte mais’. De vormen schijnen beperkt tot echte NO dorpen en hun kolonies; *moŋkaq* is ook in enkele kolonies van Smb. doorgedrongen. Opmerkelijk is nog de lokale variant *m̄emoŋkaq* voor ‘rijstpot’, die enige uitbreiding heeft gekregen. Het eenmáal opgegeven *k̄emoŋkaq* (119) is stellig een blending met *k̄meq*.

Ik mag hier nog enkele woorden voor verwante begrippen aan toevoegen, allereerst de namen van de ‘rijststoompot’, di. een aarden

pot met een gat, door vlechtwerk afgesloten, die op een pot water te vuur gezet wordt, en waarin de rijst dan gestoomd wordt. Deze pot heet nl. vrij algemeen *pěmonkaŋ* (cf. *Goris*; *bonkaŋ* in Pantjor kreeg ik niet bevestigd) met de varianten *pěmonken*, *pěměnkaŋ*, *kěmonkaŋ*, *měmonkaŋ* en *monkaŋ*. Daarnaast komt soms de naam *kukusan* voor dezelfde zaak voor, meestal is dit echter de aanduiding voor de gevlochten 'stoommand'; en hier en daar in het MZ vond ik *pěndaŋ(an)*, van *daŋ*. Dit laatste schijnt dus een beperkt gebleven MZ vernieuwing te zijn, samenhangend met *běrdan*, *ŋědan*, dat vermoedelijk het oudere (*mě*)*nykus* veel verder heeft teruggedrongen: het is beperkt tot Bjn., Tdj., Smdl. en NO. *Pěmonkaŋ* kan dan een nieuwe naam voor een nieuwe zaak zijn geweest, en als zodanig sneller uitbreiding hebben gekregen dan een normale ZO expansie, en zelfs Bajan hebben bereikt. In 67 vond ik de nergens anders gegeven vorm *pěmbaŋět*, eigenlijk 'kleefrijstpot' (van *baŋět*).

De waterpot waarop de stoompot rust heet *těgakan* (zoiets als 'waarop iets staat of zit') in Bjn. en Tdj., ook in het bal. 20 en een paar andere dorpen in het W; in de kolonie uit Smdl. 61 *tědakan*. Dit hoeft natuurlijk geen recent balinisme te zijn in alle dorpen waar het voorkomt, het kan óók oud sas. zijn. Alg. Z is de naam *pěnaus* ('uitdroger?'), wsl. een (M)Z vernieuwing. In het NO en in kolonies uit dat gebied in het W allerlei sexuële metaforen, begrijpelijk genoeg, als: *sawan pěmonkaŋ*, *bineq pěmonkaŋ* (smbw.), *sawan kukusan*, maar ook *inan p.* of *inan k.*; verder *kěmeq* ∞ of *pěruk pěmonkaŋ*.

Tenslotte nog een paar speciale namen: 77—79 *pěñómbóq*; 160—161 *pěñědėq*; 168 *rawaq*; 65 *pěñan̄ka*; 166 *pědaŋan* (!).

KAART 46 (cf. p. 46, 48, 80v).

Deze kaart levert een goed voorbeeld van de complicaties die ontstaan door het naast elkaar voorkomen van gedeeltelijk gelijke, of globaal overeenstemmende namen voor een zaak of verschillende zaken. Toch schijnt de kaart nog tot in details een interpretatie toe te laten — en dan is hij weer een mooie bevestiging van de voorgestelde opvattingen over de taalgeschiedenis van L.

Oorspr. tamelijk verbreid geweest op heel L schijnt *lěkěr*, nu nog bewaard in 2 dorpen in het NW, in de kolonie van Bajan 65, en in een andere kolonie van Bajan 25 in de vorm *likěr* (door vermenging met *ikěn-ikěn*). Dit *lěkěr* is ook een alg. IN woord voor een dgl. instrument, cf. T 3. 677 sv *lěkěr*; het betekent wsl. 'ring', en is zeker 'verwant' met *lin̄kar* etc. Een aardige bevestiging van wat wij bij K 45 opmerkten

over de relatie van Bjn. en Tdj. *tĕgakan* tot bal. *tĕgakan* levert deze kaart: *lĕkĕr* in N en NW is zeker niet recent ontleend aan het bal., maar oudbal. *lĕkĕh* = oudsas. *lĕkĕr*.

De vernieuwing *jĕlapan-jĕlepen* in N en NW moet recent zijn, gezien *lĕkĕr* in kolonies van Bjn.; we kwamen de term al tegen bij de bespreking van de rijstschuur, voor de 'ring', die boven op de paal het lichaam van de schuur draagt — de betekenissen liggen zeer dicht bij elkaar uiteraard.

Bijna in alle kolonies van Smb., en alleen daar, komt *lĕngian* voor, dat Goris geeft voor Suela (169) als „wat d. vrouwen op h. hoofd leggen om lasten te dragen”, ook een 'draagring' dus (meestal een lapje goed of iets dgl.). Ik weet over het woord niets op te merken.

Ook voor *riken*, *rĕkĕn*, *rekĕn*, *ikĕn*, *ekĕn* geeft Goris de voor *lĕngian* gegeven bet. (met voor *ekĕn* de plaatsen 96 en 126, waar de 'kookring' volgens mijn informaties *lĕnkĕh* heet). Mij lijkt deze vorm *rĕkĕn* (— *ikĕn*) een oude sas. aanduiding voor zo'n 'draagring', die de bet. wijziging tot 'kookring' op bijna het hele eiland heeft ondergaan. Naast elkaar stonden dus sas. *lĕkĕr* 'kookring' en *rĕkĕn* 'draagring' (dat laatste natuurlijk identiek met sbmw. *rĕnkĕn*, zoals *lĕkĕr* met bal. *lĕkĕh*) — en ook onderling hangen deze woorden tenslotte natuurlijk weer samen, bv. via een metathesis **rĕkĕl* en een dissimilatie *rĕkĕn* — dat behoeft ons echter hier niet bezig te houden.

Dit *rĕkĕn* heeft in het kader van de MZ vernieuwing plaats moeten maken voor de vormen zonder *r-*, waarbij wijziging van de eerste vocaal optrad: die MZ vernieuwing is dus *ikĕn-ĕkĕn*. Het alleen in het sbmw. dorp 119 voorkomende *ikan* is alleen te verklaren als ontleend aan het MZ buurdorp 116; en *rikĕn* in de NO kolonie 39 moet wel een blending van *rĕkĕn* en *ikĕn* zijn.

Voorts is *lĕnkĕh* een dialectgeografisch volkomen normale ZO vernieuwing, waarvan de herkomst niet is vast te stellen, al is er etymologisch natuurlijk wel weer verband met *linĕar* etc.

Tenslotte *sĕlapa*: het lijkt mij niet direct met *jĕlapan* in verband te staan, maar eerder met *sapah*, cf. Goris sv. *sapah* I. De naam voor de daargenoemde 'onderlaag' heb ik ook nagevraagd, *sapah* en *sĕsapah* bleken zeer algemeen, opmerkelijk was vooral in het NW *sĕlapah*, voorts in een paar NO dorpen (*lĕ*)*lamak*, in 2 kolonies van Smb. *kĕrañan* en *kĕrañan*, en in sbmw. *añcak*.

KAART 47 (cf. p. 48).

De interpretatie van deze kaart wordt op beslissende wijze beïnvloed

door de waarde die men toekent aan *likan* in 67. Er kan dunkt me geen twijfel aan zijn dat dit ontstaan is uit *jalikan*, een zeer verbrede aanduiding voor 'treeft', 'oven' etc.: bv. tae^c *lalikan*, fil. talen *dalikán*, bat. *dalihan*, bar. *dali* en *dálíka*.

Men kan nu de overeenkomst tussen NO en 67 als aanwijzing voor historische samenhang binnen de geschiedenis van het sas. tussen beide vormen beschouwen, zoals op andere kaarten 67 met NO een relict bewaard hebben (K 51 *kuak*; K 21 *kukuq*; K 26 *përot*). Dan moet *jan̄kih* een Z (MZ of ZO) vernieuwing zijn; N en NW *jen̄kiran* kan men dan als een tweede relict beschouwen, òf als een secundaire vernieuwing (cf. mad. *jan̄kèran*, 'een onderdeel van een gebroken „p ě n n a j” als vuurtest'; cf. overeenstemming van dit gebied met mad. op K 34??). Dat is trouwens meer een terminologisch dan een feitelijk verschil, zo lang we verder van die voorgeschiedenis niets weten. Men kan ook aannemen dat beide vormen voor verwante begrippen vanouds alg. sas. waren, en dat dan *jan̄kir* in de MZ vernieuwing regelmatig *jan̄kih* is geworden, maar dat deze overgang *r > h* hier, anders dan bij *biwih* en *lilih*, niet tot NW en N is doorgedrongen. Het is inderdaad niet onmogelijk dat verschillende typen vuurtest in gebruik waren, en zelfs zijn, vgl. ook de aanduiding *paon* in 109, die oorspr. 'keuken', 'kookplaats' kan hebben betekend (lett. 'asplaats').

Wil men ZW *likan* en NO *jalik* niet deze intra-sas. samenhang toekennen, omdat inderdaad dorp 67 naast relicten allerlei andere bijzonderheden vertoont (vgl. de analoge moeilijkheid op K 24 met *tuqur*) dan is de interpretatie van de kaart misschien eenvoudiger: alg. sas. *jan̄kir*, in Bjn. en Tdj. bewaard gebleven in de vorm *jen̄kiran*, overigens in Z door MZ vernieuwing *jan̄kih* geworden, NO vernieuwing *jalik*. Toch levert deze verklaring ook een moeilijkheid op, dat nl. het *jalik*-gebied in het NO veeleer een relictgebied dan een vernieuwingsgebied is, cf. bv. *tëpiq - nēpiq* op K 40 en 41 (ook Sml. heeft wsl. *jalik*!). Al is anderzijds wel duidelijk geworden dat relict- en vernieuwingsgebied, in het NO vooral, niet scherp te scheiden zijn.

Ik vind de keuze moeilijk, vooral ook omdat geen der beide interpretaties de kaart werkelijk bevredigend verklaart: in beide gevallen blijven toch ook nog vormen met en zonder *-an* tgo. elkaar staan, en wsl. is de historie ingewikkelder geweest dan een van beide interpretaties.

Over *paon* in 109 sprak ik al even n.a.v. K 29, i.v.m. mogelijke jav. invloed, juist in dit deel van NO. Maar het ligt wel veel meer voor de hand, hier op zijn best een intern-sas. betekenisverschuiving in te

zien. Over de andere eenmaal voorkomende vormen heb ik geen nadere gegevens.

KAART 48 (cf. p. 81).

Deze kaart schijnt cultuurhistorisch niet zonder waarde. De 'ijzeren braadpan' is natuurlijk een betrekkelijk jong cultuurgoed; algemeen bekend is op Lombok de bij Goris merkwaardig genoeg niet genoemde (*kě*)*kete*, een 'aarden braadpan', ook op Bali niet onbekend blijkens T 2. 156. Hier en daar is de 'ijzeren pan' op Lombok dan ook als *kété* of *kété běsi* aangeduid.

De naam *pěneon*, *pěñion* is afgeleid van *seon*, *sion*, cf. *Goris* sv. In een tweetal sbw. dorpen is dit de aanduiding van wat in het sas. vrijwel algemeen *kété* heet.

Kuali en *pěngorenan* zien er ook uit als recente aanduidingen voor de 'ijzeren pan', misschien ook wel voor een speciaal type.

Ons dienen echter vooral te interesseren de namen *sigon*, die NO en sporadisch Z is, en *sugon-sogon* die vrijwel alg. Z zijn. Het ene *sugon*-dorp in het NO (163; 159 is sbw.) bewijst evenmin het ouder zijn van deze vorm als de twee ZO *sigon*'s voor een oorspr. *sigon* pleiten. Men kan op geografische gronden misschien het best *sogon-sugon* primair achten, en *sigon* een NO vernieuwing.

Definitief kan pas de etymologie iets leren over de verhouding van beide vormen — ik heb mij afgevraagd of dit woord op enigerlei wijze in verband kan staan met de naam van Saigon, de hoofdstad van Cochin-China; op dat idee ben ik gebracht door mad. *sěgon* 'Saigon' en dan ook 'van Saigon afkomstig', van gepelde rijst (en daarvan alleen?) gezegd volgens Kiliaan. Zijn ook pannen daarvandaan ingevoerd?? In dat geval zou dus het NO wel de oorspr. vorm bewaard hebben, en zou *sogon* (*sugon*) een ZO vernieuwing zijn; event. onder invloed van sbw? ¹

KAART 49 (cf. p. 60, 74).

Deze kaart die de namen voor de gewone 'kendi', de waterkruik met de tuit bevat is zeer belangrijk ter staving van de behandelde taalgeschiedenis van Lombok.

Allereerst is wel zeker dat *sěmèn* een ZO vernieuwing is — het gebied is zeer typerend voor deze vernieuwing in zijn beperkte vorm.

¹ Prof. Cense wijst nog op mak.*janan segon*, een speciale, uit Achter-Indië geïmporteerde kippesoort; en *běrasaq ranjon*, Rangoon-rijst.

Dit woord zal etymologisch niets met ons 'cement', mal. jav. sas. *sĕmen* te maken hebben — afleiding van *sĕmi*, dus 'krulvorming, met een krul' is niet onwaarschijnlijk.

De rest van het eiland kent twee hoofdvormen van één aanduiding: *cereq* en *ceret*. Zowel op fonetische gronden als etymologisch is er geen twijfel aan, dat de vormen op *-t* primair zijn: in het algemeen heeft het sas. gelijk andere IN talen nogal eens oorspronkelijke slotconsonanten door *-q* vervangen (zonder dat van regelmaat kan worden gesproken), terwijl bovendien de etymologische verwanten *caratan*, *ceretan* etc. in naburige talen welbekend zijn.

Bezien we nu de geografische verdeling van beide vormen dan blijkt de oudste vorm voor te komen in het NO, incl. Smb. (en via kolonisatie en evt. secundaire uitbreiding in het W), maar ook in het Z, vooral 67, 79, 55, 56!, terwijl de jongere vorm in het MZ, in het N en NW, in de sbmw. dorpen en verspreid in het ZO voorkomt. Op zichzelf gezien zou deze kaart desnoods nog wel verklaard kunnen worden met spontane veranderingen op verscheidene plaatsen onafhankelijk van elkaar, maar de overeenkomst van deze kaart met K 27 *daq*, K 21 *kukuq* als relict, K 47 *likan-jalik* enz. verhindert een dgl. „verklaring” definitief. We hebben hier inderdaad met een bijzonder frappant geval van een MZ vernieuwing te maken, die ook het NW en N heeft bereikt, en ook het ZO blijkens de relictten aldaar, zonder echter ook in ZML zelf de oude vorm geheel te verdringen. Het uiterste ZW is dus weer samen met het NO relictgebied. Wat men bij *daq* alleen als theoretisch vermoeden kan uiten, dat de vorm nl. eens ook in het ZO zal zijn doorgedrongen, maar weer door *daraq* verdrongen is, kan men voor *cereq* bewijzen: er zijn immers nog ZO dorpen die *cereq* hebben (dorpen die ook de foneemsplitsing $e > \acute{e}$ en \grave{e} vertonen!). Zeer merkwaardig is de MZ vorm in 107, daaruit blijkt weer eens dat die MZ vernieuwing ook in het NO is doorgedrongen. Ook de meeste sbmw. dorpen hebben de vorm op *-q*. Of de vorm *cĕretan* die èn in één kolonie van Bajan, èn in een aantal kolonies uit Smb., èn in 't NO èn in een MZ dorp (79) voorkomt nog een oudere vorm is kan ik niet uitmaken, de spreiding is wel merkwaardig.

Over *kuak* zie K 50—51.

KAARTEN 50 EN 51 (cf. p. 56, 81).

Deze kaarten zijn eigenlijk in de eerste plaats opgenomen om de complicaties te laten zien die het onderzoek naar wat minder scherp

begrensdende en minder onmiskenbare zaken aankleven. Voor de fun-dering van de taalgeschiedenis zijn zij weinig bruikbaar, maar we kunnen op basis van wat tot dusver gevonden is er wel iets van zeggen.

Het betreft twee zaken die op zich zelf vrij duidelijk na te vragen bleken, de tot drinknap bewerkte halve klapperdop en de potvormige dop, ook bewerkt (d.i. van vezels enz. ontdaan), die dus groter is dan de nap. Maar daarnaast zijn er nog allerlei aanduidingen voor de onbewerkte dop in diverse vorm, terwijl er ook nog een term is voor de halve klapperdop, die met de „ogen” nl., die vaak als berasmaat gebruikt wordt (werd). Deze laatste heet meestal *kulak* of *kolak* (wel van *těnkulak*), op West Lombok, en stellig als recent leenwoord uit het Balisch *cěhen* of *cehen*, verder vooral maar niet uitsluitend in kolonies van Sml. met specificaties als *k. kěmběras*, *k. kěrambasan*, *k. kěřěmbasan* (deze specificaties trouwens ook wel eens bij *kulak*), terwijl verspreid en sporadisch ook wel de aanduiding (*jě*)*jai kěmběras* e.d. voorkomt.

Het behoeft wel geen betoog dat al die namen licht overspringen, en het is niet gemakkelijk uit te maken wat een oorspronkelijke, en wat een secundaire aanduiding is, vooral daar de etymologieën vaak onzeker zijn.

Op K 50 is op grond van de geografische verbreiding van de verschillende vormen aannemelijk dat *lawak* een MZ vernieuwing is, die ook in het ZO grotere verbreiding gehad zal hebben blijkens de resten *lawak* in 136 en *jai lawak* in 134. Het woord schijnt ook in (ouder? literair?) bal. in de zelfde betekenis bekend (en heeft de berg Lawak in Mengwi de vorm van een *lawak*??), T 3.715. Verder doet (*jě*)*jai* aan als een gecombineerde ZO en NO vernieuwing, van het type *otak* (K 1). Over de etymologie is niets met zekerheid te zeggen (cf. de diverse *jai*'s bij T).

Merkwaardig is voorts dat het alg. smbw. *toton* ook in een Sasaks dorp voorkomt, nl. in de kolonie van Bajan 25. Komt het daar uit 19, of is het een woord dat vanouds op beide eilanden bekend was, evt. in verwante betekenis?

Als overgesprongen naam van een verwante zaak moet zeker *ěntug* enz. in een paar MZ dorpen en kolonies worden beschouwd — het is de oorspronkelijke MZ vernieuwing voor de op K 51 aangeduide zaak.

Zo is ook *tankel* wsl. overgesprongen van aanduiding voor 'onverwerkte klapperdop', onafhankelijk van elkaar in Tdj. en Pringgabaja (185 annex 184, en 166 annex 171).

Er blijven dan een drietal vormen die vnl. in het N voorkomen, en

waarvan de onderlinge chronologische verhouding op grond van dit materiaal moeilijk is vast te stellen; misschien staan ze vanouds naast elkaar. *Kolon* (etymologisch identiek met het bekende mal. etc. *kolon*?) komt in alle kolonies van Smdl. voor en in één Z dorp: 98. Mag het op grond van dit laatste relict van vroeger ruimer gebied genoemd worden? Of is het *kolon* van 98 onafhankelijk van Smdl., en is het dus tweemaal dezelfde vernieuwing, of tweemaal hetzelfde relict zonder intern-sas. samenhang? Voorts staan tgo. elkaar in N en NW *tamban* en *këkar*; *tamban* schijnt bal. te zijn in de bet. van de 'zaak' van 51 — waar het voorkomt in Tdj. en omgeving. Men kan beide kanten uit: oorspr. is *tamban* in deze betekenis op Lombok, maar in NW is het (evt. onder bal. invloed) van bet. veranderd — òf oorspr. is *këkar* voor K 50, *tamban* voor K 51 en *tamban* heeft in Bjn. andere bet. gekregen. Op grond van de interpretatie van K 51, waar het Bjn. *kuak* wel relict schijnt te zijn, is misschien hier de eerste oplossing verkieslijk: oorspr. *tamban* in de bet. van K 50.

Indedaad schijnt het moeilijk K 51 anders dan uitgaande van een vanouds algemeen verbreid *kuak* (evt. *kubak*) te interpreteren. We hebben een van de meest typische relict-gevallen juist in dit woord, dat behalve in Bjn. in twee dorpen in het Z (waaronder het veel-besproken 67) en in drie dorpen in het NO (waarvan 118 een Smdl. kolonie) voorkomt. De etymologie is niet duidelijk, tenzij we er (*těŋ*)-*kulak*, met uitval van intervocalische consonant in mogen herkennen. Misschien zou men mogen vergelijken gevallen als *kuin* (K 75) en de oude Indische leenwoorden *rua* en *mua*, maar een bezwaar is dat hier dan niet een occlusief maar een *l* zou zijn uitgevallen. Ik heb daarvoor geen parallellen. Geen bezwaar tegen deze etymologie levert misschien de vorm *kubak* in 118, omdat in Smdl. vaker de tendens tot verandering van een intervocalische *-w-* tot *-b-* schijnt te bestaan: *sabun*, en ook *kěbo* (K 57 — zie aldaar). Een andere vraag is of we deze slechts in één dochterdorp van Smdl. aangetroffen vorm wel als hèt relict in Smdl. zelf mogen beschouwen; dat andere dochterdorpen in het NO *tambok* hebben, evenals hun omgeving, zegt natuurlijk weinig; maar ook 't onderzoekje in 't moederdorp zelf heeft *tambok* opgeleverd. Toch lijkt mij wel wsl. dat *tambok* ook in Smdl. de vernieuwing is die 't hele O veroverde, misschien omdat de doppen (mèt hun naam?), elders geproduceerd of geprepareerd, in Smdl. zijn geïmporteerd. Juist dgl. materiële cultuurelementen mèt hun namen verspreiden zich vaak sneller dan woorden uit een andere betekenisfeer.

Dan blijft er verder niet erg veel keus voor de interpretatie van de

kaart: *ěntuq* moet een beperkte MZ vernieuwing zijn, parallel met *lawak* op K 50, en (*jě*)*jai* een gecombineerde ZO en NO vernieuwing, corresponderend met *tambok* op K 50.

Frappant is dan, en misschien niet zonder algemeen belang, dat Tandjung (NB inclusief 12, 26 en 51!) een eigen vernieuwing *tamban* heeft, m.a.w. dat op deze kaart dus naast elkaar een MZ en een Tdj. vernieuwing zich aftekenen, die tezamen het gebied bestrijken, dat op andere kaarten door één (MZ) vernieuwing bestreken wordt.

Van de verdere bijzonderheden noem ik nog *kolon*, incidenteel in deze bet. (cf. K 50); *kěkokor* in 62, dat blijkens T 2. 44 bal. is (maar niet in 20!), en dan vooral ook op de grens van de ZO vernieuwing (*jě*)*jai* — deze nieuwe naam heeft dus in Praja en omgeving alleen succes gehad, gekoppeld aan een andere zaak: een verschijnsel dat men vaker ziet op de grens van MZ en ZO, vgl. K 55 *pusuk*.

KAART 52 (cf. p. 60, 74).

Op deze kaart zijn de verschillende namen voor waterpotten aangegeven — er zijn nl. verschillende soorten, vooral naar de grootte onderscheiden. Alle namen die ik in de verschillende dorpen vond zijn op de kaart aangegeven — waarmee niet gezegd is dat er niet allerlei bijzonderheden zijn weggelaten. Soms betekende *pasó* bv. een 'houten bak' (103, 131, 114), soms waren er nog namen voor speciale typen: *papal* bv. in het NO (160, 161, 163) of er werd één naam gebruikt met nadere specificatie voor verschillende typen: bv. vaak *pasó* en *pasó bandan* (in dat geval op de kaart *pasó* en *bandan* als aparte namen gegeven), soms (smbw.) *těləkuq* en *těləkuq òdèn*. Bepaald ten onrechte niet opgenomen is *còbèt*, in 67 voor het kleinste type pot opgegeven. De verschillende combinaties die voorkomen geef ik gemakshalve even, waarbij de naam van het grootste type telkens vooropgaat:

- a. 1. *těpaq*, 2. *těləkuq* (frekwent in het Z);
- b. alleen *pasó* (frekwent in het NO);
- c. alleen *těpaq* (hier en daar in Z);
- d. 1. *těpaq*, 2. *ban̄kuq* (ook wel *ban̄ku*, 100 *ban̄kip*, 79 en *man̄kuq*, 67; deze combinatie in 81, 100, 77, 79);
- e. 1. *pané*, 2. *man̄kuq*, 3. *còbèt* (67);
- f. 1. *pasó*, 2. *těpaq*, 3. *těləkuq* (65);
- g. 1. *bandan*, 2. *pasó* (178, 181, 182, 118); (in 158 was de opgave 1. *pasó bantan*; 2. *pasó*);
- h. 1. *pasó*, 2. *bandan* (154a);

- i. 1. *bandan*, 2. *paso*, 3. *těpaq* (150b);
- j. alleen *těləkuq* (smbw. : 124, 127, 153);
- k. 1. *pané*, 2. *těpaq* (22, 55);
- l. 1. *pané*, 2. *těləkuq* (56, 25, 26);
- m. 1. *paso*, 2. *těləkuq* (113, 159, 30, 39);
- n. alleen *bandan* (57, 151, 157);
- o. 1. *pané*, 2. *paso* (184);
- p. 1. *těləku*, 2. *còèk* (199, smbw.).

Uit deze lijst blijkt al dat de verschillende namen zeer verschillende verbreiding hebben. Een interpretatie is niet gemakkelijk, vooral omdat ook de etymologie niet veel steun biedt. Het opmerkelijkste woord om zijn etymologie en zijn verbreidingsgebied is misschien *pané*, met als markante en al vaker aangetroffen gebied dat wat op de historische kaart als Medain is aangegeven (de relatie van Koripan met 67 bleek ook op andere kaarten al vaak, we vermoedden bv. ook op K 5 een lokale ZW vernieuwing). Het woord is van Indische herkomst (T 4 s.v., cf. Gonda SI p. 28), algemeen bekend in de talen van Java, en ook daarbuiten niet onbekend. De betekenissen zijn niet identiek, maar liggen toch dicht genoeg bij elkaar om geïdentificeerd te worden: mad. *pěnnaj*, 'waterbak van aardewerk', bal. *pané* 'piring besar', mak. *panné* ook 'bord'. Is het op L een van de schaarse vbb. van de 'eerste' bal. vernieuwing?? Wonderlijk is ook het voorkomen van dit woord in 25 en 26 — aan recente bal. invloed is moeilijk te denken; in het bal. Tjakranegara werd mij als de bet. van *pané* opgegeven: 'piring besar'.

Těləkuq, mij uit Westelijke talen niet bekend, en algemeen in de smbw. dorpen van Lombok, zou wel een leenwoord uit het smbw. kunnen zijn — hetzij als MZ, hetzij als ZO vernieuwing. Ook *těpaq*, mij van elders niet bekend, is een typisch ZO of MZ vorm naar zijn verbreiding, terwijl *ban̄kuq* alleen in ouderwetse MZ dorpen voorkomt. Naast deze Z vormen staan dan twee vormen in het hele Noorden: *paso*, dat naar zijn geografische verbreiding wel relict is, en *bandan* dat eerder secundair lijkt, gezien het feit, dat het nogal eens als specificatie van *paso* voorkomt.

Maar het blijkt wel uit het materiaal dat een precieze historische verklaring van de vormen en hun relatie niet te geven is zolang nadere woord- en zaakkundige gegevens van elders ontbreken. Op zichzelf kan men wel poneren: *paso* is oud relict, *ban̄kuq* en *pané* MZ vernieuwing, *těpaq* en *těləkuq* ZO en *bandan* NO (Smb.), maar dit schema is veel te star om de in een geval als dit stellig gecompliceerde werkelijkheid van de geschiedenis van 'woorden en zaken' recht te doen.

KAART 53.

Voor de voornaamste vraag van deze kaart is dialectgeografisch geen oplossing te geven; het is de al van vroegere kaarten bekende vraag hoe een isoglosse die N en NW van de rest van het eiland scheidt te interpreteren is. En de etymologie kan ook al niet veel helpen hier: *kěropa* is van elders niet bekend, al mag men misschien mak. *kanropen* en bar. *kurupi* „mand . . . waarin men des nachts eene kloek met hare kuikens bewaart” vergelijken. Daarentegen is *pětaran* welbekend uit mal., jav., mad. enz. De vormen in het NW zijn merkwaardig, vooral *kěraŋan* in 186, dat een blending met *kěropa* schijnt. Anderzijds zou *taranjan* in het nauw met Tdj. gelieerde dorp 12 erop kunnen wijzen dat de vorm met *-an* en zonder prefix althans voor Tdj. ook wel ouder zal zijn. Maar het is alles erg onzeker.

Voorts ziet *pěŋkah* er op grond van zijn verbreiding als een MZ vernieuwing uit — meer kan ik er niet van zeggen. Zoals zo vaak is de vorm van 67 *pěŋkaqah* dubbelzinnig. Als deze vorm secundair, uit ouder *pěŋkah* te verklaren is, verhindert hij ons in gevallen als *tuqur* (K 24), *nuquh* (K 54) conclusies te trekken over de oorspronkelijke tweelettergrepigheid van deze vormen op L, althans in dit gebied. Maar anderzijds kan men misschien *pěŋkah* verklaren uit *pěŋkarah* (cf. jav. *karah* ‘ring’ etc.) — en in dat geval zou de vorm *pěŋkaqah* een tussen-vorm zijn, die ervoor zou pleiten, ook in *tuqur* en *nuquh* tussenvormen te zien.

Over de andere woorden weet ik niets te zeggen dat tot verheldering van de kaart kan bijdragen.

KAART 54 (cf. p. 37, 78).

Het voornaamste over deze kaart is gezegd in het hoofdstuk over de bal. expansie: de vorm met *-r* is oud, de *-h* is een recente vernieuwing onder bal. invloed. De mogelijkheid, geopperd over *nuquh* in 67, dat dat nl. een oudere *-h* vorm zou zijn, historisch gelijkstaand met *biwih* tgo. *biwir* etc., die echter niet algemeen geworden was, is intussen door de behandeling van K 47 e.a. wel nader toegelicht, maar niet nader geargumenteed uiteraard (vgl. ook K 53) — een bewijs is met het mij ter beschikking staande materiaal niet te geven. Misschien mag men in het verschil in de begin *n-* (tgo. elders *ñ-*) een argument zien dat de vorm als geheel los staat van de bal. vernieuwing, en „dus” ook de *-h* — de tweelettergrepigheid kan secundair zijn.

Een probleem is ook de verhouding tussen *ñur* en *ñuur*. Bjn. (niet

zijn kolonies l), en enkele kolonies van Smbl. (niet het moederdorp, als de waarneming van Dr. Chabot juist is) hebben de eenlettergrepige vorm, daarnaast nog een enkel NO dorp en de meeste smbw. dorpen. Voorts kan Tdj. *ñuh* wel rechtstreeks terug gaan op *ñur*. Aan de ene kant zou die N, Smbl. en evt. NW vorm geografisch wel een oud gebied kunnen zijn — anderzijds zien we op andere kaarten juist in Bjn. en/of Smbl. vaak (regelmatig?) twee opeenvolgende vocalen binnen een woord tot een enkele samengetrokken: K 57 *koq* in Bjn., K 44 *përuk* — dit laatste vb. is daarom zo bewijskrachtig, omdat het dezelfde vocaalcombinatie betreft, terwijl ook hier Bjn. met Smbl. tgo. de kolonies van Bjn. staat. Ik houd daarom toch *ñiur* voor ouder. Alg. smbw. schijnt daarentegen *ñur* (evt. *ñir*) te zijn.

KAART 55 (cf. p. 37, 38, 55).

Het is niet onmogelijk dat bij deze kaart de gecompliceerdheid van de 'zaak' het onderzoek in een enkel dorp parten heeft gespeeld. Gevraagd werden nl. 1. blad van de klapper zonder meer; 2. het jonge blad, zoals dat nl. algemeen gebruikt wordt om bungkusan's van te maken, pakjes eten in te wikkelen; 3. het oude blad, dat (verdord) algemeen dienst doet als fakkel — bv. om wespennesten uit te branden. Daarnaast is er echter minstens nog een naam voor de jonge, eetbare toppen van het blad (palmiet), en ik ben er niet zeker van, hoewel ik getracht heb het onderscheid telkens bij de vraag te doen uitkomen, dat dat overal voldoende gelukt is. De gewone naam voor het laatste schijnt *pudak* te zijn; maar misschien is *pucuk* of *pusuk* (oorspr. in het algemeen 'top van jong blad') hier wel eens gespecialiseerd — en wat ik van de *pusuk*'s en *pucuk*'s op K 55 moet denken weet ik niet precies: in enkele dorpen werd het mij uitdrukkelijk opgegeven als 'jong klapperblad, gebruikt voor bungkusan's' tgo. *pudak*, 'eetbare jonge top', maar het zal toch wel secundair zijn. In ieder geval zie ik geen reden om uit het voorkomen op de kaart van dit woord in MZ èn NO te besluiten dat het *in deze betekenis* oud is; de betekenisovergang kan in beide gebieden los van elkaar staan. Opvallend is de vormverandering *pusuk* in MZ — ik denk aan blending met *busun*, juist gezien de nabijheid van dit woord: blending treedt bij voorkeur op in een grensgebied; ook het voorkomen van deze vorm aan de grens van de expansie *busun* is typerend: van de concurrentie van twee vormen profiteert soms — tijdelijk — een derde met algemenere betekenis; ook *sapah* in het MZ is zo'n profiterende derde. Het is een woord dat oorspr. schijnt te betekenen 'een blad gebruikt als onderlaag in een stoempot' e.d.

(cf. K 46), en dus gemakkelijk het blad als zodanig kan aanduiden in een periode dat men onzeker is over de naam daarvan.

Indien dit alles juist is, en verder *busuŋ* als bal. expansie mag worden opgevat¹ — zie het desbetreffende hoofdstuk — zal dus *bombon* oud sas. zijn (maar vgl. het voorbehoud, t.a.v. *busuŋ* in Bjn. gemaakt!) — en het woord is in andere talen bekend: mak., daj. (*bumbon*), vgl. ook tae^c *bombon* 'nerf van een pisangblad, die wat hol is aan het uiteinde'? De aandacht verdient nog dat dit woord de overgang *-mb-* > *-m-* in het sas. niet vertoont, ook niet in het ZO, wel in de smbw. dorpen.

Een enkel woord ook over de blad-kaarten die niet gepubliceerd zijn: voor 'blad' zonder meer zijn twee vormen bekend: *daun* (in smbw. dorpen *dun*, *don*, *dén*, *dèn*), dat voorkomt in het hele Z, in NW en N, terwijl NO, incl. Smbl. is *gèdèn*, ook in kolonies uit Smbl. en NO in het W. Op grond van de geografische verbreiding kan men zowel *daun* een MZ vernieuwing noemen (type *birwih*) als *gèdèn* een NO. Etymologisch kan men natuurlijk voor heel IN *daun* het oudste noemen in deze bet., maar ik wees er al vaker op dat dat geen bewijs is dat *daun* in deze bet. ouder in het sas. is. Voor *gèdèn* vergeleek T (4.719) jav. *godon* al, dat ook naast *ron* (∞ *daun*) staat.

Het als fakkel gebruikte klapperblad heet *gòbòk* of *bòbòk*; de isoglosse *bòbòk/gòbòk* beantwoordt vrij nauwkeurig aan die tussen *tangéq* en *sono* op K 58. Het is het vernieuwingsgebied van de MZ expansie dat o.a. bekend is van de foneemsplitsing bij *e* en *o*, en ik ben dus geneigd *bobok* als relict te beschouwen en *gobok* als de MZ vernieuwing; daarmee klopt dat *bobok* ook van elders (bal.) bekend is. Ook de smbw. dorpen hebben *bobok*. In 184 en 12 kreeg ik *suluh* op, wat een alg. woord voor 'fakkel' is; overigens hangen beide dorpen nauw samen via Tdj.!

KAART 56 (cf. p. 26, 41, 216).

Over deze kaart is het nodige gezegd in het hoofdstuk over de ZO vernieuwing.

KAART 57 (cf. p. 56, 78, 216v).

Dit is van algemeen en theoretisch standpunt een belangwekkende kaart. Als men de verschillende vormen die erop voorkomen op zich-

¹ Daarvoor pleit nog sterk dat geen van de MZ kolonies in het O *busuŋ* heeft: 116 *namplòk*, de andere *bombon*.

zelf beschouwt, zonder hun geografische spreiding, lijkt een fraaie chronologische opeenvolging te reconstrueren: oorspr. **kěbau*, in Smdl. bewaard als *kěbo*; dan de ontwikkeling tot *kuao* via **kěwau* in het MZ, contractie tot *kao* in ZO en tenslotte toevoeging van de stembandklapper: *kaoq*. Het kost moeite deze interpretatie, die het zonder enige vreemde invloed of onverklaarbaarheid kan stellen los te laten. Toch kan zij bezwaarlijk juist zijn, althans aanvaard worden op basis van de taalgeschiedenis zoals die (principeel onvolledig overigens!) op grond van de andere kaarten is vastgesteld, want de vormen *koq* en *ěṅkoq* in Bjn. komen in de lucht te hangen evenals NW *kaoq*, waarop de Bajanse vormen regelrecht terug gaan: als *kaoq* een NO vernieuwing is is niet in te zien hoe deze vorm in N en NW kan zijn verbreed, teminder waar Smdl. *kěbo* heeft, en dus niet als tussenstation kan hebben gefungeerd voor de verbreiding van *kaoq* van NO naar Bjn. en Tdj. Intussen kan men natuurlijk de gegeven interpretatie handhaven, en de N en NW vorm als een eigen lokale vernieuwing (of relict!) opvatten, onafhankelijk van de NO expansie.

Maar als men dan toch de 'oereenheid' moet laten schieten zijn er ook wel andere oplossingen mogelijk — en ik heb er al vaker op gewezen dat die oereenheid zeker geen axioma, zelfs geen voorkeursoplossing mag zijn. Dat geldt wel heel in het bijzonder van dit woord, dat zo'n grillige, iedere klankwettigheid tartende veelheid van vormen vertoont in de Indonesische talen. Kreemer heeft in zijn recente boek *De Karbouw* ('s-Gravenhage-Bandung 1956) de moeite genomen, de benamingen van de karbouw niet alleen in Indonesische, maar ook in Austro-Aziatische talen te verzamelen: de 'verwantschap' van al die woorden is even zeker als hun verscheidenheid verwarrend; en zo min als één oerindonesische, of zelfs oeraustrische vorm is te achterhalen zomin hoeft men te veronderstellen dat er één oersasakse vorm geweest moet zijn. Verschillende groepen bewoners die zich 'in den beginne' op L hebben gevestigd kunnen verschillende namen hebben meegebracht.

Dialectgeografisch kan men in ieder geval in ons kader *kuao* als een MZ vorm zien, die waarschijnlijk vroeger een groter gebied heeft bestreken: mag men vooral in *kuoq* in 158 daarvoor een argument zien? *Kuao* is een vorm die thans buiten MZ als typisch 'boers' geldt. ZO *kao* past geheel in de ZO expansie zoals we die hebben gevonden — kan evt. een secundaire vorm zijn t.o.v. *kuao*, contractie daarvan. In dit kader is *kaoq* dan eerder een relict, een oude vorm, in N en NW zowel als in NO bewaard gebleven. Dan blijft *kěbo* in Smdl.: mogelijk een vernieuwing, een leenwoord van buiten af? Voor de hand ligt smbw.

këbau als bron van ontlening — verderaf, maar toch niet buiten het bereik der mogelijkheden ligt ontlening aan het jav. Dat juist Smbl. op allerlei terreinen van cultuur oude jav. invloed heeft ondergaan is door Goris in helder licht gesteld (TBG 1936). Gevallen waarin ook taalkundig die invloed nog zichtbaar is ken ik niet behalve de talrijke javaanse of javanistische eigennamen juist in Smbl., maar dat is geen reden dat juist incidenteel ook een dgl. leenwoord niet zou zijn blijven hangen. Het is in ieder geval zaak de mogelijkheid van ontlening aan het jav. in gedachte te houden.

De vocaalcontractie die we in Bajan zien is al van allerlei andere kaarten bekend, vgl. de paragraaf over de verhouding van Bajan tot zijn kolonies.

Tenslotte wijs ik er nog op dat juist bij een cultuurwoord als dit allerlei factoren een rol gespeeld kunnen hebben ook bij de verbreiding van vormen over bepaalde gebieden, die alleen bij gedetailleerd onderzoek aan het licht zouden komen: niet alleen de vraag hoe oud de karbouwteelt op L is kan relevant zijn, maar ook de verbreiding van de karbouw over het eiland: in sommige streken komt hij inderdaad vrijwel niet voor, er zijn zelfs dorpen waar het tabu is, er karbouwen op na te houden. Dgl. factoren kunnen natuurlijk bij de taalkundige ontwikkeling ook een rol gespeeld hebben. In ieder geval is de kaart een heilzame waarschuwing hoe weinig we van de taalgeschiedenis van L weten — ook als onze drie vernieuwingen 'vaststaan'.

KAART 58 (cf. p. 56).

Globaal hebben we op deze kaart een tegenstelling N-Z, met evenwel een wig van de N vorm in het Z via een beperkte ZO expansie (cf. bv. *tëmpènèn* K 22 etc.). Het type kaart is dat van de foneemsplitsing $e > é : è$ etc. (MZ vernieuwing), en gegeven de methodische eis om identieke kaarten eender te verklaren als er geen dwingende redenen zijn om af te wijken moet ook hier *sono* als een MZ vernieuwing worden beschouwd, die nu weer van uit het ZO wordt teruggedrongen; *tangéq* kan tegelijk relict en NO vernieuwing zijn.

Etymologisch is *tangeq* mij niet van elders bekend, terwijl *sono* natuurlijk identiek met jav. *sunu* is. Het meest bekende IN woord voor horen is *tanduk*, dat op de kaart in een bal. en tweetal smbw. dorpen voorkomt, niet in het sas.

KAART 59 (cf. p. 55).

Deze kaart is opgenomen als nadere illustratie van de verbreiding

van de foneemsplitsing /e/ > /è:é/ en /o/ > /ò:ó/, zoals die elders uitvoerig behandeld is. De woorden *lendon* en *meñjon* komen op het hele eiland voor in dezelfde betekenis. Op de kaart is slechts aangegeven waar de vormen met [é-ó] voorkomen, die alleen fonologisch als /é-ó/ te interpreteren zijn: dat zijn de gesloten tekens. Een gearceerde halve cirkel wil zeggen dat één van de twee woorden niet nagevraagd is, of dat de informatie niet duidelijk was: bv. in 134 werd *mèñjón* opgegeven, maar de precieze vorm van *lendon* was niet duidelijk; in 158 was *lèndòn* duidelijk, maar *meñjon* niet, of ontbrak het in mijn materiaal. De smbw. woorden zijn weggelaten, omdat ze in dit verband niet relevant waren; in feite hadden ze alle *lèndòn*, behalve in 19 dat *lèndòn* had; bal. (20) *bělulan*. Voor 'jonge haan' hadden 119 en 127 *ayam kēsělon*, 124 b en 19 *mèñjòn*, 153 *kēmèñjòn* (deze vorm werd trouwens ook opgegeven in een aantal NO dorpen, maar de onderscheiding is weggelaten op de kaart als niet ter zake).

De kaart laat duidelijk zien hoe de woorden van dorp tot dorp verschillend gedistribueerd zijn over de fonemen /é/ en /ó/: terwijl in het ZO meestal /lèndòn/ en /mèñjón/ tegenover elkaar staan (binnen het gebied van de foneemsplitsing) is in Midden-L juist de omgekeerde situatie niet ongewoon; daarnaast komt in dat gebied echter ook voor dat beide woorden de gesloten fonemen hebben. Deze variatie per woord en per dorp is karakteristiek voor heel deze fonologische MZ vernieuwing — er zouden nog enige kaarten van dit type naast te leggen zijn, globaal eender, maar in details telkens verschillend. Vgl. van de gepubliceerde vooral K 13.

KAART 60 (cf. p. 39, 75, 78).

Aan een kaart als deze kleven natuurlijk vele onzekerheden aan, kans op vergissing in de waarneming, en individuele verscheidenheid, zodat de aangegeven vorm misschien niet typisch is voor een dorp, zijn hier vrij groot. Ik heb dan ook overwogen om in plaats van deze kaart liever er een op te nemen waarop het beeld duidelijker was, zodat ook de conclusies zekerder zouden zijn. Toch meen ik dat ook kaarten van dit type in deze Atlas thuis hoorden, al was het alleen om niet de indruk te wekken dat een onderzoek van deze aard niet met verscheidenheid van moeilijkheden te kampen heeft.

Ik zal dus zeker niet op grond van losse dorpen conclusies trekken uit deze kaart — maar bij nader toezien is er toch ook weer genoeg regelmaat om enige interpretatie mogelijk te maken: als we eerst afzien van het W blijkt er ook op deze kaart een scherpe scheiding

N - Z te zijn: de vormen zonder *-w-* en die met *-w-* (resp. gesloten en open tekens). Bovendien blijkt in het hele N het suffix *-an* zeer algemeen. In het Z is er dan verder een globale tegenstelling MZ: *sawon* tgo. ZO: *sawun*. Naast een N vorm *saonan* staat dus de MZ vernieuwing *sawon*, ZO vernieuwing *sawun*. Smb. *sabonan* (overigens alleen in 61) kan daar oorspr. zijn, maar ook een secundaire overgang $w > b$, die we vaker zagen (vgl. K 50—51 *kubak*).

Nu verdient nog even het W de aandacht: daar is vrijwel algemeen het vocalisme *a-u*, terwijl de vormen zonder *-w-* overheersen: n.b. de vorm die nergens anders de 'normale' is volgens de boven gegeven interpretatie (al komt hij m.n. in het NO wel voor — men kan daar denken aan blending van NO *saonan* en ZO *sawun*). Het ligt voor de hand aan een bal. invloed te denken, maar het merkwaardige is dat bal., althans 20, *sawun* opleverde. Tenzij dus dit een onjuiste waarneming of opgave is (of tenzij de andere bal. dorpen op Lombok hier van Tjakranegara zouden verschillen!) kan men niet aan een bal. vernieuwing denken. N.b. op Bali zelf is het normale woord voor 'haan' *manuk*, al is *sawun* niet onbekend (T 3. 17 — tgo. ojav. *sawun*, mal. *sabun* enz.). Men zou het dialect van Karangasem moeten onderzoeken op dit punt.

Verdergaande opmerkingen durf ik aan deze kaart niet te verbinden.

KAART 61.

Dit is weer een vb. van een kaart waarmee men verschillende kanten uit kan naar het schijnt. Etymologisch houvast geven geen van beide woorden veel: dwz. beide woorden zijn vnl. uit OIN talen vrij alg. bekend: *godek* = mal. van Kutai, rot., sawu, tern. *kode* (T), terwijl *bóteq* beantwoordt aan smbw. id., sumba *buti*, bim. *bote*, bar. *batiq* — en vlg. Adriani nias. *baqe*. Het meest voor de hand ligt dat beide aanduidingen, evt. voor verschillende typen (of grootte, cf. T 4. 943 *boteq* meestal voor kleine apen, wat ik echter zeker niet algemeen bevestigd kreeg) naast elkaar bekend waren, vanouds, en dat *godek* algemeen geworden of gebleven is. Intussen kan men wel een aannemelijke verklaring geven, als men niet van beide vormen als oud wil uitgaan: *boteq*, dat niet in het NO voorkomt (behalve in smbw. dorpen) kan goed worden opgevat als een rudimentair geworden MZ vernieuwing, type *daq*, die zowel vanuit NO als ZO teruggedrongen is; maar men kan 't dan ook wel als relict beschouwen.

Men moet er bij een kaart als deze natuurlijk ook rekening mee houden dat apen lang niet overal op Lombok voorkomen, of lang niet

overall in even grote frekwentie, zodat in het ene dorp men dagelijks met dit dier te maken zal hebben, in het andere het praktisch alleen van horen zeggen kent, wat uiteraard op de frekwentie van het voorkomen van de aanduiding, en op evt. differentiatie van de namen van invloed is. Ik heb de indruk dat i.h.a. waar ook *bótiq* op de kaart staat aangegeven apen vrij veelvuldig voorkomen (vooral in NW, en in de buurt van 4, 12, 26). Van de andere dorpen weet ik het niet.

Overall onderscheiden van de aap in naam, zij het lang niet overall voorkomend is de 'zwarte aap', de *lutun* uit het sund. Die heet bijna algemeen *pitu*, hier en daar — maar toch zo dat men moeilijk van een relict kan spreken — *pintu*, in vier ZO dorpen (waarvan 2 smbw.) *sintu*, in 143 en 156 *kitu*, en in twee dorpen waar men hem vaak met eigen ogen zal zien, 108 en 181, resp. *kěrakok* en *lankin*. *Sintu* is verbreid in IN talen voor 'boshoen' (ook sas.), *pitu* vindt misschien een verwant in *petu*, bal. dial. voor 'zwarte hond' — de precieze etymologie kan pas duidelijk worden als meer materiaal van elders bekend wordt.

KAART 62 (cf. p. 29, 31vv).

Over deze kaart is het nodige gezegd in het hoofdstuk over de bal. expansie.

KAART 63 (cf. p. 34).

Over de dialectgeografische interpretatie van de kaart is al voldoende gezegd in het hoofdstuk over de bal. expansie. Hier nog een enkel woord over de mogelijke etymologie van *lěbak*: in deze bet. is het mij uitsluitend van bal. bekend, de bal. herkomst van sas. *lěbak* staat dan ook wel vast. Het woord komt echter blijkens de wdbb. ook in andere talen voor bij aanduiding van getallen: en het schijnt dan zo iets te betekenen als: 'waar een portie, een fractie aan ontbreekt' en staat voor andere getalaanduidende woorden: vbb. bal. *lěbak sěpaa*, 15.000 (zo T 4. 4, en blijkbaar géén drukfout, cf. Kersten, *Balische Grammatica* p. 55); sund. dial. *lěbak těluŋ kupaŋ*, 11 (en *těluŋ kupaŋ* = 12), *lěbak samas*, 15 (dat moet dus ook betekenen: 'niet ten volle *samas*' — *samas* is hier kennelijk 16 duiten? cf. jav. *lěbak samas* gw., '15 duiten' en *samas sawé* gw. '18 duiten', waarbij *sawé* kennelijk '20 duiten' is (cf. Pigeaud, en T 3. 200; mad. *samas* is '20 duiten' vlg. T)). Vgl. ook nog T 3. 806 *ŋělěbak*, 'v.e. a t a k, die te kort is en tot 25 te min bevat'. In de speciale bet. van 175 zal *lěbak* dus een verkorting van *lěbak satak* zijn, met de bet. van 'een *satak* min een fractie'. Het woord zou etymologisch iden-

tiek kunnen zijn met *lĕbak* 'dal, vallei', misschien via 'gat, holte', d.i. 'met een stuk eraf, incompleet'. Het is oorspr. dus ook een subtractieve getalaanduiding.

Ik wijs er nog even op dat voor dorp 56 opgegeven werd voor 70: *pitunḍasa*, maar voor 175 *satus pituḡpulu lima*. Dit kan natuurlijk een onjuiste opgave zijn — maar het kan ook best dat in een dorp, althans binnen een groep sprekers dit verschil reëel is: in 70 is de band met 60 nog zo nauw dat daar de bal. vorm het wint — maar in 175, dat veel minder frekwent gebruikt wordt, en nooit in direct verband met een *-dasa* vorm, wint *-pulu* het.

KAART 64 (cf. p. 35).

Voor de honderdtallen zijn algemeen de balische vormen in gebruik op Lombok, men zie de serie bij Kersten, *Balische grammatica*, p. 55, die ik in ieder dorp voor het sas. precies zo kreeg, met alleen een merkwaardige variant voor 1800 in sommige dorpen: in een aantal dorpen in Midden-L., en in een zevental dorpen in het ZO die alle ook op andere kaarten wel een MZ vorm vertonen kreeg ik *siu bansit* iplv. *sia bansit*, terwijl verspreid in NO en ZO, totaal in 11 dorpen *siwaḡ bansit*, de versasakste vorm dus, werd opgegeven. *Siu* iplv. *sia* kan natuurlijk als een fonetische verandering onder invloed van de volgende *b* worden opgevat — maar volksetymologische aansluiting bij *siu*, 1000, speelt zeker mee een rol.

Waar *sĕpaha* zeker in zijn geheel aan het bal. ontleend is kan ik mij ontslagen achten van een nadere etymologie in dit verband. Een enkele opmerking moge intussen toch plaats vinden. Dit *paha* is stellig identiek met het IN *paha* 'dij', waarvoor men vergelijkte Dempwolff sv. *paha*', Kern VG 5. 87, Bar. Wbk. 534, T 4. enz. De betekenis '1600' gaat stellig terug op '¼', wsl. nl. een kwart van een tail goud (mal. 6 *paha* = 1½ *tail*), en dan op Bali wsl. het aantal pipis dat equivalent was aan ¼ tail goud. De bet. '1600' kan men dus tertiair noemen, alleen op Bali en Lombok bekend.

De fonologische verhouding tussen wat op de legenda is weergegeven als *paha*, *pahâ* en *pĕhâ* is niet te geven op grond van mijn materiaal. Ik heb de indruk dat in alle sas. dialecten de intervocalische *-h-* alleen voorkomt in leenwoorden, en dat dus noch *paha* noch *pĕha* fonologisch een normaal sas. woord is. Men kan alleen zeggen dat in West-Lombok i.h.a. de pepet in de voorlaatste syllabe zó direct uit het bal. is overgenomen, dat hij pepet gebleven is — fonologisch wel pepet zal zijn in die dialecten, terwijl in Z niet direct de bal. klanken, maar de bal.

fonemen met hun sas. realisering: *pahâ* zijn overgenomen. De kwestie behoeft intussen nader onderzoek.

KAART 65 (cf. p. 46, 65).

Het sas. maakt onderscheid tussen een 'span' van wijsvinger en duim en een 'span' van middelvinger en duim. Dat onderscheid wordt op verschillende manieren uitgedrukt. *Goris* noemt *sějĕňkak tuñjuk* en *sějĕňkak jañjaq* als namen voor 'wijsvingerspan' en 'middelvinger- (of ringvinger-) span', en verwijst verder onder *jěňkĕl* en *jěňkal* naar *jěňkak*. De dialectische verschillen zijn intussen ingewikkelder; ook op deze kaart komt daarvan maar een deel tot uiting. Weergegeven is hier alleen de bet. van de vorm *jěňkak* (en zijn varianten).

De interpretatie van deze kaart levert weinig moeilijkheden op, gezien de overeenkomst van het kaartbeeld met vele andere kaarten: *jěňkak* in de bet. 'middelvingerspan' is een ZO vernieuwing, die een groot deel van ZML, en een aantal dorpen in W en NO heeft bereikt, zoals dat vaak met deze ZO vernieuwingen het geval is. Aan de rand van het vernieuwingsgebied ziet men verwarring en verwisseling: vooral vaak *jěňkak* in de bet. van 'wijsvingerspan', waarnaast dan altijd *jěňkĕl* of *jěňkal* voor 'middelvingerspan' staat. Dit laatste is stellig het oorspr. woord voor 'span' i.h.a. en voor 'wijsvingerspan' i.h. bijzonder. In de randgebieden van de ZO vernieuwing heeft nu echter *jěňkak*, de nieuwe vorm, niet de meer speciale, bijzondere bet. gekregen, maar de primaire bet. van het oorspr. woord geusurpeerd in allerlei dorpen.¹

In enkele gevallen is *jěňkal* zelfs geheel verdwenen: 120 heeft *jěňkak tijóq* en *jěňkak tĕňaq*; 154b: *jěňkak* en *jěňkak ima tĕňaq*. Daarentegen ontbreekt *jěňkak* geheel in N, NW, Smb. (ook vrijwel geheel in kolonies van Bjn. en Smb.) en in smb. dorpen. *Jěňkal* is in 134 een niet nader verklaarbare variatie; *jěňklak* dat in 121 voor 'wijs'- en 'middelvingerspan' werd opgegeven, in een paar andere dorpen alleen voor het laatste, kàn men als Streckform zonder meer zien — maar het is toch wel aannemelijk dat bij het ontstaan van die vorm de *l* van *jěňkĕl* heeft meegespeeld.

Het is van belang in te gaan op de verdere bijzonderheden van de wdn. *jěňkĕl* - *jěňkal* - *jěňkak*, al blijken die niet uit deze kaart. Voor 'wijsvingerspan' is normaal *jěňkĕl*, met een secundaire variatie in een

¹ Merkwaardig is *jonkon* voor 'wijsvingerspan' naast *jěňkal* voor 'middelvingerspan' in Tdj., in het daar nauw bijbehorende 12 en n.b. in de Bajanse kolonie 65! Vgl. de afzonderlijke bespreking van Bjn. en zijn kolonies.

beperkt ZO gebied *jěnkěñ* (cf. K 22 *těmpèñèl - těmpèñèn* etc.) en met een andere variant *jěnkál*, in N en NW steeds, en in de meeste kolonies van Bjn. en SmbL., ook in de meeste smbw. dorpen; het is moeilijk te zeggen welke vorm op Lombok het oudst is. Vaak staan dus nu (zie K 65) *jěnkěł / jěnkál / jěnkěñ* en *jěnkak* tgo. elkaar; waar *jěnkak* ontbreekt, wordt hetzij (1) hetzij (2) hetzij beide 'spannen' nader gespecificeerd door het woord voor 'wijs'- resp. 'middelvinger'.

Er is nog één merkwaardige bijzonderheid die vermelding verdient: in een 5-tal dorpen vindt men voor (1) *jěnkál*, voor (2) *jěnkěł*: 55, 56, 77, 78, 67; het merkwaardige is niet zozeer deze woordvorm-oppositie als wel de groep dorpen waarin zij voorkomt; we zagen hier vaker samenhang (K 5 bv.) en deze oppositie zal ook hier wel oud zijn, een nieuw spoor van die al vaker vermoede eigen ZW expansie.

Voor 20 kreeg ik op: (1) *lankat*, (2) *cěñkan*, wat alg. bal. schijnt te zijn (cf. T).

KAART 66.

Deze kaart is technisch niet erg fraai; doordat ik te veel materiaal op een kaart wilde vastleggen, is er van een enigermate duidelijk beeld geen sprake meer. Maar ook de interpretatie van het materiaal is niet al te zeker. Voor een deel komt dat weer door de onduidelijke etymologie: de voornaamste woorden (*tampak* en *lampak* voor 'voet' als lengtemaat, *lampak*, *pělapak* en *jělpak* voor 'handbreedte') kunnen gezien het materiaal van buiten L stuk voor stuk als 'oorspr.' beschouwd worden: cf. bat. *palakpak*, 'palm v. d. hand'; jav. *tlapakan*, tag. *tala(m)-pakan*, id.; bal. *tampak*, 'voetspoor', mad. *lampat*, id.; *dlamakan* jav. dial.; enz. zie bv. T 2. 710.

De interpretatie van de kaarten moet dus zuiver op basis van de spreiding der vormen geschieden. Voor 'handbreedte' is de voornaamste tegenstelling N (dwz. Bjn., Tdj.¹, SmbL. en verspreid NO) *jělpak* — Z (ZML alg. en gedeeltelijk ZO) *pělapak* (waarvan *kělapak* en *pěnapak* secundaire varianten schijnen). Niets verzet zich tegen de interpretatie van *jělpak* als relict, *pělapak* als een MZ vernieuwing. Blijft *lampak* dat in het W (n.b. 65 en 67) en in het O onregelmatig voorkomt: niet een specifiek ZO of NO vernieuwingsgebied, maar toch moeilijk anders te verklaren dan als vernieuwing, althans secundaire vorm; het waarschijnlijkste is dat *lampak* een vanouds bekend woord is voor 'handpalm', 'voetsool', maar niet in de speciale bet. van een maat, en dat

¹ Tdj. zelf heeft de blending *jěłěmpak* < *lampak* + *jělpak*.

het plaatselijk, vooral in dat grensgebied van het Z met het N, ook als aanduiding voor maat in gebruik is gekomen. Juist in dat gebied vindt men vaak ook *lampak* voor 'voet' als maat, zoals uit de kaart blijkt. Voor 'voet' is *tampak* kennelijk alg. sas., *lampak* een secundaire, maar overal mogelijke naam, die vooral in meng- en overgangsgebieden is opgekomen. Daar is ook een paar maal *tampak* 'handbreedte' gaan betekenen, al of niet gespecificeerd door *ima*. *Tapak* kan een blending van *tampak* en *pələpak* zijn, maar ook wel een oude variant.

KAART 67 (cf. p. 46, 48, 60).

Het materiaal is voor WL nogal onvolledig — zoals we gezien hebben is dat niet hinderlijk voor de interpretatie. Alleen op basis van de geografische verbreiding der vormen levert de kaart na alles wat voorafgaat weinig moeilijkheden op. Oud schijnt *rəgəm* (en het is van belang dat smb. dorpen *rəgam* hebben) bewaard in Bjn., Smb., NO en wsl. ook in Koripan (55), blijkens 56, een jonge kolonie uit 55.

Een MZ vernieuwing van wat gereduceerde uitbreiding is *gəngəm - gəngəm*; het ligt voor de hand in *gəngəm* de oorspr. vorm van dit woord op L te zien, in *gəngəm* een blending met *rəgəm*. Het *əngəm*-gebied is een normaal ZO vernieuwingsgebied. Of *təgəman* een incidentele verandering is dan wel een speciaal Smb. vorm is door het ontbreken van belangrijke gegevens (m.n. van de typische dorpen 61 en 62) niet uit te maken.

De etymologische verhouding van deze woorden is interessant. Zij zijn alle gebouwd op de 'wortel' *-gəm*; *gəngəm* is daarvan een reduplicatie (cf. bat. *gomgom*, mal. *gəngam*, jav. *gəgəm*) en op etymologische gronden zou dus eer *gəngəm* oorspr., *gəngəm* een secundaire wijziging zijn; maar ik zie niet goed in hoe *gəngəm* dan in zo verschillende dorpen in het ZW moet worden verklaard. Of moet men *gəngəm* en *gəngəm* voor de verklaring van deze kaart van elkaar losmaken?

Ook de verhouding van *rəgəm* en *əngəm* is intrigerend. Hebben we hier een r_2 , in het ZO verdwenen, en daar secundair een inwendige nasalering (o.i.v. *gəngəm*)? Of zijn die *r*- en *-ŋ*- beide te verklaren uit metanalyse van werkwoordsvormen: (*ə*)*gəm* + *bər-*: *bər-əgəm* > *bər-rəgəm*: *sər-rəgəm*; en: *gəm* + *mə*: *məŋ-gəm* > *mə-ŋgəm*: *sə-(ə)ŋgəm*? Hebben we hier dan evt. een pre-sas. of een post-sas. differentiatie? Het is als met de woorden voor 'karbouw'; het is moeilijk de etymologische samenhang als die zo waarschijnlijk lijkt te verwaarlozen op grond van een op zichzelf evidente dialectgeografische interpretatie, als die de

herkomst van de vormen zo onopgelost laat. Toch blijft de eerst gegeven interpretatie van de kaart mij onomstotelijk lijken; en *gěngěm* - *gəngəm* en *ěngěm* moeten dus etymologisch althans intern-sas. losge maakt worden van *rěgěm*. Voor *ěngěm* lijkt mij zeer aannemelijk een oorspr. *ěgěm*, regelmatig dus naast N *rěgěm*, met een -*ŋ*- hetzij o.i.v. werkwoordsvormen, hetzij o.i.v. *gəngəm*.

Curieus is *rěngěm* juist in 2 MZ kolonies in het O (146, waar ook *ěngěm*, en 121).

KAART 68 (cf. p. 46, 65).

Ook deze kaart levert niet dadelijk een scherp beeld op; de keuze van de tekens is misschien niet erg gelukkig geweest, maar de verscheidenheid van vormen maakt nu eenmaal de kaart in elk geval onoverzichtelijk; en hij is toch wel instructief voor de verhouding van de dialecten.

Het woord 'klein' werd niet los gevraagd (er kunnen zo veel wdn. voor 'klein' met geringe bet. nuance in een taal zijn) maar in een zinnetje: 'kambing jang kaubeli itu ketjil sekali'. Daardoor werd de kans om in alle dorpen gelijkwaardige antwoorden te krijgen zeer vergroot — al blijft natuurlijk mogelijk dat hier een meer affectief, daar een meer zakelijk woord gebruikt is, ook in deze zin, m.a.w. dat niet steeds equivalente wdn. genoteerd zijn. Maar de vormen zelf wijzen toch wel uit, dat tot op grote hoogte vergelijkbare, nl. 'dezelfde' wdn. gebruikt zijn.

Etymologisch is met deze wdn. wsl. weinig te beginnen, in alle IN talen is er grote variatie in de wdn. voor 'klein' (wel vaak gekenmerkt door -*i*-vocaal plus slotocclusief en soms ook een palataal: bal. *cěrik*, *cěnik*; mal. *kěciq*, *kěcil*; taec *borrik*, *baittiq*; mad. *kènèq*, (*k*)*ènèt*, mak. *caqđi* etc. etc.).

Geografisch lijken mij duidelijk drie zones te onderscheiden: N *běriq* (d.i. Bjn., Tdj., SmbL en NO, al vinden we in sommige SmbL kolonies *běrik* en in het NO zelden *běriq* tgo. vaker *běciq*).

ZML is duidelijk een *kécéq*-gebied (met *gėjéq* als zelfst. variant — zie ook de kolonie 146 die zich hier aansluit bij 77—79). ZO zijn vormen van het type *kódéq* (waarvan *kòdèq*, *kodé* en *kudi* varianten zijn).

Op grond van deze drie kernen ligt het weer voor de hand aan een niet typisch tot een der vernieuwingen behorend *běriq* te denken, een MZ vernieuwing *kécéq* (of is *gėjéq* primair?) en een ZO *kódéq*. Die

ZO vernieuwing wekt sterk de indruk van een blending van *smbw. odeq* + *MZ kécéq*.

Ook overigens vertoont deze kaart talrijke vormen die als blending goed te verklaren zijn — mede gezien hun geografische verbreiding: bv. het bekendste *NO bëciq* < *bëriq* + *MZ kécéq* (of + *ZO kócéq*). Ook de *p*- van *përiq* (158) kan men als kruising van de *b*- + de *k*- opvatten. *Kěcéq* in 85 kan men evt. als een andere blending van *kécéq* + *bëriq* opvatten — al verwacht men in Pudjut niet direct invloed van *N bëriq*! Duidelijke gevallen van blending zijn daarentegen de *Z* en *ZO* vormen *kócéq* en *kècèq* (< *kécéq* + *kodeq*).

Onverklaarbaar m.b.v. dit materiaal zijn de *wdn.* op *-t* (*běcèt*, *kècèt*, *kócèt*); men kan vermoeden dat hier een ander woord op *-t* of *-èt* in meespeelt; de vormen zijn niet in een zo nauw samenhangend gebied aangetroffen dat men ze in direct onderling verband moet zien. Ook de *-k* van *bërik* is niet te verklaren op grond van dit materiaal.

I.h.a. is het ene geval van blending overtuigender dan het andere; de hele woordenschat zou overzien moeten worden; en bv. *bëriq* kan best nog nu ook in *MZ* bewaard zijn in speciale bet. — blending hoeft dus niet botsing van vormen uit twee verschillende dorpen te zijn.

KAART 69 (cf. p. 78).

Ook dit woord is in een zinnetje gevraagd: 'padi jang kita tumbuk habis' en er kan weinig twijfel bestaan dat de kaart betrouwbaar is, al kunnen er in detail natuurlijk wel eens onjuistheden in voorkomen; het is bv. niet uitgesloten dat soms een *buiq* i.p.v. *buéq* had moeten worden ingevuld. Voor de interpretatie spelen dgl. verschillen geen grote rol.

Van grote betekenis voor de interpretatie lijkt mij het hapax *buih* in 67; dat maakt aannemelijk dat *Z bih* teruggaat op *buih*; en dat *bis* weer een verdere verandering van *bih* is — geografisch duidelijk een *ZO* vernieuwing, al kan ook zelfstandig, dus los van dat *ZO* centrum hier en daar wel een overgang *bih* > *bis* hebben plaats gevonden; ik denk bv. aan 122 en aan 77—79, waar *-s* en *-h* zeer dicht bijeen liggen, wellicht individuele varianten van 1 foneem zijn en waar de *h* in deze positie misschien een apicale of frontale blaasklank is. Verder schijnt het zeker dat *biq* in het Bajanse een jonge contractie van 2 vocalen is die daar vaker optreedt (cf. K 57 *koq* en andere bij de bespreking van Bjn. genoemde *vbb.*), getuige ook het voorkomen van de twee-vocalige vorm in kolonies van Bjn. (25, 40, 41, 65).

De oorspr. situatie is dus een N - Z tegenstelling *buéq* - *buih* — te vergelijken met K 57: *kaog* - *k(u)ao* en andere dgl. kaarten; *buih* past in het kader van de MZ vernieuwing. Het *buéq*-gebied hebben we niet als vernieuwingsgebied leren kennen, wel vaak als relictgebied (K 23). T (4. 968 sv. *buwéq*) noemt deze vorm ook *smbw.* — had hij nog andere gegevens dan van *smbw.* dorpen van Lombok, die inderdaad allemaal *buéq* schijnen te hebben? M.a.w. is het inderdaad ook *smbw.* op Sumbawa?

Als men van oud, alg. sas. *buéq* uitgaat kan *buih* in 67 natuurlijk ook een blending zijn van dat *buéq* + MZ vernieuwing die dan een-lettergrepig *bih* luidde. Een definitieve keus schijnt nog niet mogelijk.

KAART 70 (cf. p. 48).

Ook deze interessante kaart laat duidelijk zien dat we er met het afpellen van drie vernieuwingen niet zijn — dat dan zeker nog niet de oersas. toestand, laat staan de oersas. eenheid bloot ligt. Allerlei bekende 'motieven' van andere kaarten komen hier terug, maar de manier waarop ze hier in combinatie verschijnen bewijst dat het werkelijke verhaal ingewikkelder moet zijn dan de optelsom van 3 vernieuwingen. Eén bekend motief, zij het in een nieuwe variant, is de verhouding van N en NW *tëbin* tot Smb. *tërbin*: op zichzelf ligt het voor de hand dit geval te identificeren met het type *daq tgo. daraq* (K 27), *biwih tgo. biwir* (K 11) en andere r/g/h gevallen. De variant is dat we deze als (M)Z vernieuwing bestempelde vorm met zero hier alleen in N en NW aantreffen — men kan de gevonden constructie nog redden door *wiq* als een ZO vernieuwing te beschouwen die het hele Z veroverd heeft, en dus de oudere MZ vernieuwing teruggedrongen tot het N en NW. Maar dan komt *rubin* de zaak reddeloos compliceren: ook dit motief is op zichzelf welbekend: een NO vorm, die ook in enige oude dorpen vnl. in het ZW voorkomt: bestempeld als relict (bv. K 40 *tëpiq* en en vooral bv. K 49 *ceret*). Dit motief vergt dus een relict *rubin* naast het vorige relict *tërbin*. Ik zeg niet dat dit onmogelijk is — integendeel acht ik beide interpretaties samen wel juist — maar dan is duidelijk dat de historische verhouding tussen beide relicten en de vernieuwingen vrij gecompliceerd moet zijn. Men kan *tërbin* en *rubin* trouwens met vrij grote waarschijnlijkheid nog wel tot één vorm herleiden: **tërubin*, dat zich enerzijds tot *rubin*, anderzijds tot *tërbin* kan hebben ontwikkeld, volgens niet ongebruikelijke processen van vereenvoudiging van drielettergrepige woorden in IN talen. Maar dat kan dan evengoed op

L als daarbuiten gebeurd zijn. En de woorden voor 'gisteren' zijn etymologisch in de IN talen minstens een even grote puzzle als die voor karbouw: men hoeft het materiaal bij Brandes, diss. p. 60, T 1. 447, Tnt. Wbk. sv. *awi'i* etc. maar te bekijken. Belangwekkend i.v.m. de sas. vormen schijnen vooral mak. *karuèn*, bug. *arawèn*, maar ook bat. *robi* en *robisan*. En de hele kwestie wordt bijna pikant door de Z vorm *wiq* (*wi* en *wih*, beide hapaxen, zullen wel secundair zijn — als ze correct zijn). Maar tot een definitieve oplossing kan ik met mijn materiaal en in mijn kader niet komen.

KAART 71 (cf. p. 60, 66).

Over de vergelijkbaarheid en gelijkwaardigheid van de op deze kaart voorkomende woorden voor 'dari', nagevraagd in de woordgroepen 'dari sini' en 'dari mana', en vaak ook in complete zinnen behoeft geen twijfel te bestaan. De kaart levert trouwens een vrij duidelijk, en niet ongebruikelijk beeld op: het meest in het oog springt het *óléq* (- *uléq*) gebied, dat precies de verbreiding van het ZO vernieuwingsgebied heeft (hoogstens zijn 77 en 79 opvallend, maar toch niet uitzonderlijk); *óléq* moet dus wel gelden als ZO vernieuwing. Verder zijn er nog 3 vormen, elk met een duidelijk onderscheiden verbreidingsgebied: *éleq* in MZ + Tdj.; *léleq* in Bjn. + Smdl. en kolonies; *lekan* in het NO. Daar tussendoor vinden we dan nog enigszins grillig *léman*, in ZO en W, maar bv. ook in 171 en 33!

Wellicht is dit laatste een op verschillende plaatsen ontstane (via blanding, volksetymologie etc?) variant van *lekan*. Dat geldt zeker voor het zeldzame *lènan* (38a, 41), dat soms naast *lekan* voorkomt en te verklaren is uit blanding met *lanan* ('weg', maar ook 'via, langs'); vgl. zinnen als: *mbé lènanmèq datèñ?* (135) lett. 'mana ^{dari} _{djalan} -mu datang?'.
 In 57a kreeg ik naast elkaar opgegeven: *lanan ité*, 'dari sini' en *éleqmèq mbé?*, lett. 'darimu mana', di. 'dari mana engkau'.

Een historische interpretatie van de kaart zal pas mogelijk zijn wanneer een bevredigende etymologie te geven is van de verschillende vormen. Het kaartbeeld laat minstens 2 interpretaties toe: oudste vorm *éleq*, Smdl. - Bjn. vernieuwing *léleq* (door blanding met *lekan* ed.?) en NO vernieuwing *lekan*, òf, waarschijnlijker m.i., relict *léleq*, MZ vernieuwing *éleq*, NO *lekan*.

De etymologie: *léman* schijnt niet zonder relaties met sbmw. *man* en *kèman*, 'dari'. In het ZO (via Sakra) en in 171 is een dgl. incidentele overeenkomst met sbmw. trouwens eenvoudiger te begrijpen dan in de

vier *lèman*-dorpen aan de Westkust. Misschien is dat *-man* identiek met sas. *man* in *ndéqman*, 'belum' — maar ook daar blijven de precieze semantische en formele verklaringen van *lèman* moeilijk.

Het ZO *óléq* is misschien te verklaren door blending van *éléq* met, adaptatie aan *uléq*, 'terugkeren'; waarschijnlijker lijkt mij intussen dat de *o-* (en niet normaal *u!*) afkomstig is van het semantische oppositum van *éléq*: *ojok*, dat juist in het ZO de alg. vorm is voor 'ke', 'naar', cf. BKI 109, p. 197. Een dgl. formele aanpassing, gedeeltelijke gelijkmaking van een woord aan een ander waarmee het in directe semantische oppositie staat ziet men vaker.

De etymologie van *éléq*, *léléq* en *lèkan* is mij echter duister; misschien heeft men in *lé-* of *-lèq* te maken met sas. *laiq*, *léq*, of *lai* (resp. 'in', 'naar' en 'lopen'), in *-kan* met *akan* ed., maar verder dan dgl. vage vermoedens kan ik niet komen.

KAART 72 (cf. p. 66).

Deze kaart heeft uit algemeen taalwetenschappelijk oogpunt interessante aspecten. Immers blijkt hier hoe in de pers. vnw. een differentiatie tussen masc. en fem. secundair kan ontstaan. Er kan weinig twijfel aan zijn, gezien de kaart en gezien het IN materiaal i.h.a., dat *kamu* oorspr. algemeen was. *Diq*, in Bjn. en Tdj., stellig etymologisch = sas. *diq* 'zelf', mal. *diri* etc., is secundair (al kan dat heel oud zijn!), vgl. in andere talen *awak* 'jij' ed..

Naast het oorspr. alg. sas. *kamu* is nu in het NO en in Smb. een apart woord voor 'jij', tegen een man gezegd, in gebruik gekomen: *anta*, resp. *ṅkéq*, waardoor *kamu* beperkt werd in zijn bet. tot 'jij' tegen vrouwen. Een dgl. pronominale aanduiding van sexeverschil is in de IN talen bij mijn weten zeer zeldzaam; Vogelsang wees destijds (TBG 62, 1923, p. 244) op min. *an* tgo. *kau* (v. d. Toorn, *Min. Sprkk.* 19), en op bal. *cai* en *ñai* (zijn sas. materiaal is niet foutloos!) — andere vbb. zijn mij ook niet bekend.

Het secundaire karakter van *anta* blijkt ook duidelijk uit zijn etymologie: het kan immers moeilijk anders dan identiek zijn met het arab. *anta* in de zelfde speciale betekenis 'jij' tegen mannen. De vraag is natuurlijk hoe dit *anta* in het sas. gekomen is — een verklaring, mij destijds gesuggereerd door een van de aanwezigen bij een voordracht voor het Kon. Bat. Gen., klinkt niet onaannemelijk: *anta* zou in gebruik kunnen zijn (geweest) op godsdienstscholen, bij bep. leraren, evt., en aangezien daar uitsluitend mnl. leerlingen plachten te zijn zou de speci-

fiek arab. aanduiding *anta* eerst in kleine, later ook in steeds ruimere kring gebruikelijk zijn geworden, tegenover *kamu* dat dan beperkt werd tot de vrouwen. Hiermee is wel in overeenstemming dat *anta* juist ontstaan en verbreid is in het NO, het centrum van moslimse activiteit, met de meeste godsdienstscholen e.d.¹ Intussen is daarmee niet SmbL. *ŋkéq* verklaard, dat misschien nog wat gemeenzamer is dan *anta* (cf. *Goris ẽŋkéq* 'gemeenzaam tegen jongens', wat voor *anta*, *Goris* ten spijt, toch wel te beperkt is; het wordt tgo. een volwassene van lagere stand zeker ook gebruikt). Is dit ontstaan doordat de behoefte aan onderscheiding tussen mnl. en vrwl. pronomen 'ontleend' werd aan het NO terwijl het te specifiek Moslimse woord niet voor ontleening in aanmerking kwam in het on-orthodoxe SmbL.? Een etymologie van *ŋkéq* weet ik niet te geven. Maar natuurlijk is ook een omgekeerde gang van zaken denkbaar: eerst een behoefte aan onderscheiding masc. — fem. — evt. een eigen sas. woord voor 'jij' (jonge man), secundair in NO het leenwoord *anta*. Maar het ontstaan van die behoefte blijft dan onverklaard.

Het verdient opmerking dat de pronominale genusonderscheiding voor de 2e pers. ook is doorgevoerd in de korte vormen (agens aanduidend, mal. *kau-* en possessief, mal. *-mu*), in die gebieden waar *anta* of *ŋkéq* in gebruik zijn. Men heeft daar overal masc. *-mèq* of *-mèq*, fem. *-bi* (*-nbi* na vocalen) bv. (166) *balémèq*, 'rumahmu' (v. man); *balémbi*, id. (vrouw); *bémbéq si mbèlimèq bëciq gati*; *bémbéq si mbèlinbi bëciq gati*; 'kambing jang kaubeli ketjil sekali' resp. tegen man of vrouw gezegd.

Etymologisch moet men aannemen dat *-bi* identiek is met IN *bi* 'vrouw'; de etymologie van *mèq* is mij niet duidelijk. Merkwaardig is dat in het gebied met genusonderscheid de verkorte vorm van *kamu*, die in het Z vrij algemeen is (*-mu*, *-m*), noch voor 't masc., noch voor 't fem. gebruikt wordt. Of moet men in *-mèq* die *-m* terugvinden, uitgebreid met een element *-eq*? Het feit dat *-eq* (ook *-é*) in het ZO als korte vorm 2e pers. voorkomt naast *-m* zou een aanwijzing in die richting kunnen zijn, al moet ik zeggen dat de details van dat *-eq* en zijn functie en voorkomen mij niet duidelijk geworden zijn. Bv. (131) *pirané ojok M.?* 'kapan engkau (akan) pergi ke M.?' *bémbéq saq bëliné nuq kódeqna gati*, 'kambing jang kau-beli itu ketjil sekali'; (122) *piran éq lalo?* 'kapan engkau pergi?' *mbé yaq éq piléq*, 'mana jang

¹ Tegenwoordig vindt men ook in bepaalde kringen van jongeren (studenten) in de BI nogal eens dit Arab. *anta* gebruikt om te voorzien in de behoefte aan een bevredigend pronomen.

kaupilih' (of *mbé yaq é piléq*, volgens een andere informant); (115) *bémbéq saq bëlinéq kódeq gati*; *piran-é laló òjòk M.?* *ěmbé óléqé datěŋ lité*, 'darimana engkau datang kesini?', lett. 'mana darimu datang kesini?'; *kěmbéq-n ampoq é sěluŋ-sěluŋ laló*, 'mengapa (maka) engkau sekonjong-konjong pergi?' *piran éq datěŋ lité?* 'kapan engkau datang kesini?' — Men zou dus bv. *bukuméq* kunnen verklaren als *bukum*, zoals dat in het Z nog algemeen is, versterkt door een etymologisch duister, maar in bet. met *-m* identiek *-eq*. Op zichzelf is een dgl. versterking door cumulatie van pronomina geenszins ongewoon.

Opmerking verdient nog dat in de beleefde vormen (*sida*, korte vorm *-da*) geen genusonderscheid wordt gemaakt.

Tenslotte vermeld ik dat in een drietal dorpen (148, 120, 11) die als volle vorm *kamu* hebben de korte vorm (zonder genusonderscheid) *-di* luidt. Het zijn Purwadadi-dorpen — of we hier een oude vorm hebben (en dan = *díq?*) of een secundaire vernieuwing is mij niet duidelijk geworden.

KAART 73¹ (cf. p. 46, 47, 75).

Deze kaart is nogal ingewikkeld, maar men kan in ieder geval beginnen enige duidelijke gebieden te onderscheiden: het MZ heeft de merkwaardigheid van een dubbele serie aanwijzende voornaamwoorden, waarvan het gebruik mij niet geheel duidelijk is geworden, maar waardoor dit gebied zich in ieder geval duidelijk onderscheidt van de rest van L. Het ligt voor de hand, gezien de verbreiding van dit verschijnsel, van een MZ vernieuwing te spreken.

Duidelijk geografisch begrensd is ook het *néné - nènè* gebied: deze vormen komen alleen voor in Bjn., Tdj., Smb. + kolonies. Het is een verdubbeld *né*, dat identiek is met bal. (*ě*)*né*, *ní*, dat ook in mal. *ini* terug te vinden is, etc.

Van de resterende vormen kan men zeggen dat ze in principe bestaan uit een element dat met *s-* begint, en dat wel identiek is met het op K 76 behandelde relativum, of liever releverend partikel, functie die mal. *yaŋ* ook had. Cf. Gonda *Indonesische relativa*, BKI 102, p. 501 vv. De overeenstemming gaat verder: waar K 76 *si* heeft, heeft K 73 meestal *siné*, of *sinè*, vooral in het NO; daarnaast zijn er zowel in ZO als in W dorpen waar die correspondentie ontbreekt, maar globaal, en genetisch mag men toch *siné* de NO vorm noemen.

De overige vormen, type *sěné* en *sěnéq*, schijnen ontstaan te zijn uit

¹ De stip NW van dorp 24 is een vergissing en moet vervallen.

saq (oorspr. *sa?*, cf. de vorm *sě* hier en daar in het *saq*-gebied op K 76) + *né*. Merkwaardig is intussen de verbreiding van beide typen, de *sě*-vormen zonder *-q* en die met *-q*: samen bestrijken ze ongeveer het gebied dat we hebben leren kennen als groot ZO vernieuwingsgebied (bv. *kěmeq* K 44); de *-q*-vormen leveren juist het gebied van een beperkte ZO expansie op (bv. K 22 *těmpènèn*).

Is deze kaart met 3 Z vormen voldoende basis voor het aannemen van 2 ZO vernieuwingen, een oudere, vaak wijder verbreide, en een latere, specifieke Purwadadi-vernieuwing? Of is *sěné* oud relict? En is dan behalve een NO vernieuwing *siné* ook *néné* als vernieuwing te beschouwen, of is het laatste een ander oud relict?

KAART 74 (cf. p. 46, 47, 66, 75).

Dit is de kaart volgens welke de Sasaks zelf hun dialecten indelen: men spreekt over de *měno-měne* taal, de *ņěno-ņěne* taal etc. (cf. al T s.v. *měne*); er zijn in deze redenering 5 'dialecten' (het Smbl. is de *ņgěto-ņgěté* taal) en Laloe Mesir tekende als kepala distrik van Selong al ± 1938 voor een bestuursmemorie een dialectkaart, type van de Flächenkarte, op deze basis.

De interpretatie van deze kaart zal zich wel nauw moeten aansluiten bij die van K 73; belangrijke verschillen zijn dat we hier maar één ZO vorm vinden (een ZO vernieuwing dus?); en dat Bjn. + Tdj. hier tgo. Smbl. staan: type *kuté - kuto* tgo. *ņgěté - ŋgěto*, met allerlei varianten. Het is mogelijk in die varianten aanwijzingen te vinden voor de verhouding tussen de vormen van Bjn. en Smbl.; in de eerste plaats zijn er 2 kolonies van Smbl. waar men *ņuté* en *ņěto* zegt (62 en 169); *ņuté* is niet anders dan een genasaleerde vorm van *kuté*, en misschien moet men beide vormen als een blending van *kuté - kuto* met *ņěné - ŋěno* zien. In ieder geval schijnen de vormen van Smbl. hier jonger dan die van Bjn.; *ņuté* is daarvoor een afdoende argument. Hoe precies *ņgěté - ŋgětó* en de andere vormen met geprenasaleerde lenis te verklaren zijn is een tweede. Die vraag zal wel niet los kunnen worden gezien van de ingewikkelde kwestie van de prenasalering in het sas. i.h.a..

Er zijn dus vier vormen, die weer geïnterpreteerd zouden kunnen worden als op overeenkomstige andere kaarten, al ontbreken hier de etymologische gegevens die die interpretatie anders (soms?) dwingend konden maken.

De MZ vormen schijnen herleidbaar tot *mara* (cf. oj. *mara*, 'zoals',

dus overeenkomend met *begini*, *begitu* < *bagai ini*, *bagai itu*?), of *mër-* + de demonstrativa van dat gebied; *mëne* - *mëno* kan men als '-um-' vormen, of als 'më-' vormen van *né*, *nó* opvatten (vgl. qua type *mankéne* e.d.); de NO vormen kan men genasaleerde vormen noemen van datzelfde *né*; maar daarmee is omtrent de relatieve chronologie van deze formaties niets gezegd, terwijl de etymologieën ook rijkelijk abstract-formeel blijven. De 'etymologie' van *kuté* - *kuto* is nog minder helder, al zijn de demonstratieve elementen *té* en *tó* die trouwens vlak bij *né* en *nó* liggen, bekend genoeg. En *ku-* moet (zie ook K 75) iets als 'zoals', 'bagai' betekend hebben; is dat mede een aanwijzing dat dit de oudste vormen zijn op Lombok? ¹ Het interessantst zijn eigenlijk de varianten in de kolonies van Smbl.; misschien zou een nauwgezet nader onderzoek naar de chronologie van de kolonisaties uit Smbl. voor de ontwikkeling van de verschillende vormen belangrijke conclusies mogelijk maken.

KAART 75 (cf. p. 66).

Hoewel het materiaal voor deze kaart niet volledig was, is het beeld toch duidelijk genoeg; er is een alg. en uitsluitend Z *bërëmbé*, een NO *numbé* en een vorm van Tdj.-Bjn.-Smbl. *kumbé*.

Alle drie vormen zijn gebaseerd op alg. sas. (*ë*)*mbé*, ongeveer equivalent van mal. 'mana' (cf. bim. *bè*, Bim. Spr. 277; sbw. *mé* etc., bar. *mbe'i*?). Merkwaardig is dat in het Z, waar de *r*₂ meestal verdwijnt, ook in *bër-*, hier juist de volle *bër-*vorm bewaard is. Voor de vorm kan men natuurlijk mal. *bërapa* vergelijken.

In het N is *mbé* verbonden met *ku-*, hetzelfde *ku-* uiteraard dat we op K 74 vonden in *kuté* - *kuto* (bedoelt T 2, 2 sv. *ku* III dit *ku*, met zijn verwijzing naar 'kaja', waar hij, voor zover ik zie, er niet op terugkomt? Vgl. *kéné* id. p. 16, waar hij *ké* 'misschien een verbastering van jav. *kaja*' noemt. Ook hier zal de vorm van Tdj.-Bjn.-Smbl. zonder nasaal wel oud zijn, de NO een secundaire nasalering. Overigens levert deze kaart weinig stof tot commentaar.

Wel is nog even de moeite waard de vergelijking met de 'waarom?'-kaart, die niet in de *Atlas* is opgenomen. De normale Z vorm daarvoor is *këmbéq*, zelden *këmbé*, in het ZO ook wel *këmbéqna*. In het NO is de gewone vorm *kumbéqna*; daarnaast (m.n. in kolonies van Smbl.) *kumbéna*; een klein aantal dorpen heeft *numbé* of *numbéqna*. Tdj.

¹ *Ku* of *ko* is uit Zuid-Celebes bekend: sal. *konne* 'begini', *koñjo* 'begitu', mak. dial. *appakonni*, *appakoñjo*; bug. *kuaewe*, *kuaero*.

heeft *kumbéqna*, 181—182 *kumbéké* (*-ké* is zoiets als mal. *kah*), Bjn. zelf merkwaardig genoeg *kěmbe* (de gegevens van de kolonies van Bjn. zijn onvoldoende om uit te maken of dit alg. Bajans is). Misschien wettigt deze kaart met K 75 samen toch wel de conclusie dat ook het Z oorspr. voor 'hoe' *kumbé* had, dat in 'waarom' ('bagaimanaja?') in de vorm *kěmbéq(na)* bewaard is gebleven; en in het NO in de vorm *kumbéqna* naast de varianten. Hoe Bjn. *kěmbé*, 'waarom', te verklaren is, is moeilijk te zeggen.

KAART 76.

Op deze kaart staan dunkt mij allereerst N en Z duidelijk tgo. elkaar met het type *si* tgo. *sa(q)*. Beide elementen zijn welbekend uit IN talen, zo niet met identieke, dan toch met nauw verwante betekenis: vgl. bv. jav. *si*, *siŋ* en *saŋ*; zie ook T sv. *saŋ*. Misschien mag men de gevallen waarin (onmiskenaar) *sě* werd opgegeven, vooral in MZ (maar ook in 12 en 102!), als een aanwijzing opvatten dat de oorspr. Z vorm *sa* was (vgl. ook *sěne*, K 73, in veel meer dorpen, naast betr. zelden *saq nê*). Mogelijk is *saq* een ZO vernieuwing?

Ook *siq*, in het N, is zeker secundair tgo. alg. IN *si*. Deze vernieuwing is vrijwel beperkt gebleven tot Bjn. + Tdj. (en kolonies!) — het is niet waarschijnlijk dat de *-q* in *siq* dáár onder directe invloed van *saq* is verschenen. In de enkele ZO dorpen met *siq* (129, 134) is een dgl. blending wel waarschijnlijk, al is er ook nog een andere verklaring van *siq* mogelijk; *Goris* signaleert *siq* al als korte vorm van *isiq*, dat ongeveer beantwoordt in bet. aan jav. *oleh* — in bepaalde gevallen komt dat semantisch dicht genoeg bij *si* = 'jang' om vormbeïnvloeding te verklaren; cf. (129) *mbé siq-m-kaŋgóq*, waarvan ik niet weet of ik moet interpreteren: 'mana jang kaupilih' of 'mana olehmu pilih' (in dgl. constructies was de woordgrens voor mij vaak moeilijk te bepalen!), en waar dus in ieder geval de verwarring van (*i*)*siq* en *si* voor de hand ligt. Ook hier ontbreekt weer de mogelijkheid op grond van de etymologie der woorden de chronologische verhouding te bepalen. Opmerkelijk is de infiltratie van *si* in het ZO. *Si* is ook de sbw. vorm; *i* is in de kolonies van Smb. de bijna klankwettige representant van *si*, een *s-* in Anlaut is daar regelmatig verdwenen.

Van weinig belang voor de interpretatie van deze kaart schijnt mij het telwoord *saq* ('één') dat op heel L voorkomt, behalve in het NO waar het verdrongen is door *saiq* dat (ook?) sbw. schijnt te zijn.

Voor homonymiedelging was, gezien het semantisch-syntactische ver-

schil tussen de beide woorden *saq* nooit aanleiding. Ook dit *saq* is overigens natuurlijk identiek met een IN *sa* (het wordt alleen bij het tellen gebruikt, dus in de serie *saq-dua-tělu* enz. In verbinding met een subst. gebruikt men hetzij *sopoq*, hetzij *sěkeq*).

KAART 77.

Deze kaart vertoont drie hoofdtypen van woorden; twee daarvan zijn etymologisch niet helemaal duister: *jaga* dat in Bjn. (met zijn kolonies) en Tdj. voorkomt is stellig identiek met bal. cer. *jaga*, en, in groter verband het mal. *jaga* etc., oerIN *jaga* (*Dempwolff d'aga*). Het is niet aannemelijk dat dit een recent bal. leenwd. is — de keuze tussen oude bal. invloed en gemeenschappelijk oudsas. en bal. is natuurlijk moeilijk (cf. *rěngapan* — K 34 ed.).

NO *gěn* met varianten *kěn* en (vnl. maar niet alleen en niet steeds in kolonies van Smb.) *gin* heeft zeker iets te maken met mal. *akan*, jav. *akěn*, bat. *hon* of *kěn* (cf. T 1. 138) het lijkt waarschijnlijk dat daarom *kěn* in 108 en 171 de oudste vorm is; *gin* zal een secundaire vervorming zijn. De *g-* van *gěn* kan ik niet verklaren.

Yaq, aq etc. tenslotte kan ik etymologisch niet verklaren (toch geen verband met *hěndak* etc.?). Het is ook moeilijk vast te stellen welke van de vormen evt. ouder is. Men kan met evenveel recht het *aq-* gebied een ZW vernieuwing als een relictgebied noemen, zonder nadere gegevens. En ook de verhouding van de drie hoofdvormen is op grond van deze kaart niet te bepalen — al kan men natuurlijk weer de chronologie die andere kaarten aan de hand doen hier toepassen. Dan zijn er trouwens ook weer verschillende mogelijkheden.

KAART 78 (cf. p. 48).

Deze kaart is een goed vb. van de complicaties die rijzen bij woorden die sterk affectieve waarde hebben. Hij is dan ook niet interpreteerbaar in dialectgeografische zin, maar wel leerzaam voor de vorming en slijtage van dgl. woorden. Er schijnt weinig twijfel mogelijk dat alg. en oud sas. is het woord *ndaq*, dat ook thans nog en misschien in heel wat meer dorpen óók gebruikt wordt dan de kaart aangeeft. Het is immers moeilijk vast te stellen of men overal equivalente antwoorden geeft op een vraag tot vertaling van een zinnetje als 'djangan ikut' — men zal dat milder en voorzichtiger, dan wel direct en scherp kunnen uitdrukken, en de mogelijkheid tot contrôle heeft mij meestal ontbroken. Vóór de ouderdom van *ndaq* op L pleit (maar niet afdoende!) dat

bal. en smbw. het etymologisch identieke *da* resp. *naq* hebben.

Van de andere vormen bestrijken sommige nog een samenhangend gebied; zo heeft bv. het MZ een type *jěrah* of *jah*, een woord dat etymologisch identiek is met sas. *jěra(h)* 'ophouden' (cf. mal. *jěra*). Merkwaardig is dit woord om de vormen met en zonder *r* — die zonder *r* vooral in het MZ, dus in het *daq* gebied van K 27. Synoniem met *jěra(h)* is *ěnkah*, en het is begrijpelijk dat ook dit woord zich soms tot een 'vetatieve conjunctie' ontwikkelt; soms zelfs deze twee woorden samen (*jěra nkah*). Ook *ndéqndéq*, de verdubbelde vorm van het algemene *ndéq* 'tidak' kan zich natuurlijk gemakkelijk spontaan tot een vetatief ontwikkelen; vaak werd het opgegeven naast een ander woord, en het verspreide voorkomen op de kaart wijst ook op spontane lokale ontwikkeling op basis van een potentieel overal aanwezig verdubbeld syntactisch gebruik van *ndéq* — vgl. ook het hapax *yaqyaq* in 118, een kolonie van SmbI. waar 'niet' *yaq* is. Iets anders is het gesteld met *kěndéq* dat ook een meer gesloten gebied vormt: men vindt het vooral in de kern van ML; het is natuurlijk ook gebouwd op *ndéq*, maar met een element *kě*, dat in deze bet. toch wel niet spontaan op allerlei plaatsen onafhankelijk van elkaar zich met *ndéq* zal verbinden; waar en hoe precies *kěndéq* ontstaan is is mij niet duidelijk. Men kan wsl. vergelijken de vormen *kuah* en *kuaq* in het NW, die immers ook wel bestaan uit *kě* + *wah*; *wah* is alg. sas. voor 'sudah' en het is begrijpelijk dat een woord met deze bet. tot een vetatief wordt (cf. jav. *sampun*).

KAART 79: cf. p. 79.

KAART 80: cf. p. 47v.

KAART 81: cf. p. 68.

KAART 82: cf. p. 60, 65, 74, 217.

HOOFDSTUK V

BIJZONDERHEDEN OVER DE AFZONDERLIJKE DORPEN

In het onderstaande zal zeer kort worden samengevat wat ik aan evt. bijzonderheden over de dorpen te weten ben gekomen, bijzonderheden omtrent geschiedenis, herkomst, grootte van de dorpen, evt. verschillen tussen dasan's van een dorp (vgl. voorwoord van de Atlas); ook bijzonderheden over de taal, die ik niet aan het materiaal van de vragenlijst ontleen; en ten slotte zal ik over de informanten vermelden wat van belang kan zijn voor de beoordeling van het materiaal; dit alles vat ik samen onder letter a.; onder b. noem ik evt. taalkundige gegevens die uit het materiaal van de vragenlijst zelf blijken, maar die onvoldoende tot hun recht komen op de kaarten of bij de bespreking daarvan.

Wanneer daar aanleiding en/of voldoende materiaal voor is geef ik onder verwijzing naar een aantal typische kaarten een korte plaatsbepaling van een dorp, soms in het grote geheel van L, vaak ook in kleiner verband: samenhang van geografisch nauw bijeenbehorende dorpen, van genealogisch verwante dorpen; uitvoerig wordt soms ingegaan op de verhouding van moeder- en dochterdorpen (maar vgl. voor Bajan het hoofdstuk over de taalgeschiedenis). Onder 118 wordt de onderlinge verhouding der kolonies uit Sembalun onderzocht, onder 119 die der sumbawarese nederzettingen op Lombok.

Achter elk geciteerd woord (of ook achter een rijtje woorden achter elkaar) wordt telkens door middel van K + cijfer verwezen naar de desbetreffende kaart en/of naar de beschrijving daarvan in het vorige hoofdstuk; naar niet gepubliceerde kaarten wordt verwezen door K + ned. of mal. vertaling (K 'hoef' etc.).

1. KEKAIT: a. \pm 5300 inwoners, aan de voet van de Pusuk; administratief behoren tot dit dorp allerlei dasan's, die verspreid aan de voet van het gebergte liggen, en ten dele wellicht een andere herkomst en taal hebben. Informant: Hadji Ma'sum, kepala desa; betrouwbaar. Het slot van de vragenlijst is niet ingevuld.

- b. Gezien de taal wsl. een dorp van ZO herkomst (*měno - mēne; kamu; biwih; jami; kēmèq; kělèòŋ*; maar wel *pade-iduŋ*, resp. K 74, 72, 11, 33, 44, 40, 30), overigens weinig bijzonderheden.
3. MONTONGBUWUH: a. Voor zover mij duidelijk werd is dit niet de naam van een dorp, maar van een dasan; ik heb uitsluitend materiaal van de schriftelijke vragenlijst, waarbij informant was Hadji Mohammad Mugeni.
b. De taal doet vermoeden dat dit dorp of deze dasan een NO herkomst heeft (K 74 *ŋěno - ŋěne*; K 30 *padé - iduŋ*; maar K 44—45 naast *monkaq* weer *kēmèq*).
4. SESÉLA: a. 5200 inwoners; vlg. de informanten verwant met (lees afkomstig uit?) Pringgabaja (166) en het oude Selaparang; er is een graf kēramat Séla, waar een gevluchte vorstin of prinses van Selaparang, Déwi Mas Pakèl, begraven ligt. Er is een dasan Irenglauq met bahasa *měno - mēné*.
b. De taal is in ieder geval duidelijk NO, al zijn er secundaire veranderingen (*kēmèq, kuŋkuq, impuŋ, lělèŋkèh, lilih, kělèòŋ, tijóq*, resp. K 44, 21, 23, 46, cf. 11, 40, 'wijsvinger'). Een specifiek Pringgabaja-kenmerk is wellicht *ŋěno - ŋěné* (K 74)?
6. BLÉNTJONG (Midang): a. 2200 inwoners heeft de administratieve eenheid Midang waarvan Bléntjong kennelijk een dasan is. De gegevens zijn van één, relatief jonge, maar een betrouwbare indruk makende informant ter plaatse. Het slot van de vragenlijst is niet ingevuld.
b. De taal is typisch NO (*ŋěno - ŋěné, anta - kamu* etc., K 74, 72) met secundaire wijzigingen als *kēmèq, kělèòŋ* (K 44, 40).
8. DJEMPONGWARÈNG: a. Dit is een gehuchtje van naar opgave 400 zielen, vlak ten NW van Mataram; ik weet niet tot welk dorp het behoort (Dasanagung, 10?); het ligt geïsoleerd en was een van de eerste plaatsen waar ik met mijn vragenlijst opereerde. BI sprekende informanten waren niet te vinden, en mijn beheersing van het sas. was nog niet al te groot, zodat er wel vergissingen gemaakt kunnen zijn, al maakt het materiaal achteraf een vrij betrouwbare indruk.
b. De taal schijnt primair NO (*ŋěno - ŋěné, anta - kamu* etc. K 74, 72) met secundaire wijzigingen.
10. DASANAGUNG: a. 4700 inwoners; oorspr. blijkens de naam een dasan,

maar nu een dorp; vragenlijst ingevuld door LA vlg. inlichtingen van de keliang Musa e.a. Volgens traditie van NO herkomst.

b. De taal is inderdaad NO — merkwaardig is alleen *yaq* voor 'akan' (K 77).

11. KARANGSUKUN (Mataram): a. K. is een wijk van Mataram, een dasan, die gesticht is (in de bal. tijd?) door lieden uit Téros (148) en waar de taal van Téros vrij zuiver bewaard is; deze dasan wijkt sterk af van de rest van Mataram (i.h.a. een recente mengdesa, met allerlei bal. invloed). De door LA verzamelde gegevens zijn verstrekt door Amaq Sawiah, de wakil keliang, e.a.
b. De taal is typisch die van Téros, cf. aldaar; natuurlijk zijn er wel detailverschillen tussen beide dialecten; ik noem alleen *rankap* en *sankèp*, de alg. sas. vormen in 11 tgo. *rankat* en *sankèt* in 148; daarentegen heeft ook 11 de typische vormen van 148 *kələlik*, *gòdik*, *bèbik* tgo. sas. *kələlèk*, *gòdèk*, *bèbèk* (vgl. BKI 1957).
12. MAMBALAN: a. Dit is een merkwaardig en voor de taalgeschiedenis van L belangrijk dorp, dat 6200 inwoners telt en nogal geïsoleerd, O van de weg van Mataram naar de Pusuk, in het bos aan de voet van de bergen verscholen ligt. De taalk. gegevens kreeg ik van Datu Mustiaju en verscheidene andere informanten ter plaatse, en zijn zeker betrouwbaar. Het slot van de lijst is helaas niet ingevuld. De taal sluit zich zo nauw aan bij die van Tandjung (185) dat historisch-genetische samenhang zeker is; daarop wijst ook de talrijkheid van de Ratu's, Radèn's etc. — titels die in andere delen van L nog slechts sporadisch voorkomen. De vraag is maar of 185 van 12 komt of omgekeerd. Mambalan is zeker een oud dorp. o.a. blijkens vermelding in een oude Babat, maar Tandjung (Sokong) niet minder: het komt als Sukun zelfs al in de Ojav. Nāgarakṛtāgama voor. Vlg. Lalu Mesir is Mambalan het moederdorp van Tandjung — als dat juist is zouden we hierin een kostbare aanwijzing mogen zien over de wijze waarop de MZ expansie 'over de bergen' gekomen is. Over de relaties Tandjung - Mambalan - Bertais - Medain - Koripan (185-12-22-52-55) zie de paragraaf over de MZ vernieuwing.
b. Een van de weinige verschillen tussen 12 en 185 is dat 12 *měno - mēné* heeft (zonder dus *měno - mēne* taal te zijn! Geen afzonderlijke isoglosse is nu eenmaal volledig bruikbaar voor een dialectindeling!); een ander is *yaq* voor 'akan' (Tdj. *jaga*).

18. SAJANGSAJANG: a. Een dorp van 2100 inwoners, waar ik de gegevens voor de vragenlijst ter plaatse ontving van Ajudin, de wakil kep. desa, en van de keliang Jasin. De gegevens zijn betrouwbaar, maar niet compleet. Bijzonderheden over het dorp weet ik niet.
b. De taal (*měno - mēné; nēmé - kēmèq; jami; gěněŋ; kělèòŋ*, resp. K 74, 44, 45, 33, 37, 40) doet het vermoeden aan de hand dat dit dorp uit het Z (maar niet MZ, Pudjut ed.) of ZO afkomstig is. Niet Z zijn weer: *padé - idun, nasiq* (K 30, 43), die secundair, o.i.v. bal. (3 km van Tjakranegara!) of/en BI verklaard kunnen worden.
19. TELIWANG: a. Een wijk van Sumbawarezen, vnl. handelaren, aan de N kant van het bal. centrum 20, stellig daterend uit de bal. vorstentijd. De taal van mijn informant de pengulu landrad Hadji Zainuddin, die nog persoonlijke relaties met Teliwang op Sumbawa onderhield, was vrijwel zuiver smbw. — wat natuurlijk niet betekent dat de gewone mensen van Teliwang niet wat meer invloed van bal. en/of sas. in hun taal vertonen.
b. Voor de taal zie onder 119.
20. TJAKRANEGARA: a. De vragenlijst werd in dit bal. dorp van 12.000 inwoners ingevuld volgens inlichtingen van een aantal zegslieden. De taal is uiteraard zuiver balisch — vergelijkingsmateriaal hetzij uit andere bal. kolonies op L, hetzij van Bali (Karangasem) ontbreekt mij, waardoor geen nadere conclusies mogelijk zijn.
22. BERTAIS: a. Dit is blijkens allerlei gegevens (mondellinge overlevering en babats) een oud sas. dorp — zie de paragraaf over de MZ vernieuwing. Het telt thans 3800 inwoners. De informanten waren betrouwbaar, maar aan de moderne kant, vrees ik; in dit aan de grote Oost-West verkeersweg gelegen dorp werkt zeker de nivellerende invloed van het alg. sas. vrij sterk; het zou mij intussen niet verbazen als in wat achteraf gelegen dasan's nog allerlei ouderwets taalkundig en cultuurkundig materiaal te vinden zou zijn.
b. Intussen zijn ook op mijn lijst nog aanwijzingen te vinden over de oorspr. taal van dit dorp, dat relaties met Koripan (55) en het ZW enerzijds, met 12-185 anderzijds te zien geeft; vgl. *běntis* ('kuit'), *kuin* (K 5), *ónkóq* (beleefd 'hoofd') (K 1), *jiñjiq, pané, tēmpan*, resp. K 20, 52, 38; i.h.a. is de taal Z (niet MZ), (*měno - mēne; yaq; kamu*, K 74, 77, 72) maar naast Z *lěmaq* ('besok') hoorde ik NO *rubin* (K 70); ook *saq* ('jang' K 76) en *rěgěm* (K 67), *idun* en *padé* (K 30) schijnen op secundaire N invloed te wijzen.

23. KARANGANJAR: a. Een kleine waktu-telu-dasan (desa Bertais) waar ik door toevallige omstandigheden in het begin van mijn verblijf op L terecht kwam tijdens een groot besnijdenisfeest. Ik was toen bezig aan het opstellen van de vragenlijst en heb van de gelegenheid gebruik gemaakt, een aantal vragen te doen aan enige mensen van dit gehucht (die intussen meer berem op hadden dan goed was voor de linguïstiek!). b. De taal is zonder enige twijfel (M?)Z van herkomst; maar het materiaal is te onvolledig voor verdergaande conclusies.
25. KARANGBAJAN: a. Een dasan aan de voet van het gebergte van naar schatting 1500 inwoners, die, ook al blijkens de naam, afkomstig is uit Bajan, en gesticht onder drang van de balische vorst. Nu al minstens 4 generaties hebben in 25 gewoond. In allerlei opzichten nog nauw verbonden met Bajan (bv. geen eigen moskee, althans: hoogtijdagen gaat men in Bajan vieren). Ook de adatfunctionarissen komen in naam en functie overeen met die van Bajan.
26. PUNIKAN: a. Een kleine dasan, administratief behorende bij de desa Batukumbang (27) die in totaal 5800 zielen telt. Volgens de mondelinge gegevens is 27 een *měno - mēné* dorp, met een paar dasans van afwijkende taal: Présaq en Mertja zijn *ngětó - ngěté* dorpen, dus wel Sembaluns; en dit Punikan is *kuté - kuto*, dus wel Bajans (of Tandjungs?). Helaas was mij een jonge, bleue informant gezonden wiens gegevens ik niet geheel vertrouw. b. Het Bajanse karakter is niet geheel zeker, er zijn in detail enige verschillen met het moederdorp die van belang zijn als ze althans niet op onjuiste inlichtingen berusten, bv. *kěminin*, *jěrijiq*, *yaq* ('akan'), *kuliq biwih*, *kuau*, *pané*, *tamban*, *kòt*, *mé* (K 20, 18, 77, 10, 57, 52, 51, 42, 43). In een aantal gevallen kan men indringing van Z vormen uit een naburig centrum vermoeden; maar curieus zijn vooral gevallen als *kěminin* en *kuliq biwih* waar deze dasan met Tdj. meegaat tegen Bjn. Vgl. de paragraaf over Bajan en zijn kolonies.
28. NJURLÉMBANG: a. Een dasan met misschien 600 inwoners, behorend bij het dorp Sigerongan (17), dat 3700 inwoners telt (ik betwijfel of op K VI de ligging goed is aangegeven, al zijn er vaker gevallen dat een dasan administratief gevoegd is bij een vrij veraf gelegen desa). Deze dasan leidt zijn herkomst af van Sembalun, waarmee hij ook nauwe betrekkingen onderhoudt. Het is een zuivere waktu-telu desa, met een eigen mesdjid.

- b. De taal zoals ik die van mijn informanten opkreeg, is zeker niet zuiver Smdl. — er zijn zelfs weinig specifiek Smdl. bijzonderheden. Ik signaleerde alleen *jěrami*, *lisòŋ*, en misschien *gin* (K 33, 37, 77). Daarnaast staan zowel allerlei NO als ook Z vormen (NO bv. *ŋěno* - *ŋěné*; *anta* - *kamu*, etc.; Z *biwih*, *kěmèq*, *ŋěmé*, *raŋkap* (K 74, 72, 11, 45, 44, 34). Als mijn informanten representatief waren voor het hele gehucht moet de conclusie wel zijn dat hier een typisch mengdialect ontstaan is.
29. DASANTERÈNG: a. Van deze desa (3700 inwoners) heb ik een onvolledig beantwoorde vragenlijst van een willekeurige informant uit de dasan Tekongdéndéq; wel ter plaatse ingevuld, maar van twijfelachtige betrouwbaarheid. Ik heb ook geen enkel ander gegeven over dit dorp.
b. De taal is een samenstel van NO en Z(O) elementen; *ŋěno* - *ŋěné*, *anta* - *kamu*, *rubin*, *nasiq*, *idun*, *padé* naast *tijoq*, *běras*, *biwih*, *kěləòŋ*, *gěněŋ*, *jami* (K 74, 72, 70, 43, 30 tgo. K 'wijsvinger', 'beras', 11, 40, 37, 33).
30. LEMBUAK: a. Een desa van 3400 inwoners, niet homogeen (oa. groepen van de bevolking uit Bilabante (68) wat een Smdl. kolonie schijnt te zijn); maar de kern- en oorspr. bevolking zou zijn afkomst herleiden van Sélaparang; het dorp is nog gedeeltelijk waktu-telu (?).
b. De taal heeft wel een NO basis (*ŋěno* - *ŋěné*; *anta* - *kamu*; *si*; en vele andere wdn. K 74, 72, 76), maar ook hier is duidelijk infiltratie van Z(O) vormen: *běras*, *biwih*, *kěmèq* (naast *monkaq*) etc. (K 'beras', 11, 45, 44).
33. TANAQBÉAQ: a. Een desa van 1900 inwoners, als ik het goed begrepen heb afkomstig uit Lauqbabak in de desa Présaq (32), met een Z dialect, dat mij beschreven werd als overeenkomend met dat van Mantang (89): een *měno* - *měné* taal. Het dorp zou geen waktu-telu-inwoners hebben.
b. De taal is inderdaad vrijwel geheel Z, o.a. met de fonemische é - è, en ó - ò oppositie (maar niet specifiek MZ); ook in losse woorden is geen N infiltratie te bespeuren (ik vond alleen *idun*, maar dat hoeft niet N te zijn).
- 38a. PAGUTAN: a. Pagutan is een bal.-sas. dorp (maar beide groepen hebben hun eigen wijken, en zijn ook administratief gescheiden), met 3700 sas. inwoners; het sas. deel heet Pagutanprésaq. Mijn gegevens kreeg ik van de guru agama Muhammad Saleh en een paar van zijn vrienden; ik weet niet of hun inlichtingen wel 100 % betrouwbaar waren; zij

- waren wat te pienter en weinig onbevangen (ze beweerden b.v. *mata* etc. te zeggen, dus met *-a*, maar zeiden als ze er niet bij nadachten wel degelijk *matâ*). Zij vertelden dat er m.n. met Pohgading in het NO (165) nauwe genealogische relaties waren en dat ook de taal NO is. Volgens een andere informant is 't dorp 4 generaties geleden gesticht; ter plaatse was toen nog geen Balische vestiging.
- b. De taal is behoudens enige in deze buurt alg. bal. invloed zuiver NO.
- 38b. PAGUTANPETEMON: a. Een waktu-telu wijk, tegen Pagutan aangegroeid, maar van heel andere taal en herkomst dan de rest van het sas. Pagutan. De bewoners komen uit Zuid ML, en wel uit Darék (78). Volgens mijn zegslieden van 38a is er 'eigenlijk geen verschil tussen deze lieden en Baliërs'. Mijn informant was de keliang van deze dasan, met een paar anderen als helpers.
- b. De taal is inderdaad die van MZ, met een enkele frappante uitzondering ('wijsvinger' *tuñjuk*). Ook de *é - è* en *ó - ò* oppositie schijnt fonologisch relevant te zijn; opvallend is dat de normale sas. *a* hier zuiver als *è* klinkt in allerlei posities: *èku, sèmpî, sèmbi, sèiq, ñèri, kèmu, tèli* tgo. *alis, maté, san'kok, san'kèp, daq, paré*. Ik heb geen regel kunnen ontdekken, evenmin of er fonologische afwijkingen ontstaan door deze fonetische bijzonderheid.
39. BADJUR: a. Een dorp van 3900 inwoners, waarvan de voornaamste dasans turunan Selaparang zijn, en wel via Pohgading (165); *měno - méné* dasans zijn: Pohdodol, Kolo, Gerobok, Djernèn. De gegevens berusten op inlichtingen van meerdere informanten.
- b. De gegevens zijn zonder uitzondering typisch NO. Curieus is *pěmonkèn*, in het NO alleen in Pringgabaja (166) opgegeven (cf bij K 44—45).
40. MAPAK: a. Voorzover mij duidelijk geworden geen zelfstandig dorp, maar een dasan van Kurandji (41); deze volksplanting is van Bajan afkomstig en gesticht in de Balische tijd, toen na een mislukt verzet van Bajan groepen van de bevolking naar WL zijn overgebracht. Voor een groot deel nog waktu-telu. Naar ik moet vrezen heb ik in mijn materiaal de slordigheid begaan, de gegevens van dorp 40 en 41 gedeeltelijk te verwisselen. Aanwijzing daarvoor is al dat in de eerste helft van mijn materiaal 40 typisch Bajans van taal is, en Kurandji veel minder; in de tweede helft is het net omgekeerd. Bovendien zou volgens deel 1 van de vragenlijst 40 *néné - nónó* en *diq* (resp. 'ini',

'itu', 'engkau') hebben, terwijl in deel 2 deze zelfde vormen in andere zinnen als vormen van 41 worden genoemd. Met zekerheid kan ik natuurlijk niet meer uitmaken hoe het geweest is; maar op grond van interne evidentie vermoed ik dat op de kaarten 33, 44, 45, 34, 35, 36, 38, 37, 39, 40, 41, 53, 70, 72, 77, 60, de tekens van 40 en 41 moeten worden verwisseld. Minder waarschijnlijk maar niet geheel onmogelijk, is een vergissing in omgekeerde zin, waarbij dus juist op alle andere kaarten waar 40 en 41 verschillen de tekens van deze dorpen verwisseld zouden moeten worden. De lijst is niet geheel afgewerkt.

b. Als mijn vermoeden van een vergissing juist is, is dit dorp van taal vrijwel zuiver Bajans, behoudens bal. invloed zoals die in het W gebruikelijk is. Voor bijzonderheden vgl. onder Bajan (178).

41. KURANDJI: a. Dit is wel een zelfstandig dorp (2200 inwoners), dat ook uit Bajan afkomstig zou zijn, behalve de dasans Karangbangket, die Sembalun, en Padangréaq, die 'Peruwa' (= Purwadadi, ZO) als moederdorp opgeven. (Zie verder 40).
b. Het merkwaardige is intussen dat het mij opgegeven taalmateriaal typisch NO is, al zijn er uitzonderingen: *tërigiq, jan'kih, ran'kapan* (K 18, 47, 34), die wel secundair kunnen zijn.
42. PERAMPUAN: a. De gegevens van dit dorp (4200 inwoners) zijn verstrekt door een bekend godsdienstleraar Hadji Mohammad Mudjataba, onder contrôle van een groot aantal dorpsgenoten. Dit dorp zou gesticht zijn uit ML.
b. De taal is inderdaad die van centraal ML, noch typisch MZ, noch ZO. Inzake de é - è en ó - ò tegenstelling zijn mijn gegevens niet voldoende duidelijk om de plaats van dit dorp te bepalen. Merkwaardig: *paré - idun* (K 30).
46. DASANTJERMÈN: a. Hoewel dit dorp (2200 inwoners) vlak ten Z van het grote centrum Tjakranegara ligt en aan de grote weg naar Praja, maakte het de indruk volkomen van de wereld afgesloten te zijn. De willekeurige informanten die ik bij een toevallig bezoek, in het begin van mijn verblijf op L, aantrof, kenden geen van allen een woord BI, zodat misverstand bij de beantwoording niet uitgesloten is, gezien mijn eigen gebrekkige spreekvaardigheid in het sas. in die tijd.
b. De taal vertoont allerlei typisch ZO trekken (*mè, mēni - mēnu, jéyé, rëndèn, cěkěn, kěrin'kiq*, K 43, 74, 79, 38, 31, 18) en het lijkt me niet te veel gewaagd in dit dorp een kolonie van Purwadadi te zien.

- 52a. MEDAIN: a. Ik heb niet ontdekt waar Medain administratief bij hoort — wel bij een dorp uit het district Ampenantimur (Narmada). Het is wel zeker dat Medain een oude sas. kern is, de babats noemen het in een adem met Koripan en Bertais (55, 22). Volgens traditie voeren de huidige perwangsa's van dit dorp hun afstamming terug op Sanghjang Mumbul, 'een zoon van een vorst van Madjapait', die al Moslim was en die begraven zou liggen in Berarèngan. Nog in de tijd van Bandjargetas (vóór de Bal. bezetting) was hier een eigen 'rijk' dat pas door de komst van de Baliërs, in de 17e eeuw, vernietigd is. Intussen stamt de huidige bevolking niet, of maar zeer ten dele, af van dat oude Mèdain, naar het schijnt. Er zijn ook diverse groepen te onderscheiden, maar mijn gegevens zijn onvoldoende.
- b. Taalkundig is het materiaal van deze lijst overwegend NO, al zijn er wel Z en ZO vormen (*ṛṣṇó - ṛṣṇé; anta - kamu; iduṅ - padé; rḡḡēm, moṅkaq tgo. kḡmèq, jaṅkih, kḡlèòṅ*, K 74, 72, 30, 67, 45, 44, 47, 40).
- 52b. MEDAINTIMUR: a. Ik weet niet of ik terecht deze twee nummers als aparte dasans beschouw, want de geografische situatie is me niet duidelijk geworden. Deze lijst is in ieder geval ingevuld naar inlichtingen van Mamiq Tika, de pëmaṅku dapur van het ter plaatse aanwezige (waktu telu) heiligdom, die echter zacht gezegd nogal fantastisch was en deed, en veel te wild voor „alleen maar” taalvragen. Hij werd dan ook voortdurend gecorrigeerd door bij het gesprek aanwezige dorpsgenoten, aan wie ik me maar hield bij verschil van mening.
- b. Deze lijst is taalkundig in ieder geval Z: *mḡnó - mḡné, kamu* alleen, *bḡrḡmbé* (K 74, 72, 75) etc.. Maar er zijn bijzonderheden, als *tḡpiq, anak aṅgu, padé - iduṅ, kḡriṅkiq* (K 40, 39, 30, 18), die elkaar lijnrecht tegenspreken bij een poging tot nadere determinering. Gezien de dubieuze bron (informanten uit verschillende dasans?) durf ik aan het materiaal geen nadere conclusies te verbinden. Onderzoek ter plaatse zou waardevol materiaal kunnen opleveren.
53. KEDIRI: a. Helaas heb ik geen gelegenheid gehad mijn eerste bezoek aan dit dorp (4300 inwoners) van oktober '49 te herhalen, waardoor het materiaal zeer fragmentarisch is gebleven. Ik had als informanten Mamiq Singgih (vroeger assistent van Dr v. Baal bij diens wetenschappelijk onderzoek op L) en de kepaladesa, Lalu Muhammad Sidik.
- b. De taal is in ieder geval Z van karakter; een aantal bijzonderheden (*jéyé, rḡndèṅ, gḡnḡṅ, anak alu*, K 79, 38, 37, 39) wijzen duidelijk in ZO richting, de eerste twee bepaaldelijk naar Purwadadi.

55. KORIPAN: a. Dit is een oud, en ook voor de taalgeschiedenis van L zeer belangrijk dorp, thans nog een van de grootste van WL (12.500 inwoners); maar zeker niet homogeen, dwz. er behoren allerlei dasans toe die van elders afkomstig zijn. Ik heb goede reden te vermoeden dat de kepala desa, die de zitting zeer goed had voorbereid (alleen eer te veel dan te weinig informant) mij aan zegslieden geholpen heeft die representatief waren voor het eigenlijke Koripan.
- b. De taal vertoont overwegend Z trekken — maar met toch anderzijds typische NO vormen die ik geneigd ben als relicten op te vatten, gezien de ouderdom van dit dorp. Vbb.: *těpiq - něpiq, těmpān, ceret, idun - padé, rubin*, (K 40—41, 38, 49, 30, 70). Aan de andere kant heeft dit dorp een enkele maal MZ vernieuwingen, maar in andere, even karakteristieke gevallen niet: vgl. *angu, sóńó*, (de *é - è* en *ó - ò* oppositie?), maar *měńó - měńé, kěmeq, daraq* etc. (K 39, 58, 74, 45, 27). Tenslotte zij er vrij wat gevallen waarin dit dorp het centrum van een eigen vernieuwing schijnt te zijn (of restgebied van een teruggedrongen MZ vernieuwing?): *pané, jińjiq, onkoq, kuin, bontot, běntis* (K 52, 20, 1, 5, 'staart', 'kuit'). Dit dorp schijnt een sleutelpositie in te nemen voor de taalgeschiedenis van L.
56. LABULIA: a. Als ik goed ben ingelicht door mijn jonge, maar niet onbetrouwbaar schijnende zegslieden, is dit dorp (2500 inwoners) een betrekkelijk jonge nederzetting, vanuit 55 gesticht.
- b. Taalkundig sluiten de gegevens zeer nauw bij die van 55 aan; de verschillen betreffen meestentijds kleinigheden, maar op alle onder 55 genoemde bijzonderheden is Labulia identiek van taal met Koripan.
- 57a. GERUNGPERIGIQ: a. Het tegenwoordige dorp Gerung, districtshoofdplaats met 3900 inwoners, schijnt een vrij jong conglomeraat van verschillende herkomst te zijn. De wijk Gerungperigiq, een der voornaamste componenten, voert zijn oorsprong terug tot Selaparang.
- b. De taal is inderdaad zeer overwegend NO, bv. *ńěńó - ńěńé, anta - kamu*; uitzonderingen zijn slechts *biwih, rangòt, tijóq, kěrigiq, kunkuq, impun, běras, lilih*, (K 11, 'vinger', 'wijsvinger', 18, 21, 23, 'beras', 'dorssteen'). Curieus is bv. dat zowel 57a als 57b *těpiq - něpiq* (K 40-41) en *rubin* (K 70) hebben, maar dat beide vormen pas langs een verre omweg bij elkaar in één dorp gekomen zijn.
- 57b. GERUNGDODOKAN: a. Deze wijk zou, misschien niet zonder bijmenging van elders, uit Koripan afkomstig zijn.

- b. De overeenkomst met de taal van 55 is overtuigend, al gaat 57b niet in alle bijzonderheden mee: *òtak, èlòn, tanggéq*, (K 1, 'staart', 58). Wsl. zullen deze woorden wel secundair (onder invloed van 57a?) zijn.
58. BATUMULÉQ: a. Een kleine, moeilijk bereikbare dasan, waarover ik geen nadere bijzonderheden heb; de gegevens, ter plaatse van verscheidene zegslieden verkregen, zijn wel betrouwbaar.
b. De taal is i.h.a. Z, met verscheidene trekken die naar Purwadadi wijzen als streek van oorsprong van deze dasan: *jéyé, cèkèn, tèmpeñé, rèndèn, -èq* (K 79, 31, 22, 38, cf. 72) als korte vorm pron. pers. 2e pers enk..
59. GAPUK: a. Een vrij grote desa (5800 inwoners) waarvan een aantal dasans nogal verspreid liggen. De ter plaatse ingewonnen gegevens schijnen betrouwbaar.
b. De taal is i.h.a. NO, met als mogelijke preciezere aanwijzingen voor de herkomst: *gin* (K 77) en vrij veel ZO bijzonderheden als *tèlakar, kěntok, rangot, něme - kěmeq, rankap, gěněj* (K 4, 5, 'vinger', 44—45, 34, 37).
60. GUNUNGMALANG: a. Van dit dorp (1800 inwoners) heb ik geen taalkundig materiaal, maar het is misschien van belang mede te delen, dat mij verteld werd dat het evenals 61 en 62 van Sembalunse origine is, althans gedeeltelijk.
61. PENARUKAN: a. Dit is een ouderwets waktu-telu dorp (3900 inwoners) waar intussen krachtig gewerkt werd aan invoering van de officiële Islam. De herkomst is volkomen zeker Sembalun — evenals dat bij Réang (62) het geval is. 60, althans de dasan Bakong daarvan, schijnt de oudste van de drie kolonies; 61 en 62 zouden gelijktijdig gesticht zijn; ik ben er helaas niet achter gekomen wanneer deze stichting ongeveer heeft plaats gevonden.
b. De taal is in ieder geval vrijwel zuiver Smdl. — althans identiek met wat ik in OL kolonies van dit dorp vond. Afwijkend bv. *děndèn* iplv. *těpan* (cf. 61; K 38). Soms zelfs plus Sembalun que Sembalun: *sabonan* (K 60). Cf. over de verhouding tussen de Smdl. kolonies onder 118.
62. RÉANG: a. Van deze kleine dasan geldt hetzelfde als van 61 — zie aldaar.
b. Cf. sub 61. Merkwaardig is *nuté (-nětó)* (K 74): een argument dat

kuté ouder is dan *ngěté*. Voorts *těpan*, *sonan*; *bětaran* tgo. 61 *gòròn* (K 38, 60, 53). Op alle karakteristieke punten = 61. Cf. voor de verhouding tussen kolonies van Smbl. overigens bij 118.

63. LILIN - RINTJUNG: a. Bij geruchte heb ik vernomen dat deze kleine dasans althans ten dele teruggaan op een veel oudere (dwz. vóór-Sélaparangse) bal. nederzetting (van andere dan Karangasemse herkomst?). Helaas is een poging deze gehuchten te bereiken mislukt — ik heb er geen materiaal van.
64. SEKOTONG: a. Dit is een administratieve verzameldeesa, waartoe allerlei verspreide nederzettinkjes en dasans in de ZW hoek van het eiland behoren, o.a. alle drie de volgende gehuchten (65, 66, 67). Mijn inlichtingen uit deze desa's heb ik gekregen bij een bezoek aan Sekotong (na een verrukkelijk zeiltochtje over de baai van Labuhanterèng!), waar informanten uit die dasans ontboden waren. Ik ben er niet zeker van dat de plaatsen 65, 66 en 67 precies goed zijn ingetekend op de kaart, nauwkeurige topografische aanwijzingen ontbraken. Het zou de moeite waard zijn geweest, een aantal van die dasans aan of bij de Zuidkust te bezoeken, maar dat ging alleen te voet of te paard — en daartoe strekten mijn fysieke krachten toen niet meer. Van de 34 dasans (elk met eigen klang), die samen de desa Sekotong vormen noem ik, behalve 65, 66, 67, met name: Belongas, Pengantap (beroemd uit allerlei genealogische verhalen als de plaats waar een toekomstig vorst of een prins aanspoelde!), Tendaun (een oude kern, een nederzetting in het bos), Taun (id?), Giligenting (oud; uit Sembalun?). Over verscheidene van deze nederzettingen, sommige van Boda's, kan men lezen in J. C. van Eerde, *Aanteekeningen over de Bodha's van Lombok*, TBG 43 (1901), p. 290—310.
65. TELAGALEBUR: a. De zegsman was de ca. zestigjarige klang Amaq Selemeh; diens papuq is al ter plaatse begraven, zijn baluq echter in Bajan. De nederzetting is ontstaan doordat mensen *těsědiq* werden uit Bajan door de bal. vorst. Deze Bajanse nederzetting schijnt dus niet zeer oud. Trots is men er dat men nog een eigen gamelan bezit — er wordt niet meer geweven. Bij Telagalebur is een meer met rood water: dat zou zijn van 't bloed van de vorst van Kedaro die er verslagen werd door die van Mentaun. Ook een plaatsnaam Longlongan ('waar men elkaar verliezen toebrecht') wordt in verband met deze slag gebracht.
- b. De taal is vrijwel zuiver Bajans, met enkele secundaire afwijkingen

en enkele gevallen waar mogelijk 65 de oorspr. vorm v. Bjn. bewaard heeft, terwijl in Bjn. zelf een verandering is opgetreden. Voor bijzonderheden zie onder Bjn. (178).

66. SAJONG: a. De informant was Amaq Bangkol, die wat te cosmopolitisch aandeed om helemaal betrouwbaar te zijn. Hij beweerde dat Sajong afkomstig was van Penudjaq (81), maar de taalkundige gegevens pleiten daar niet voor.
- b. Taalkundig schijnt deze dasan nl. veeleer van ZO herkomst en met name van Purwadadi (als Amaq Bangkol tenminste een betrouwbaar en representatief informant was). Vgl. bv. *əngəm*, *jəŋkən*, *cəkən*, *sugon*, *jéyé*, *raŋkat* (Teros!), *rəndən* (K 67, 65, 31, 48, 79, 34, 38).
67. BELONGAS: a. De informant was Amaq Nursiah en een jonger familielid van hem. Hij vertelde dat Belongas betrekkelijk kort geleden (2 generaties) vanuit Pengantap (wat meer naar het O) bevolkt was — en dat Pengantap zelf een van de wijkplaatsen van de bevolking van 'het rijk' Kedaro geweest is dat vroeger in de heuvels ten NW van 67 bestaan heeft (nu nog is er een gawah Kedaro) maar dat verslagen is door over zee gekomen Javanen. Ook Penudjaq zou van dat Kedaro afkomen.
- b. De taal van dit gehucht is bijzonder interessant; weliswaar overwegend MZ, en dicht staand bij die van Penudjaq en Darək; anderzijds is er soms merkwaardige overeenkomst met Koripan tgo. MZ (*bóntót*, *pané*, *kuiŋ*, *bəntis*, K 'staart', 52, 5, 'kuit'); en tenslotte schijnt het soms of 67 als enige Z dorp overeenstemt met NO — en dan met oorspr. NO: *gərigiq*, *likan* (naast *jalik*), cf. *kukuq* (K 18, 47, 21). Zonder twijfel zou nader onderzoek van die ZW hoek van L zeer verhelderend zijn voor de dialectgeschiedenis. Een enkele maal vinden we voor L zelf geïsoleerde vormen, die echter in ruimer IN verband niet zonder bet. zijn: *tuqur*, *nuquh* (K 24, 54), cf. ook *pəŋkaqah* (K 53). Fonetisch merkwaardig is de opeenvolging van tweemaal dezelfde klinker, gescheiden door een stembandklapper, in een aantal woorden waar andere dialecten een enkele vocaal hebben, maar waar de dubbele soms etymologisch goed te verklaren zou zijn als overgangsvorm: K 24 *tuqur* (cf. oj. *tūr*, tag. *tuhod*), K 54 *nuquh* (via assimilatie < *ñu-ur*?), K 27 *daqaq* (< *daraq*, cf. oj. *rāh*), *ŋaqan*, 'eten' (cf. elders *kan* tgo. *kakən*), K 42 *koqot* (elders *kut*, maar bal. *ohot*, sund. *huut*, bat. *uhut*); maar in andere gevallen is de etymologische verklaring moeilijker te geven: *tuqaq* op K 50 naast elders *tuq*, *əntuq*; en K 53 *pəŋkaqah* tgo. elders

MZ *pěňkah* (of is dat oorspr. *pěň-karah*, een ringvormige, of met een ring samengehouden mand?). Al met al lijkt het toch wel of we in dit dorp kostbare relicten hebben van een tussenfase van de verdwijning van de r_2 in ZL, en van andere intervocalische consonanten.

68. BILABANTÉ: a. Dit schijnt een kolonie uit SmbI. te zijn.
70. SINTUNG: a. Volgens diverse, betrouwbare informanten is dit dorp (5000 inwoners) in de bal. tijd gesticht vanuit het MZ (Rembitan en Pudjut werden genoemd). De vragenlijst is helaas niet volledig ingevuld.
b. Aan het MZ karakter van de taal kan geen twijfel bestaan. Afwijkend is bv. *daraq*. Heel duidelijk was hier de fonologische oppositie é - è en ó - ò in sommige woordparen: *tambók - kěntòk*; *kaó - měntò*; *léndón - èlòn*; *kěmbéq - bèmbèq*; *téjòq - tělòq* etc. zelfs: *těpòròt - těpórót* — vgl. het art. in BKI 1957.
73. BONDJERUK: a. Dit grote dorp (13.700 inwoners) is naar het schijnt een dochterdorp van Pudjut — thans zelf districtshoofdplaats.
b. De taal is vrijwel zuiver MZ, zonder verdere bijzonderheden.
74. DJELANTIK: a. Van dit dorp (4500 inwoners) ben ik van mijn zegslieden geen andere dan taalkundige bijzonderheden te weten gekomen. Het is bekend dat dit dorp in de bal. oorlog (1892—'94) verwoest is, maar in hoeverre dat op de bevolkingsstructuur van invloed geweest is, weet ik niet.
b. De taal is vrijwel zuiver MZ, zonder verdere bijzonderheden.
75. PUJUNG: a. De inlichtingen over dit dorp (8100 inwoners) zijn van Lalu Tahir, destijds te Mataram een intelligent medewerker bij het voorbereidend werk voor de vragenlijst, die intussen misschien toch wat te lang uit zijn eigen milieu weg was om helemaal betrouwbaar te zijn als informant. Aan hem dank ik overigens mijn eerste begrip voor en vele voorbeelden van de merkwaardige fonologische é - è en ó - ò oppositie in het MZ. Het dorp zou uit Batukliang afkomstig zijn, de hoofden afstammend van Bandjargetas (?).
b. Taalkundig een Z, niet specifiek MZ dorp, blijkens allerlei bijzonderheden. In dit opzicht is een nauwe band met Batukliang (= Mantang, vóór de verwoesting door de bal. oorlog) alleszins aannemelijk.

76. SUKARARA: a./b. Een dochterdorp van Bondjeruk, met practisch identieke taal — als ik althans mag afgaan op de ietwat over-gedweë informanten uit dit dorp, die mij *in* Bondjeruk hun inlichtingen verstreken.
77. RANGGAGATA: a. Een dorpje van 2200 inwoners, dat evenals de beide volgende onmiskenbaar tot het MZ behoort. De onderlinge verschillen tussen 77, 78 en 79 zijn, afgezien van de merkwaardige fonetische afwijkingen in 77 en 79, niet talrijk of groot. De gegevens berusten helaas telkens slechts op één zegsman — die op zichzelf overigens in alle drie gevallen betrouwbaar genoeg scheen. Riel vermeldt dat 77 en 79 vroeger één geweest zouden zijn, dat ze nauw verwant zijn met 78, en dat hun afstamming (dwz. die van hun hoofdenfamilies) teruggaat op Kedaro, en vandaar via Pengantap zelfs op Madjapait.
- b. De taal is typisch MZ, slechts met enkele lokale vernieuwingen van deze drie dialecten, en met slechts onbeduidende afwijkingen tgo. 78 en 79. Merkwaardig, vgl. bij 79, is *èn*, de vorm van de demonstrativa (elders *ini*), ook in *sèn*, *mërèn* voor *sini*, *mérini*, wat doet denken aan 79 (*in*, *sin*, *mërin*). Maar de overige fonetische bijzonderheden van 79 zijn hier niet bekend — zie verder onder 79.
78. DARÈK: a. Een vrij groot dorp (7100 inwoners), waarover ik geen nadere bijzonderheden heb. Riel geeft enige genealogieën en bijzonderheden, waaruit o.a. relaties met Bajan blijken (noemt ook radèn Bajan als stichter van Darèk!); de uiteindelijke stamvader heet ook weer de vorst van Kedaro.
- b. De taal is typisch MZ — enkele lokale afwijkingen (vaak samen met 77 en 79), verder geen bijzonderheden.
79. PELAMBIQ: a. Een dorp van 3100 inwoners — afkomstig, volgens Riel, uit Kedaro, zie 77.
- b. De taal is in bepaalde opzichten zeer merkwaardig; er treden nl. bij bepaalde klanken of klankgroepen aan het eind van wdn. vormen op die afwijken van alle andere sas. dialecten, die wsl. secundair zijn en als 77 een jonge afsplitsing van 79 is (volgens een genealogie bij Riel 5 à 6 generaties oud) moeten deze veranderingen zich na die tijd voltrokken hebben. Ik noem de volgende punten (niet systematisch verzameld uiteraard, maar toevallig uit de vragenlijst gebleken; ik geef alle vbb. die mijn materiaal levert):

1. sas. -u > -iw: *ikiw*, *těliw*, *siw* (NB naast alg. sas. tweesyllabig *siu*!), *aliw*, *sikiw* (demonstr.), *anak angiw*, *taiw*, maar daarnaast *siku* ('siku'), *tělu iw*, *siu ban̄sit*, *kěñaměn tu narět*, *kuau* (of is het *kuao*?), *pitu* ('lutung'), *batu sin* ('batu ini'), *bulu*, *ulu*, *jěņku*, *-pulu*;
2. -uq > -ip: *kukip*, *pitip*, *balip*, *ban̄kip* ('tempajan ketjil'); maar ook *sukuq* ('verstandskies'), *cacuq* ('tandeloos'), *ěntuq* ('kelapa tempat air'), en zelfs *pituqòlas*.

Beide veranderingen zijn fonetisch wsl. nauw verwant: diftongering van de *u* tot een voorvocaal + labiale naklank; bij *-u* blijft dat een *-w*, bij *-uq* vormt dat labiale moment + de occlusie een *-p*.

3. -iq > -it: *nampit*, *puntit*, *wit*; maar ook *sěsiq* ('sedikit'), *kěrigiq*.
Het ligt voor de hand deze verandering in samenhang met 2. te zien; er is een verspringing van het distinctieve moment: het moment dat de vocalen *u* en *i* (akoustisch gravis tgo. acutus, in de terminologie van Jakobson) onderscheidt verdwijnt in de vocalen, maar blijft behouden in de nu gedifferentieerde slotconsonant: de *-p* is gravis, de *-t* acutus.
4. -i > -is { *kalis* (maar: *pira kalim wah* . . . 'hoe vaak ben je al . . .'),
-ih > -is { *talis*, *sampis*, *jan̄kis*, *lilis*, *mbělis*, *měris*, *bāwis*, *lagis*;
hiertegenover vond ik alleen *gigi*. Deze overgang of variatie *-i(h)* > *-is* staat niet op zichzelf; de *-h* en de *-s* liggen zeer dicht bij elkaar in ZL. Vaak hoorde een informant geen verschil als ik hem vroeg of hij nu *biwih* of *biwis* zei; deze *-s* schijnt een meer geblazen dan gesiste *-s*; Grammont's 'aspiration prépalatale' dus, of misschien wel 'apicale'. Intussen is de variatie *-i*: *-is* bij mijn weten tot dit dorp beperkt. Moet ook deze parallel gezien worden aan *-u*: *-iw*, nl. zo dat ook hier het elders distinctieve moment van de vocaal in een toegevoegde consonant voor de dag komt? In ieder geval zou een nader onderzoek, met meer aandacht voor de fonetische kwesties dan ik er aan wijden kon, uit algemeen linguïstisch oogpunt zeer de moeite waard zijn. Daarbij zou dan ook gelet moeten worden op het probleem van de Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze; mijn materiaal is hiervoor onvoldoende en niet zorgvuldig genoeg verzameld, maar het schijnt alsof we hier een fraai vb. hebben om na te gaan hoe klankveranderingen ontstaan, zich verbreiden en evt. onvoltooid blijven.
5. -uh blijft -uh: *sěgaluh*.
-ò, *-é*, *-ó*, *-éq* en *óq*, *èq* en *-òq* blijven onveranderd: *uléq*, *kěmbéq*,

tólóq, laló, mbé, ètò, ndéq, ngarwéq, kangòq, taòq, paré, bèmbèq enz.

80. BATUDJAI: a. Een dorp (4500 inwoners) dat nauw verwant is aan Pudjut (86). Riel geeft de genealogie van de hoofdenfamilie die teruggaat op de eerste vorst van Pudjut. Is aanvankelijk één desa geweest met Sukarara (76).
b. De taal stemt vrijwel geheel overeen met die van Pudjut.
81. PENUDJAJ: a. Een zeer groot dorp (12.600 inwoners) waarvan Riel vermeldt dat de hoofdenfamilie beweert af te stammen van Kedaro (cf. 77, 78, 79) en vroeger tot het rijk Batudèndèng behoord te hebben (een *denden* is een rijststamper, d.i. een *pěnujaq*!).
b. De taal ligt inderdaad tussen die van Pudjut enerzijds en 77-78-79 in; is uiteraard typisch MZ. Bij de schriftelijke vragenlijst kreeg ik toegevoegd een lijst van 95 woorden waarin de taal van Penudjaq van die van Praja verschilt. Op de Atlas zijn bv. merkwaardig K 51 (*kuak* in 81 = 67, 178, tgo. *tambok* in 80, 86 etc., *ěntuq* in 77-78-79); K 20 *darabéan*, tgo. Pudjut etc., maar cf. *kalabean* e.d. in 77, 78, 79; *gěrigiq* op K 18 (althans volgens de schriftelijke enquête; de mondelinge leverde *kěrigiq* op); anderzijds op K 67 weer aansluiting bij Pudjutse kolonies (*ěngěm*, tgo. 77, 78, 79, 82, 83, 67); cf. K 76 *saq*; maar K 77 *aq* wijst weer naar 'Kedaro'; K 39 heeft in (*anak*) *angu* weer duidelijk een Kedaro-vorm tgo. een Pudjut-Batudèndèng vorm *anak alu*. En is ook *sulun* (K 40) een Kedarovorm? Vgl. de tegenstelling *loa-loba* op K 19, en op K 25 Kedaro *asaq-asaq* tgo. Pudjut *asaq-dewa*. En ook op K 17 staat, bij alle overige onzekerheid, juist 81 met de andere Kedarodorpen wel duidelijk tegenover Pudjut (*pělankeq* tgo. *pěteken* etc.). Op K 9 schijnt 81 (mèt 78 dit keer) aan de kant van Pudjut (een vernieuwing?) te staan: *dawn biwih*. Ook K 6 verdient de aandacht. En heeft 81 op K 3 mèt andere dorpen in N en Z een relict (*lèntòk*) of een vernieuwing?
82. MANGKUNG: a. Dit dorp (2100 inwoners) wordt meestal in een adem genoemd met 83; er schijnt geen duidelijk verschil in herkomst of taal te zijn, al maken de gegevens van Riel voor de hoofdenfamilies wel onderscheid: die van Mangkung zouden van de vorst van Kedaro afstammen, terwijl hij voor Kateng uit de verwarde gegevens concludeert: 'Het komt mij daarom voor, dat Kateng een gebied is, waar verschillende instromingen elkaar gekruist hebben. — Ten Westen en Noorden

van Kateng lag het gebied van Adji Kentawang [< Kedaró] en ten Oosten het gebied van Batudendeng en Pudjut.' — Wat mijn taalkundig materiaal betreft heeft de omstandigheid dat de lijsten voor beide dorpen op één plaats zijn ingevuld, en wel voor elk dorp in tegenwoordigheid van de informanten uit het andere de overeenkomst misschien nog vergroot — al weet ik uiteraard niet of er anders wel verschillen geweest waren. Er zal ook tussen de diverse dasans nog wel verschil zijn (het gebied van Kateng loopt door tot de Oceaan!); overigens kreeg ik op de schriftelijke vragenlijst voor Mangkung de antwoorden voor 6 verschillende dasans, die behoudens één woord identiek waren (nl. $1 \times \textit{topon}$ tgo. andere *potèk* voor 'jonge klapper').

b. De taal is typisch die van Kedaró — daarnaast natuurlijk grote overeenstemming met Pudjut in de alg. MZ trekken. Vgl. de onder 81 genoemde kaarten. Het enige verschil met 83 was dat ik dáár *jan'kis* en *lilis* opkreeg naast *jan'kih* en *lilih* (althans voor bep. dasans) — als dat tenminste een werkelijk verschil is, cf. onder 79.

83. KATÈNG: zie voor dit dorp van 3200 inwoners onder 82.
84. KETARA: a. Ik heb er geen materiaal van. Riel vermeldt dat het deel heeft uitgemaakt van Batudèndèng. Volgens de berichten is de taal vrijwel identiek met die van Pudjut.
85. SÈNGKOL, en
86. PUDJUT: a. Sèngkol is een van de zeer vele dasans van Pudjut (Riel vermeldt er 88, verdeeld over 29 kliangs; het totale aantal inwoners van Pudjut belooft 24.500), de enige waar ik de vragenlijst ingevuld heb. In Pudjut zelf ben ik niet geweest, al heb ik vandaar een schriftelijke lijst beantwoord gekregen. Er zijn enige kleine verschillen tussen beide lijsten: 85: 86: *mè* tgo. *mi*; *loaq manis* tgo. *kèrigiq manis*; *téjók* tgo. *tijoq*; *léndón* tgo. *lindón* (K 43, 20, 'wijsvinger', 59); en de namen van stadia van de klapper, *pòtèk*, *kèlolor* tgo. *kèluniq*, *komboq*. De informanten van 85 waren enige kliangs en een pengulu; wsl. wel betrouwbaar voor het standaard-Pudjuts; maar natuurlijk zijn er allerlei nuanceverschillen in dit uitgestrekte gebied. Riel vermeldt trouwens ook dat de afstamming niet homogeen is; m.n. noemt hij Rembitan als afwijkende dasan, dat ook in ander verband wel ter sprake komt (als moederdorp van kolonies elders?). Tempit, een andere dasan, is de plaats van herkomst van 121 en 123. Een uitvoerige 'Bentjangah asal-usul keturunan Pudjut' is als bijlage VIII opgenomen in de Memorie van Overgave van Midden-Lombok, van [Prof.] Mr. J. Prins (1936).

b. De taal is uiteraard representatief voor MZ; vgl. onder 81 voor de verschillen met het Kedaró's.

89. MANTANG: a. Een zeer groot dorp (10.100 inwoners), districtshoofdplaats, voortzetting van het oude Batukliang dat in de Balische oorlog verwoest en verlaten is. Helaas ontbreekt in het mij onder ogen gekomen werk van Riel de beschrijving van dit dorp. Aan de nauwe historische relatie met Kopang enerzijds, Praja anderzijds behoeft intussen niet getwijfeld te worden. Het oude centrum in dit gebied moet Benoa geweest zijn, naast Langko in het Kopangse en Pedjanggiq in het Prajase. Deze drie vormden zeker een eenheid, zowel tgo. het NO als tgo. het MZ. Maar preciese gegevens ontbreken me, ook bv. tav. de chronologie. — De informanten waren betrouwbaar, al betekent dat hier zeker weer niet dat de hele desa homogeen van taal is. Ik heb ook een schriftelijke vragenlijst beantwoord gekregen, die op enkele punten afwijkt (*mi*, *pěñēmian*, *tijoq* en de 'tingkat buah kelapa': *komboq*, *kěrotoq*, *kěñaměn*).

b. Mantang is een typische vertegenwoordiger van het Z dialect zonder specifieke MZ of ZO bijzonderheden: de taal sluit zich in hoofdtrekken aan bij die van Praja, Kopang en Sakra. Ik heb om een indruk te krijgen van de verhouding tussen deze 4 huidige hoofdplaatsen van het Z gebied vergeleken welke kaarten verschil opleveren, en hoe dan deze dorpen M, S, P en K tgo. elkaar staan. Statistieken in strikte zin zijn natuurlijk onbruikbaar, omdat het vergelijkingsmateriaal te gering is, en bovendien niet zuiver te waarden: niet alle verschillen zijn even belangrijk of even zeker; toch treft het dat bepaalde verdelingen van de vormen over deze 4 dorpen frequent zijn, andere zeldzaam. Ik vond 4 combinaties $5 \times$ of meer; alle andere kwamen maar eenmaal voor, behalve het geval dat M en P tgo. S en K samengaan, dat zich tweemaal voordoet (K 28 en 59). De normale groeperingen zijn (behoudens het normaalste: dat ze alle 4 gelijk zijn!):

1. M, S en K tgo. P: ten dele zijn dat gevallen dat P zich bij het MZ aansluit — anderdeels hapaxen of lokale vernieuwingen; curieus is *kaog* in P (K 57).
2. M en K tgo. P en S: soms hebben M en K de typisch ZO (Purwadadi) vernieuwing, maar soms ook hebben juist P en S de vernieuwing (K 46 bv. ! ook de ZO vernieuwing?!).
3. M, S en P tgo. K: voor een deel gevallen dat K de Purwadadi vernieuwing alleen heeft, voor een ander deel dat het met NO meegaat; maar cf. K 14, 64!

4. M, P, K tgo. S: soms heeft S dan de ZO vernieuwing, maar in andere gevallen is ook deze verdeling moeilijk te interpreteren. In ieder geval blijkt dat Mantang met Kopang het meeste gemeen heeft, daarnaast ook veel met Sakra en Praja, dat het daarentegen vrijwel nooit alleen tgo. de andere 3 staat. Het is geen speciaal vernieuwings- of relictgebied voor de taal van het Z.
92. KOPANG: a. Een zeer groot dorp, valt administratief uiteen in K.-tembiga (16.800 inwoners) en K.-timur (18.900), is de voortzetting van het oude rijk van Langko, waarvan de 'kraton' een 12 km meer Z gelegen zou hebben. Bij Riel en Prins zijn allerlei bijzonderheden over dit rijkje te vinden (o.a. het verhaal van de stamvader Dojannada); o.a. schijnen er ook oude relaties met Sélaparang geweest te zijn. De details blijven inmiddels vaag. Mijn informatie op taalkundig gebied zijn, vrees ik, niet van de beste kwaliteit, hoewel ze mij verstrekt zijn door de kepala district Mamiq Rembang in eigen persoon. Een later gesprek met een aantal willekeurige maar zeker 'echte' Kopangers heeft mij aanleiding tot enige verbeteringen gegeven. Maar de lijst blijft op bepaalde punten dubieus, en is ook niet compleet.
- b. Voor bijzonderheden van Kopang tgo. Mantang, Praja en Sakra zie 89.
96. PRAJA: a. De monografie die Riel aan deze hoofdplaats van ML (11.300 inwoners) heeft gewijd is mij niet onder ogen gekomen — helaas, want daarin was allerlei samengevat over de geschiedenis van ML. Het is wel zeker dat dit dorp de voortzetting is van het door de Baliërs in de 17e eeuw bestreden en verwoeste Pedjanggiq, dat een paar km. verder naar het ZO heeft gelegen (cf. 98). De verhouding van dit rijk tot andere rijken van ML (Langko, Benoa) is mij niet bekend, cf. 89. De informant was iemand uit Praja — maar misschien meer ontwikkeld dan goed was voor *dit* doel. Van volledige betrouwbaarheid ben ik daarom niet zeker. Een bijzonderheid van deze informant was dat allerlei slotmedeklinkers vrijwel onhoorbaar werden; ik verstond practisch *ké:(ŋ)*, *rangó(t)*, *tónkél(l)*, *sěpéngé(t)*, *basó(ŋ)*, juist dus na een gesloten *é* of *ó*-foneem.
- b. Voor de relatie van de taal van dit dorp tot 89, 92 en 126 zie 89. Er is duidelijk invloed van, relatie met het MZ dialect.
97. BATUNJALA: a. Een dorp van 6200 inwoners, vlg. de kepala desa die

mijn zegsman was, niet erg lang geleden door kolonisatie uit Praja ontstaan.

b. De taal komt inderdaad sterk met die van 96 overeen.

98. PEDJANGGIQ: a. Dit is een kleine dasan van 97, waarvan ik zegslieden ontmoette in 97. Het draagt nog de naam van het oude rijk dat daar gelegen moet hebben. Ik was helaas niet in de gelegenheid ter plaatse een kijkje te nemen. Volgens mijn informanten bestaat de bevolking ten dele uit nazaten van het oude P., maar zijn er ook nieuwe vestigingen van buitenaf.

b. De taal sluit zich enerzijds nauw aan bij die van 97 en 96 — heeft daartegenover enkele meer ZO trekken — of beter misschien; niet-MZ (*gěněn*, *děnděn*, *pětaran*, *kěrin**kiq*, *tambok*, resp. K 37, 38, 53, 18, 51); de aandacht verdient *đak*, *idun* (oud of nieuw?); *kólón* (K 50 = Smb.), *busun* (K 1, 30, 50, 55). En vooral curieus is de realisering van een open eind *-a* als *-đ* dwz. ongeveer als de jav. *-a* in *pira*. Het komt in nog enkele MZ dorpen voor (121, 123); het lijkt mij niet meer dan een secundaire lokale variant, maar men hoort op L zelf deze variant wel in verband gebracht met jav. invloed in een ver verleden. Dat kan natuurlijk ook heel goed secundaire interpretatie zijn omdat men nu weet dat het jav. deze typische eind *-a* heeft.

99. MUDJUR: a. Een dorp van 3700 inwoners dat volgens de bij Riel vermelde gegevens ligt in een vroeger (wanneer?) door de vorst van Silo beheerst gebied, onder wie Langko (Kopang) en Pedjanggiq (Praja) ressorteerden. 'De hoofdenfamilie beweert af te stammen van een kjai-familie van Pedjanggiq.' Ik heb zelf geen nadere bijzonderheden. Mijn informaties, ter plaatse ingewonnen, zijn zeker betrouwbaar.

b. Qua taal is Mudjur-Ganti grensgebied tussen Praja en het ZO — waarbij 99 vaak met Praja meegaat tgo. 101 met ZO. Bijzonderheden zijn er niet.

100. MARONG: a. Een dorp van 3000 inwoners, in nogal verspreide dasans wonend en naar de gegevens van Riel te oordelen van nogal verscheiden herkomst: er zijn relaties met Batudendeng en Pudjut, maar ook met Sakra, via Ganti (101); en in één asal-usul wordt gesproken van een voorvader afkomstig uit Selaparang (vóór de bal. tijd). Mijn informanten beweerden dat de taal van dit dorp veel leek op die van 122, maar mijn materiaal bevestigt deze bewering niet; (zo'n mede-

deling kan echter heel goed juist zijn, bv. tav. speciale intonatiekenmerken (men spreekt van *agul* = *lagu*).

b. Interessant is (als mijn observaties althans betrouwbaar zijn!) dat de *ó* en *é* hier vaak tot *u* en *i* geworden zijn: *těluq, sunu, maku, jiyi, kút, pari, mbi*, ('ei', 'horen', 'tabak', 'gabah', 'kaf', 'padi', 'waar') etc., m.n. dus in open eindpositie; maar ik zou niet kunnen zeggen, dat het altijd het geval is, noteerde bv. ook *tějóq, ndéq, bémbéq, běléq* en, niet voor -q: *-lékur, érun, naé*; curieus is *santěn kanè*. Overigens vertoont de taal van dit dorp allerlei typisch ZO bijzonderheden: *jiyi, těmpènèn, rěndèn, rěnah* etc. — naast toch weer *sunu* (K 79, 22, 38, 80, 58).

101. GANTI: a. Volgens Riel een mengdorp (9100 inwoners), waarvan de hoofdenfamilie via Batuděnděng van Bajan zegt af te stammen. Deze overlevering vindt men ook terug in de, ook in andere opzichten belangwekkende tekst *Keluhuran Něnèq Ganti*, no. 10084 van de verzameling van de Kirtya Liefrinck-van der Tuuk (cf. de samenvatting van een andere versie bij Riel). Intussen is deze overlevering interessanter voor het algemene probleem van de verhouding Z (Batuděnděng) - N (Bajan), dan voor de speciale positie van Ganti, waarvan de relaties met Bajan dan toch maar zeer indirect en secundair zijn. Rechtstreeks is de afstamming van Ganti volgens deze verhalen te herleiden tot Selong — zeer onwaarschijnlijk is, dat dat een oude vestiging op dezelfde plaats was waar thans Selong (is dat Sělong, zoals Goris geeft? Ik hoorde nooit anders dan Selong), de hoofdplaats van OL ligt (want dat laatste is een recente ontginning (oud verbanningsoord n.b., dus wel geen oude vestiging) door het Ndl. bestuur gesticht om de malaria aan de kust te ontlopen. De huidige Sasaks van Selong komen van Pantjor en Kelaju, cf. 150a en b)? Dit Selong zal dus wel elders gelegen hebben. Of is het Silo (zie 99)? Selong vond ik bv. in Penudjaq (81): een dasan Selongpaoq; in Bebuaq (91) een dasan Selong; in Mangkung (82) een Selongbelanak; en vooral van belang misschien in Marong (100) een dasan Selong.
- b. In de taal blijkt in ieder geval niets van een speciale relatie met Bajan; de taal is overwegend ZO, met enige raakpunten met Praja overigens. Bijzonderheden zijn er niet.

97—101. Samenvattend kan men van deze dorpen zeggen dat zij een typisch grensgebied tussen Z en ZO vormen. Vaak loopt de grens er midden-door, soms gaan alle of bijna alle 5 dorpen hetzij met Z hetzij met ZO mee. Hier werkt dus op een beperkt gebied de dialectgeografische

methode „normaal”, dwz. heeft niet de herkomst van de dorpen zo'n beslissende kracht dat hun geografische positie vrijwel geen rol speelt.

★ ★ ★

Oost-Lombok.

Voor vele bijzonderheden m.n. van NO dorpen zij verwezen naar de algemene beschouwing over de dialectgeografische situatie in NO Lombok.

102. RARANG: a. Volgens mondelinge informatie zou deze districtshoofdplaats een vrij jong dorp zijn, dat thans 3800 inwoners heeft. Het is waarschijnlijk ook een dorp van gemengde herkomst. De door LA verzamelde gegevens zijn verstrekt door de kepala desa Mamiq Serim en andere.
- b. De taal is in allerlei karakteristieke opzichten NO (*něno* - *něné*; *anta*, *-még*, resp. K 74, 72), maar vooral veel ZO invloed is er in allerlei woorden. Curieus is bv. *aq* 'akan' (K 77). I.h.a. dus: zowel historisch als geografisch een mengdialect.
103. SUKADANA: a. Ook in dit dorp (van 2000 inwoners) verzamelde LA de gegevens van de kepala desa Hadji Samsulhakim en andere informanten. Er is geen twijfel aan dat dit dorp van ZO herkomst is, o.a. nauw behoort bij Djerowaru (141). Dat blijkt nog heel duidelijk bij het ceremoniële jaarlijkse vissen van de *ñalé*, een zeewaterinsect dat één dag per jaar in grote zwermen aan de kust wordt aangetroffen en in het gebied van Djerowaru door de lieden van Sukadana het eerst mag worden gevangen.
- b. De taal is vrijwel geheel identiek met die van 'Purwadadi' — er zijn interessante detailovereenstemmingen met Teros (148): *bèbik* en *gòdik*, *rèndin*, maar de korte vorm van het pron.pers 2e pers. is *é*, niet *di* (vgl. K 72).
107. KOTARADJA: a. Deze grote desa (in een N en Z helft uiteenvallend, die tezamen 11.200 inwoners tellen) is van betekenis voor de taalgeschiedenis van L. De oorspronkelijke desa schijnt niet op dezelfde plaats gelegen te hebben als het huidige centrum, maar op de plaats waar thans de dasan Lojok nog ligt (waar het typische, kleurige (vnl. rood-zwart-gele) vlechtwerk gemaakt wordt dat op de pasar van Tjarkranegara bij de Baliërs veel aftrek vindt) di. een paar km meer W, van de huidige grote weg af, en alleen te voet bereikbaar.

In de bal. tijd schijnt, na een grote brand, de desa verplaatst te zijn. De desa is zeker van huis uit NO, al zijn mij over zijn geschiedenis geen nadere bijzonderheden bekend. De informatie is van de kepala desa c.s. — standaard-Kotaradjaas dus, waarvan wellicht in de dasans wel afwijkingen bestaan (cf. 108).

b. De taal is NO, maar met afwijkende bijzonderheden, en met invloed van het ZO. Soms schijnt het dorp oude vormen bewaard te hebben, dwz. in het geheel van het NO relictgebied te zijn (*těpiq - něpiq* en *něnělaq*, resp. K 40—41 en 45 by.). Voor verdere bijzonderheden zie de beschouwing over NO dialecten iha.

108. TĚTĚBATU: a. Administratief een kleine dasan van 107, — een paar km meer N tegen de Z hellingen van de Rindjani gelegen. Ik beschik niet over nadere gegevens, al vermoed ik nauwe historische samenhang met 107.

b. De taal sluit zich nauw bij die van 107 aan — is wat ouderwets, dwz. minder door ZO en andere vernieuwingen beïnvloed; op alle 6 kaarten met duidelijk verschil is wsl. 108 oorspronkelijker (K 10, 15, 36, 39, 49, 77 — als *kěn* tenminste inderdaad ouder is).

109. PENGADANGAN: a. Ik heb geen andere bijzonderheden dan dat er familierelaties met Pringgabaja (166), Gandor (= 143) en Sukadana (103) zouden zijn. Het laatste komt me zeer weinig waarschijnlijk voor (althans historisch-genetisch belangrijke relaties), want 103 is een typisch ZO, dit een even typisch NO dorp. Daarentegen is speciale relatie met 166 alleszins waarschijnlijk, zie b.

b. De taal is typisch NO — komt in enkele typische trekken met 166 overeen (*něně - něnò*; ook *kaən* 'heup'), maar verschilt daar in andere gevallen van (*něněiru - němpiq*, *anak alun*, *těkėlan* K 40—41; 39, 31), vertoont soms ZO invloed (*gěněn*, *lėlənkeh* ed. K 37, 46) en heeft tenslotte in *dėdėnan*, *měmonkaq* en *paon* (K 38, 44, 47) naar het schijnt lokale vernieuwingen.

110. PRINGGASĚLA: a. De inlichtingen van dit dorp van 5.000 inwoners zijn afkomstig van de kepala desa Amaq Mahdah. Dit dorp zou afkomstig zijn van Giri, via Tanah Gadang, waar het graf van de voorvader Tuan Kali ligt; er zijn familierelaties met 124a en met Temandjor.

b. In ieder geval is dit een zuiver NO dialect: en in sommige opzichten schijnt de relatie met 166 vrij nauw (*pikaən*, *kětėkok*, *sėmi*, *paso*, *rėkėn*, *něnělaq*, resp. K 23, 16, 6, 49, 46, 45); daartegenover staan *muka*, *gin*,

ñur, bëriq, kuak, resp. K 4, 77, 54, 68, 51. Een voorlopige indruk is dat dit dorp veel oude relictten bewaard heeft — dat zijn gedeeltelijke overeenstemming, maar daarnaast verschil met SmbI., 166, 178, dus voor een goed deel aan wijzigingen in die dorpen zal zijn toe te schrijven; maar vgl. *pèjèt, rangòt, mēmōnkaq, ñiru, nēm̄piq; dèndən-dèdènan* (resp. K 26, 'vinger', 44, 40, 41, 38), die vermoedelijk vernieuwingen zijn. Een scherpe plaatsbepaling is ook voor dit NO dorp onmogelijk.

111. LENDANGNANGKA: a. Een dorp (4300 inwoners) dat zijn herkomst terugvoert op Darmadji (93) in ML (in laatste instantie dus op Langko), via oudere nederzettingen in Tanahmalik en Présaq in het Masbagiqse. Het huidige dorp zou ± 100 jaar oud zijn. De informatieën zijn o.a. van de kepala desa. Curieus is (tekenend voor de centrale positie thans van dorp 113) dat dit 113 in 111 aangeduid wordt als *désa*: de *bahasa désa* is het dialect van 113.

b. De taal is duidelijk ZO, *měné - mēno, bëřěmbé*, maar dan ook *jéyé, tēm̄pənən, tēlakar, tonkèn* (K 74, 75, 'gabah', 22, 4, 'bil'); daartegenover echter *dèndən* (K 38), *děnah* (K 80) en *-m* (iplv. *-éq*) (korte vorm pron. 2e pers) die wel Z, niet ZO zijn. De NO invloed schijnt secundair (via 113?) en beperkt zich tot enkele woorden: *anak alun* (K 39), cf. *lěbak* (K 64) dat zeker ook via 113 komt.

113. MASBAGIQ: a. Een zeer groot dorp (het Z en N deel samen 24.500 inwoners), dat o.a. als markt- en bestuurscentrum veel invloed schijnt te hebben op het omringende gebied en dat als secundair centrum van bal. expansie gefungeerd heeft of nog fungeert (cf. *lěbak, nēm̄dasa, busun*, K 63, 62, 55). Het is in de bal. tijd, althans in de laatste periode daarvan, als een bolwerk (garnizoensplaats?) gebruikt door de bal. vorsten (intussen behoorde het hoofd van dit dorp wel tot de ondertekenaars van de brief om hulp aan de G.G. in 1891). Het dorp is niet oud, speelt althans in de oudere perioden geen rol in de babats. De oorsprong zou zijn Bungbang, in het Lombokse. Er is een dasan Batu-kumbung die afkomstig is uit het gelijknamige dorp in WL (27). Mijn voornaamste zegsman was Mamiq Nursim, wakil kepala distrik, een zeer belezen, intelligent en geïnteresseerd man, maar misschien wat te kosmopolitisch om helemaal geschikt te zijn als informant voor het dialect.

b. De taal is overwegend 'nieuw-NO' — dwz. met weinig relictten, maar wel de meeste NO vernieuwingen — en ook wel enkele Z(O) vormen: *lěnkèh, gutus, kēm̄èq* naast *mōnkaq, jankih* (K 46, 32, 45—44, 47).

114. SIKUR: a. Een jong dorp (3700 inwoners), als ik goed ben ingelicht zelfs na de bal. opstand gesticht, en waarschijnlijk ook nog een menging van div. bevolkingsgroepen.
 b. De taalkundige gegevens die ik kreeg (maar ik weet niet of zij representatief voor het hele dorp zijn) zijn ZO in alle karakteristieke punten (met wel een secundaire afwijking als *kěnakar* K 4 (o.i.v. *kěněkok*, *kěntok*?), *radéa* K 20).
115. SURADADI: a. Een groot dorp (18.900 inwoners), waarvoor ik gegevens kreeg van de kepala desa en een zeer oud dorpeling — voor fonetische bijzonderheden door zijn tandeloosheid wellicht niet erg geschikt, maar wel belangwekkend door zijn hele houding en allure (dankzij hem ook *lěbak*, K 63?). Ik heb intussen, mede als gevolg van het feit dat de ondervraging in de districtshoofdplaats (113) en niet ter plaatse moest geschieden, waardoor een rustig gesprek moeilijk werd, geen betrouwbare inlichtingen van historische aard, behalve de te vage dat het dorp van Purwadadi afkomstig is.
 b. De taal is met die inlichting volkomen in overeenstemming: we hebben hier een zuiver ZO dialect inclusief *-éq*, *rěnděņ* en *rěņah* (K 72, 39, 80).
116. PADAMARA: a. Een dorp van tegen de 4000 inwoners, dicht bij Masbagiq, maar doordat het niet met een goede weg ermee verbonden is en er ook om andere redenen weinig contact zal zijn geweest, nogal vrij gebleven van zijn invloed. Deze vestiging is zonder twijfel afkomstig van ZML; volgens een traditie door vrees voor een hongersnood dáár gesticht — volgens mijn informanten van Pudjut-Batuděng. Het eerste centrum lag in Désadjeroq, ± 1 km ZW van het huidige centrum. Het zou een oudere kolonie zijn dan de eveneens uit ZML afkomstige dorpen 121 en 123 (die ook uit een andere streek komen) — niet onvermengd gebleven overigens, want er wonen ook mensen uit 82 en 110. Daarop zou de naam zinspelen: allen, van overal komen ze. Maar de oorspronkelijke herkomst is nog duidelijk — al zouden er geen waktu telu meer zijn.
 b. De taal is zonder twijfel MZ (curieus: *sany* of *saranj* 'ke', cf. *ňanj* in 82, 83). Ik heb de gegevens van dit dorp gelegd naast die van de andere MZ kolonies in het O. Het bleek dat 116 het vaakst een MZ vorm heeft bewaard, 146 minder vaak (of in verbasterde vorm) terwijl 121 en 123 vaker met hun omgeving zijn meegegaan. Hangt dat samen met het feit dat 116 groter is?
 Ik geef de voornaamste voorbeelden hieronder:

	116	146	121	123
K 2	pěnaq	lòlòr	lòlòr	lòlòr
K 8	èròŋ	èròŋ	iruŋ	iruŋ
K 18	kěrigiq	kěrigiq	kěriŋkiq	kěriŋkiq
K 19	loba	ima tējaq	id.	id.
K 25	asaq-asaq	lulut	alut-alut	lulut
K 27	daq	daq	daraq	daraq
K 38	alu	alu pělísóŋ	réndéŋ	réndéŋ
K 39	anak anġu	alu anġu	anak alu	id.
K 40	sólunġ	sulunġ	kěléóŋ	id.
K 44	béké	—	kěmèq	kěmèq
K 46	èkěn	èkěn, lělèŋkèh	lèŋkèh	id.
K 71	éleq	óleq	id.	id.

Tegen deze regel in gaan :

K 12	maŋkěm	maŋkěm	jaŋèl	jaŋèl
K 57	kaó ¹	kau	kuau	kuao

Opvallend, en van belang bij de bepaling van de herkomst van de verschillende dorpen, is in de gevallen waarin differentiatie optreedt, de speciale overeenkomst tussen Padamara en de meest W dorpen in het MZ: 77, 78, 79, en zeer speciaal 82, 83: cf. K 2, K 19, K 25, K 39, K 51. Het is wel zeker dat ondanks de traditie eer in die richting dan aan de kant van Pudjut de oorsprong van dit dorp, althans van het belangrijkste deel ervan, moet worden gezocht.

117. AIQANJAR: a. Een kleine desa (1900) waarvan de bevolking vnl. afkomstig zou zijn uit Sakra, met bijmenging van Sumbawa (? Rempung?), Wanasaba (161) en Masbagiq (113). Vlg. Lalu Mesir is de taal vrijwel die van Sakra. Ik heb mijn informatie hier ingewonnen en genoteerd (wegens tijdgebrek) met de verre van ideale methode dat ik vergeleek met de ingevulde lijst van 154b, een kolonietje uit 117, en alleen noteerde wat verschillend was. Bovendien waren mijn (willekeurige) informanten misschien te jong om betrouwbaar te zijn.
- b. Er is intussen geen twijfel aan dat deze *měno-měné*-taal een ZO

¹ Deze ZO vorm wsl. te verklaren omdat men er in 116 geen karbouwen op na houdt!

signatuur draagt, (ondanks, als het goed is, *jéjé* en *-m*, resp. K 79 en 72): cf. *rèndèn*, *tèmpènèn* (K 38, 22).

118. **DASANLEKONG:** a. Dit dorp van 6900 inwoners voert zijn oorsprong uiteindelijk terug tot Sembalun, maar niet rechtstreeks: via Wanasaba (161) en Suralaga (155). Volgens vrij vage mededelingen zou de stichting van 118 nu ongeveer 8 turunan geleden hebben plaats gevonden. b. De taal is vrij zuiver die van het moederdorp, dwz. in overeenstemming met die van de andere kolonies uit SmbL. en afwijkend van die van de omgeving.

Vergelijking van de gegevens van alle 7 kolonies van SmbL. vanwaar ik materiaal heb is interessant — al blijft de lacune van het moederdorp zelf conclusies bemoeilijken. Het merkwaardige is dat al deze dorpen op hun beurt de 'echte' vorm van SmbL. schijnen te hebben bewaard, dat er geen is waarvan men kan zeggen dat het nu het dichtst bij het moederdorp staat. Wel kan men zeggen welk dorp daarvan het verst af staat: dat is zonder twijfel 155, dat vaak als enige een NO niet-SmbL. vorm heeft: *biwir*, *lèlènkeh*, *jènkak*, *lèkan*, *siné*, *nyumbé* (K 11, 46, 65, 71, 73, 75). Dat is stellig secundaire invloed van de omgeving (evt. gevolg van menging met NO). Als inderdaad 118 een directe kolonie van 155 is betekent dat ook dat die veranderingen zich in 155 voltrokken hebben na de afsplitsing van 118. Maar die onderlinge verhouding is vaak moeilijk precies vast te stellen: het staat bv. vast dat 154a omstreeks 1918 gesticht is vanuit 118; niettemin heeft dit dorp soms naar het schijnt een oudere vorm: *lòrlòr tgo. lòlòr*; ook *tèmpèlènan tgo. tèmpènèl? ñur tgo. ñiur?*; *saonan tgo. sonan* cf. *nèngète - nèngèto* (K 3, 22, 54, 60, 74). Soms is de verhouding echter ook andersom: 118 : 154a bv. *kubak - tèboŋ*; *kèlèkan - kèlèlèkan*; *kèndèkok - kèndèkok*; *todok - bibir* (K 51, 16, 15, 10). Het is natuurlijk niet onmogelijk dat althans een deel dezer verschillen tot variatie binnen 118 te herleiden is. Hoewel ik een aantal, naar het scheen betrouwbare informanten voor dit dorp had, is het zeer wel mogelijk dat varianten, in het dorp ergens wel gangbaar, mij toch niet zijn medegedeeld. Datzelfde geldt natuurlijk van de verhouding van 118 tot zijn directe of indirecte moederdorpen 155 en 161. Een vorm als *kubak* (op zichzelf interessant door de *b* die echter wel secundair kan zijn, cf. bij K 50 en 51), in 118 als enig SmbL. dorp bewaard, kan dus heel goed als relict worden verklaard, hetzij doordat in 155 en 161 (en in SmbL. zelf!) *tambok* pas recent is, hetzij omdat 118 is gesticht in een tijd dat in 'het' (welk dan ook) moederdorp beide woorden op een of andere

manier concurreerden. Op een dgl. wijze moet men ook de verschillende vormen op K 4 stellig verklaren: er was lang geen vast eigen woord voor 'voorhoofd', de woorden die op de kaart voorkomen concurreerden, en concurreren wsl. nog in de div. Smbl. dorpen; *ɲěté - ɲěto* kunnen zo ouder zijn dan *něngěté - něngětó*, maar ook wel jonger. Op grond van de verschillen tussen de dialecten alléén is dat niet te beslissen.

119. DJANTUK: a. Dit is een van de smbw. dorpen op L (1300 inwoners). De bevolking leeft vnl. van handel (o.a. in ter plaatse gemaakt garen, en in huiden), en blijft tamelijk geïsoleerd, dwz. men trouwt zelden buiten het dorp, althans met Sasaks. Wel zouden er nog huwelijksrelaties met Sumbawa zijn, vnl. met Djarèwèh. Een ander bericht spreekt van afkomst uit een desa Djantuk waarvan deze bewoners afkomstig zouden zijn en waaraan het dorp zijn naam zou ontleen. De informanten waren zeker betrouwbaar.

b. De taal is vrijwel geheel smbw. — dwz. in de gevallen waarin ik dat kan nagaan staat de taal van dit dorp tgo. die van het sas., en stemt hij overeen met die van andere smbw. dorpen. De verschillen zijn markant genoeg om twijfel onmogelijk te maken. Natuurlijk zijn er wel eens gevallen dat een sas. woord zich in dit dialect indrong (al is het vaak moeilijk uit te maken bij gebrek aan gegevens over Sumbawa zelf): zo zal *padé* (en *ikan*, K 46 o.i.v. 116?) wel een sas. leenwoord zijn (des te waarschijnlijker in een dorp dat weinig of geen landbouwers heeft; maar vgl. *pade*, *Teksten* p. 318!), maar het zijn betrekkelijk zeldzame gevallen. Natuurlijk zijn er wel vrij veel gevallen waarin sas. en smbw. overeenstemmen.

De vraag naar de onderlinge verhouding van de smbw. dialecten is interessant — maar uiteraard bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal uit Sumbawa zelf moeilijk te beantwoorden. Men kan zich de moeilijkheden goed indenken als men kolonies uit 6 willekeurige sas. dorpen op Sumbawa zou gaan bestuderen zonder vergelijkingsmateriaal van L zelf. Bovendien is het niet onwaarschijnlijk dat op Sumbawa na de Tambora-ramp van 1815 de verhoudingen nog veel meer verward zijn dan op L — en ik heb geen aanwijzingen dat de smbw. kolonies op L dateren van vóór 1815 (behalve voor 153, zie aldaar), al is het op zichzelf natuurlijk niet onmogelijk.

Scherpe grenzen tussen de 6 dorpen tekenen zich niet af — al zijn er toch wel enige lijnen zichtbaar. Een belangrijk criterium is misschien de al door Jonker (Enc. v. N.I. s.v. *Soembawa*) geconstateerde 'over-

gang in bepaalde gevallen van *u* en *i* in de slotlettergreep' waarvan hij als vbb. noemt: *añcir* = mal. *hañcur*; *alis* = mal. *halus*.¹ Het aantal vbb. is gemakkelijk te vermeerderen uit zijn *Soembawaresche Teksten met vertaling* (BKI 92, p. 211 vgg.): *lamin* (sas. *lamun*), *bětëris* (sas. *bětërus*), *inim* (sas. *inëm* maar bv. mal. *minum*), *ratis* (sas. *atus*), *pukil* (mal. *pukul*), ook *umir* (282) maar (258) *miliun*!. Ik weet uiteraard niet of dit een algemeen verschijnsel op Sumbawa is, maar op L staan 4 sbw. dorpen met vaak *u* (althans achtervoocaal) tgo. 2 met *i* (althans voorvoocaal) in deze positie, ook waar het niet waarschijnlijk is dat die 4 de sas. vorm hebben overgenomen:

K 24 : 153 heeft *tit* tgo. 119, 127, 159 *tut*, 124b *ëntun* (19 heeft hier sas. *jějěŋku*);

K '100': 153, 19 *sëratis*, de rest *satus* (wat zeker wèl sas. is);
pron. demonstr. : 153 *sin*, 19 *kin* tgo. 119 *ko:n*, 124b *sěku:n*, 127 *kun*;

'ubi' : 153, 19 *ambin* tgo. de andere vier *ambon*;

'daun' : 153 *dèn*, 19 *dén* tgo. 127, 124b *dun*, en 119, 159 *don*;

K 42 (onduidelijk aangegeven op de kaart): 153, 19 *uŋin* tgo. 127, 119, 159 *umun*, 124b *uŋun*; (vooral bij dit vb. kan de *u* moeilijk aan secundaire sas. invloed worden toegeschreven);

K 54 : 153, 19 *ñir* tgo. 119, 124b, 127 *ñur*, 159 *ño:r*;

'vinger': 153, 19 *gěraŋit* tgo. 119, 127 *gěraŋot*, 124b *raŋot*, 159 *jěraŋot*.
Er zijn ook nog wel andere gevallen waarin juist 153 en 19 samengaan tgo. de rest:

K 15 *těmpədok*, K 47 *tumaŋ*, K 55 *busuŋ* (bal.?! of oorspr. sbw.?),
'duim' *numpu*, 'tinggal' *mòndq*, 'mana' *mé* (de rest *mè*),

en met 119: K 17 *pěneken*, K 68 *òdèn*, K 70 *nèraŋ*,

en met 124b: 'rijststampen' *nuñaq* (tgo. 119 en 127 *nuyaq*, 159 *nujaq*;
Teksten p. 266, 320 etc. *nuja*!).

Maar daarnaast bestaan er toch te veel gevallen van andere groepering der dorpen om een scherpe genealogie van deze 6 dorpen op grond van hun taal alleen te kunnen opstellen. Een paar vbb.: 'wang' (sas. *sanjèp*, hier en daar in NO *pipi*): 127 *sanè*, 159 *sané*, de andere *papar*; 119 en 127 hebben *lótó* 'beras' (ook *Teksten* p. 242 en elders), 19 *lótó* èn *měniq*, 124b, 153 en 159 alleen *měniq*.

¹ De formulering kan wsl. preciezer luiden: in gesloten slotlettergreep (cf. *tau*, *guru*, *aku*, *kau*, *asu* etc.). Misschien blijft voorts voor -ŋ en -q en -k de *u* gehandhaafd, cf. *dunuŋ* (*Teksten* 280, 288 etc.) *untuŋ* (242), *anuŋ* (240), *tuluŋ* (318). (Of werd die *u* voor -ŋ in sbw. (bij Jonker) o? cf. *idonŋ*, *tulonŋ* (256), *dayonŋ* (256), *těponŋ* (242)). Voorts op L in alle dorpen *iunŋ* 'neus', *nisuŋ* of *lisuŋ* 'stampblok', *kukuq* 'nagel', *tuyuq* 'wijsvinger', *kěniuk*.

K 38: 124b en 159 *dènèn*, de andere 4 *dènèn* (*Teksten denen* p. 222); 'belum' 153 *nonkaq*, de andere (behalve 159: —) *nòman* (cf. *Teksten* 218, 318, *nonka*);

'dari' 119 en 153 *man* tgo. 124b en 19 *kěman* cf. ook de demonstrativa waar 19 het dichtst bij 127 staat:

19 *ka* — *soq* — *kín*

127 *ka* — *soq* — *kun*, vgl. ook

119 *ka* — *soq* — { *ko*
ko:n,

maar 153: *saq* - *sin*; vgl. K 74, waar de verhoudingen weer anders liggen.

Soms kan men daarbij wel secundaire doorkruising door sas. invloed van de oorspr. sbmw. verhoudingen aannemelijk maken: als bv. voor 'hoef' 159 *kukuq* en 19 *kupak* heeft tgo. de rest *dupak* moet men de eerste vormen zeker sas. noemen (temeer daar juist 159 en 19 het sbmw. toch wel het minst zuiver hebben bewaard); zo ook op K 39; *anak nalu* in 127, 159, 19 tgo. *nalu* in 153, *anak nisun* in 119 en *anak lisun* 124b kan op allerlei manieren beïnvloed zijn door 't sas.: vgl. 'kleefrijst', dat in *Teksten mè lège* heet (p. 248), waar 127 *mé lège* heeft, 124b *légé*, 159 *mělégé*, maar 19 en 119 *rěkat*, 153 *rěkět*, wat sas. kan, maar niet hoeft te zijn.

Tenslotte verdient nog vermelding dat in enkele gevallen alle sbmw. dorpen eenzelfde vorm hebben, die enerzijds afwijkt van het sas., anderzijds niet overeenkomt met het sbmw. van *Teksten*:

sbmw.dial. op L: *iun*, sas. *idun* of *irun*, *Teksten*: *idon* (p. 256)

„ *pia*, „ *pira* , „ *pida* (p. 226 etc.)

„ *pian*, „ *piran* , „ *pidan* (p. 278 etc.)

Als we aannemen dat Jonker's materiaal uit de omgeving van de hoofdstad Sumbawa komt, de kolonies op L toch uit de W. kuststrook, schijnt het dus alsof er dwars over het eiland Sumbawa ergens een d/zero isoglossen loopt — het zou van belang zijn dat nader voor een flink aantal woorden met deze r_1 te onderzoeken.

Vgl. voorts:

'besok' sas. *lěmaq* of *jěmaq*, sbmw. op L *nar* (behalve 159, *Teksten nawar* (242 en elders);

'dari' is (vgl. boven) in *Teksten lis* (p. 228, 270 'dari mana' *lis me*) tgo. (*kě*) *man mé* op L);

'kenapa' is in *Teksten kuda* (234, 318) tgo. 119 *ibéka*, 124b *béka*, 153 *békaq*, 19 *kabéka*.

121. KESELET: a. Een dorpje van 800 à 900 inwoners, waar de gegevens mij verstrekt werden door de kepala desa e.a.. Gegevens over de geschiedenis van het dorpje kreeg ik van hem niet, maar elders, buiten het dorp is algemeen bekend dat 121 uit het MZ stamt, en dat het in taal dicht bij Deggèn (123) staat. Zie aldaar.
b. De taal is MZ zonder enige twijfel; voor bijzonderheden vgl. onder 116.
122. SONGAQ: a. Dit merkwaardige dorp (1700 inwoners) heeft in menig opzicht een geheel eigen karakter. Men vindt er allerlei ouderwetse instellingen en gewoonten; vgl. bv. het artikel van R. Soedjono en C. Hooykaas in *Mededeelingen* 16 (1941): *Een pakon-ceremonie bij de waktoe-teloe Sasaks te Songa' op Oost-Lombok*. Dit dorp heeft zich tot de huidige dag tamelijk geïsoleerd gehouden. Intussen is het zeker geen oeroud dorp, als dorp. Ik heb eens gehoord, maar weet niet meer van wie, dat het dorp na de verwoesting van Purwadadi door de Javaanse of Javanistische bringers van de Islam en de verwarring die daarop volgde zou zijn gesticht door twee groepen Sasaks, de ene uit het ZO en de andere uit het NO.
b. De taal is overwegend en typisch ZO, dwz. die van Purwadadi: *měni - mēnu*, -é (voor -m), *rěnan, rěnah, rěndèn, jéyé, ratěn* (K 74, 72, 'orang', 80, 38, 79, 'datang'). Er zijn vrijwel geen NO bijzonderheden (misschien *anak alun*, K 39 — maar dat kan overal spontaan ontstaan) en voorts enige lokale fonetische bijzonderheden, die overigens misschien individueel, althans niet algemeen zijn: *b- > w-*, bv. *walé, wankět* (maar niet altijd, althans volgens mijn informanten); *-i > -is* (*sampis, barwis* (of *warwis*)); en dan een geval als *torok* (K 10): is dat in verband te brengen met de *r* in Bajan, cf. *paré*; of secundair n.a.v. andere *r*'s in het ZO (*rěnah* etc.)? Vgl. ook ongewoon *kěrèrèk* (voor sas. *kělèlèk* 'oksel'), alléén hier. Belangwekkend is *pěrot* (K 26): relict of secundaire vernieuwing? Voorts *nuyaq*, 'rijststampen' (alg. sas. *nujaq*): onder invloed v. smbw.? (Maar 125b heeft *nuñaq!*) — of is dit een tweede vb. van de tendens tot verzwakking van *-j-* tot *-y-* (cf. *jéyé* in ZO) die zich niet verder heeft doorgezet?
123. DENGGEN: a. Een uit het MZ afkomstig dorp van 1000 (misschien enige honderden meer) inwoners, dat uit drie delen bestaat: de oude kern Deggèn en twee daarvandaan gestichte dasan's Gunungsepan en Gunungsiup. Mijn informatie is van de toenmalige wakil kepala desa, zoon van Mamiq Ratnadi (die t.t.v. de Balische oorlog zijn eerste bruid

schaakte, m.a.w. tussen 1870 en 1880 geboren zal zijn,) zoon van Mamiq Djinawi, zoon van Mamiq Midjani, zoon van Demung Djaja Rajsa Negara, die begraven ligt te Merunggiq (4 km Z van 123) en daarom Demung Merunggiq heet; hij was de stichter van Denggèn, afkomstig uit Tempit, een dasan v. Pudjut, enige km Z daarvan gelegen. Als deze genealogie betrouwbaar is, kan men dus zeggen dat 123 in de eerste helft van de 19de eeuw gesticht moet zijn. Er zijn vanouds zeer frekwente huwelijksrelaties met Keselet, dat ook uit Tempit komt; met Pudjut zijn de relaties althans nu van weinig betekenis meer (alleen ingevolge een *niat* moet men er soms nog wel heen) — men trouwt vrijwel niet met mensen uit de omgeving, bv. Songaq, Rumbuq etc.. Dit verklaart natuurlijk mede het vrij zuiver bewaard blijven van het eigen dialect.

b. De taal is inderdaad vrij zuiver MZ, voor bijzonderheden zie bij 116.

124a. RUMBUQ (SASAK): a. Het dorp Rumbuq is een geheel; er is echter een Sumbawarese wijk in; volgens één inlichtingenbron bedraagt het totaal aantal inwoners ± 4700 , volgens een andere zijn er ± 5000 Sasaks en ± 1800 Sumbawarezen. De sas. wijk heet als ik goed ben ingelicht, Sirèn; dit Rumbuq-sasak is afkomstig van Gendjèr bij Pringgabaja, naar het heet, en zou gesticht zijn vóór de bal. tijd — maar een dgl. vage mededeling verdient zonder meer weinig vertrouwen.

b. De taal is kennelijk NO. Er is bijzonder weinig smbw. invloed, ondanks de onmiddellijke nabijheid van 124b; *tataq* (K 4) is bv. zo'n geval, maar dat is dan ook een woord van dubieuze aard door zijn voor sas. begrippen vage betekenis; vgl. ook *dupak* (vgl. 121) — en *kěnakar* was ook nog wel bekend. Nadere determinering van de plaats van dit dorp binnen NO is niet mogelijk.

124b. RUMBUQ (SUMBAWAQ): a. Ook deze smbw. nederzetting (zie 124a) zou van vóór de bal. tijd dateren; wat ik in twijfel trek. Ik heb geen verdere bijzonderheden.

b. De taal is smbw. — met hier en daar een enkel sas. woord, wat gezien de nabijheid van de veel groter sas. helft van het dorp geen verwondering zal wekken; het is veeleer merkwaardig dat die invloed zo beperkt gebleven is (bv. *tangéq*, *satus*). Voor bijzonderheden zie 119.

125. KABAR: a. Omtrent dit dorpje van 2200 inwoners heb ik geen andere gegevens kunnen krijgen dan dat het 'van Sélaparang' zou komen. De taalk. inlichtingen zijn zeker betrouwbaar.

- b. Er hoeft geen twijfel te bestaan dat dit dorp van NO herkomst is. Een nadere determinering is moeilijk. Het is weinig door Z en ZO vormen beïnvloed (bv. *kěnděkok* (curieus *-nd-*!), *kunʒkuq*, *kěləòŋ*, *impun*, K 15, 21, 46, 23).
126. SAKRA: a. Deze zeer grote districtshoofdplaats (\pm 26000 inwoners, die ten dele zeer verspreid in allerlei kleine dasan's in het ZO wonen) schijnt niet erg oud. In oude tradities wordt niet gerept van Sakra, dat misschien zelfs pas in de bal. tijd als zelfstandig dorp is opgekomen. De babat Sakra handelt ook alleen over betrekkelijk recente geschiedenis (opstand in bal. tijd, cf. BKI 1954). Het zou teruggaan op een ouder Présaq — en dat weer op Purwadadi. Er wordt gesproken van relaties met Sumbawa, ook familierelaties, maar ik heb daarover helaas geen bijzonderheden kunnen ontdekken. Er is een zekere rivaliteit, tegenstelling met Djerowaru (141), die kan enerzijds wel van moderne aard zijn (ook economisch), maar is anderzijds misschien toch al oud (godsdienstverschil? Verschil van herkomst? Sakra door Islam opgekomen, terwijl 141 daardoor is teruggedrongen?).
- b. Opvallend is in ieder geval dat de taal van 126 niet typisch ZO (Purwadadi) schijnt te zijn. Bv. niet *-l > -n*; *jějě*, *kěndin*, *děnděn*, *děŋah* (K 79, 4, 38, 80); wel de foneemoppositie *é - è*, *ó - ò*. De verwantschap met Praja en Mantang-Kopang schijnt veel nauwer, zie verder onder 89.
127. KUANGBERORA: a. Omtrent dit Smbw. gehuchtje van niet meer dan 400 inwoners weet ik geen bijzonderheden.
- b. De taal is, ondanks het geringe aantal sprekers, verrassend zuiver smbw. gebleven. Voor bijzonderheden zie 119.
128. LENTING: a. Dit is een van die vrij vele (cf. 129, 130, 133, 134, 135) betrekkelijk kleine (dit bv. met 1400 inwoners) nederzettingen in het gebied tussen Sakra en de zee, die in nauwe relatie met Sakra, en dus soms tegenover het Purwadadise ZO staan. Ik heb overigens geen genealogische of andere gegevens.
- b. Voor de relatie van dit zestal dorpen met Sakra tgo. Purwadadi vgl. allerlei kaarten, bv. K 4, 6, 11 enz. al heeft juist 128 vaak de Purwadadi-vorm, waar de andere met Sakra meegaan; *manʒkěm* (K 12), *jějě* (K 79), *-n* ipv. *-l*, *rěnděn* (K 38), *rěŋah* ('dengar'); misschien moet het dus worden losgemaakt van de andere, Sakrase dorpen. Vgl. ook 151b, wat een kolonie van dit dorp is.

129. GERÉNÉNG: a. Geen andere bijzonderheden dan dat het 3300 inwoners heeft.
b. Zie 128; ook hier soms wel Purwadadi-vormen (-n in *těmpěnzèn*, maar daartegenover *jěnkěl*, *cěkěl*, *tònkěl*; *réndén*, maar *děnan*; *jéyé*, resp. K 22, 65, 31, 'bil', 38, 'orang', 'gabah').
130. MONTONGTANGI: a. Een klein dorpje (900 inwoners) waarover ik geen bijzonderheden weet.
b. Zie 128; *réndén*, -n, maar *jéjé*, *děnah*.
131. SUANGI: a. Een dorp van 4900 inwoners dat gesticht zou zijn onder de Nederlandse tijd wsl. vanuit Suradadi (115) ('didirikan semasih pemerintah almarhum asal bekas hutan lebat dinamai hutan Suangi' volgens de formulering van Lalu Mesir). Indirect gaat dit dorp dus terug op Purwadadi. De (enige) informant was iemand die al enige tijd als ambtenaar in Selong werkte — misschien dus niet geheel betrouwbaar.
b. De taal is vrijwel zuiver die van Purwadadi — opvallend is de *i* in *rěndin*, *godik*, en nog enkele gevallen — maar *běbèk*, *motèk* — waarin dit dorp met Teros (148) tgo. Suradadi (115) schijnt te staan — als mijn inlichtingen uit het laatste op dit punt althans juist zijn.
132. BILOAM: a. Een kleine, maar historisch misschien niet onbelangrijke dasan, die administratief en ook genealogisch tot de desa Djerowaru (141) behoort; daarvan wsl. een van de oude kernen vormt.
b. De taal is iha. die van Purwadadi.
133. LÉPAK: a. Heeft 1800 inwoners. Stellig betrouwbare taalk. gegevens.
b. Qua taal een Sakraas dorp, zie 128.
134. TUNTANG: a. Niet meer dan 800 inwoners. Gegevens verzameld door LA van meerdere informanten. Geen genealogische of historische bijzonderheden.
b. Qua taal een Sakraas dorp, zie 128.
135. SURABAJA: a. Een dorp met 2100 inwoners, dat waarschijnlijk een vrij recente stichting vanuit Sakra is — al komt de klang van Surabaya dan ook al ter sprake in de Babat Sakra, t.t.v. de opstand van Mas Pandji (BKI 109, p. 207).
b. De taal komt in ieder geval sterk overeen met die van 126 — al

dient daarbij in aanmerking genomen te worden dat de informanten bijzonder bleu waren en dat het materiaal in Sakra, in het bijzijn van Sakranezen werd verzameld, waardoor hun zelfstandigheid misschien wel eens in het gedrang kwam. Een paar verschillen met 126 zijn: *těmpènèn, érun, si* ('jang'), *cěkěn, réndén* (K 22, 8, 76, 31, 38), wat schijnt te wijzen op invloed van of vermenging met 'Purwadadi'.

136. PIDJOT: a. Dit dorp valt uiteen in een Pidjot-sasak en een Pidjot-mandar (resp. 1200 en 700 inwoners). Mijn gegevens zijn uiteraard die van het sas. Pidjot.
b. De taal is Z, niet-Purwadadi, maar nauw aansluitend bij die van Sakra.
138. BATURIMPANG: a. Van deze dasan, ressorterend onder de desa Selebung weet ik niet eens of de ligging precies is aangegeven op de kaart. Ik moest ten dele gissen. Ik dank de informaties nl. aan een bedelaar Amaq Minasih die in Selong in ruil voor een warme maaltijd een deel van het dialect van zijn dasan heeft geleverd. Hij maakt als taalkundig informant wel een betrouwbare indruk — maar de vragenlijst is zeer onvolledig ingevuld (door LA).
b. Het weinige materiaal dat relevant is schijnt deze dasan te determineren als een Purwadadi-dorp: *-é, těmpènèn, aděn, pělankéq* (K 72, 22, 'tandvlees', 17).
139. SELEBUNG: a. Dit dorp telt in totaal 2200 inwoners — maar daarbij zijn dan ook die van de verspreide dasans zoals 138 en 140. Andere gegevens staan mij niet ter beschikking.
b. De taal schijnt die van Purwadadi: *rěndèn, těmpènèn, -é, jéyé* etc. (K 38, 22, 72, 'gabah').
140. KEROAK: a. Een als ik goed ben ingelicht recente dasan van niet meer dan 400 zielen. Mijn inlichtingen zijn zeer incompleet maar de informanten waren wel betrouwbaar — al is het waarschijnlijk dat de bevolking van dit gehucht van gemengde herkomst is.
b. De taalkundige gegevens wijzen op een afkomst (wsl. wel indirect, via een van de huidige Purwadadi-dorpen) van Purwadadi: *-é, rěndèn, tělakar* (K 72, 38, 4).
141. DJEROWARU: a. Tot mijn spijt ben ik niet tot meer dan een vluchtig bezoek aan dit grote (16000 inwoners, waarbij echter allerlei her en

der verspreide dasans zijn inbegrepen zoals 132 en 142), en in menig opzicht waarschijnlijk belangwekkende dorp gekomen. Niet alleen zijn daardoor mijn taalkundige gegevens betreurenswaardig defectief, maar ook heb ik geen andere betrouwbare inlichtingen. Een nauwe relatie van 141 met het oude Purwadadi schijnt wel zeker; maar of het er de regelrechte, voornaamste voortzetting van is, dan wel als oude kern in de tijd van Purwadadi al belangrijk was heb ik niet kunnen uitmaken. In de oudste mij bekende babats wordt het niet genoemd — maar die zijn overwegend op het NO gericht, en een argumentum ex silentio is gevaarlijk, waar zoals hier, dat stilzwijgen best een opzettelijk verzwijgen kan zijn. Tenslotte is de huidige redactie van die babats ook niet zo erg oud. Bovendien zijn er andere oude verhalen waarin Djerowaru juist wel een grote rol speelt.

b. De onvolledige taalkundige gegevens bevestigen in ieder geval het Purwadadi's karakter van dit dorp: *těnakar*, *rěnděņ*, *těmpěņěņ*, *-éq* (K 4, 38, 22, 72).

142. PELAMBIQ: a. Ook van deze (oude kern-) dasan van 142 heb ik geen nadere bijzonderheden, cf. 141.

b. De taal schijnt vrijwel eender als die van 141. Een verschil is 'djari-manis': 141 *rěmběaņ*, 142 *kěřěběaņ*.

143. PENEDAGANDOR: a. De informaties in dit dorp van 2700 inwoners zijn verkregen door LA van de kepala desa, raděņ Wirasari e.a.. Nadere bijzonderheden zijn niet bekend.

b. Er is geen twijfel aan dat dit een NO dorp is van herkomst. Bv. *ņīru*, *běburan* (K 40, 'fontanel'), *caņóq* ('kin'), *soņan* — maar vgl. *cupak* (K 60, 'hoef')! Er is ook wel wat ZO invloed.

144. LABUANHADJI: a. Van dit heterogene meng-havenplaatsje waar Chinezen, Mandarezen, Buginezen de voornaamste bevolkingsgroepen zijn (totaal 520 inwoners) heeft LA de vragenlijst voor het Mandarees ingevuld. Ik heb het materiaal vrijwel buiten beschouwing gelaten voor de Atlas en bij gebrek aan verdere kennis van de taal ook niet nader bestudeerd.

145. DASANSISIQ: a. Een dasan van de desa Tandjung (147), waar LA bij enige keliangs de vragenlijst invulde. Geen bijzonderheden.

b. De taal ligt vrij dicht bij die van 143 en 147 — precieze plaats in NO alweer moeilijk te bepalen: *kupak*, *sa(w)uņ*, *ņěņīru*, *běburan*, *caņóq*

(K 'hoef', 60, 40, 'fontanel', 'kin'). Er is ook wel wat ZO invloed.

146. KEMBANGKUNING: a. Een dasan die administratief onder 147 ressorteert, maar zijn genealogie op ZML terugvoert. De grootte van de dasan weet ik niet maar hij is niet zo klein. De naam van de daar aanwezige heilige stenen Batudèndèng doet natuurlijk dadelijk denken aan het oude rijk van die naam. De informaties zijn in eerste instantie ingewonnen door LA, maar door mij later in herhaald contact geverifieerd.
- b. Voor bijzonderheden zie onder 116. Het MZ karakter van dit dialect is evident, al zijn enkele MZ trekken, althans woorden, verloren gegaan (bv. *béké* K 44). Duidelijk bewaard is gebleven de foneemoppositie, *é - è, ó - ò*, waarvan ik overvloed van voorbeelden heb — zie het artikel in BKI 1957.
147. TANDJUNG: a. Deze grote desa (10.500 inwoners) is nogal heterogeen van samenstelling: 146 en 148 behoren er bv. toe. Het eigenlijke Tandjung is een snel opgekomen, betrekkelijk jong mengdorp van overwegend NO herkomst. De informaties zijn afkomstig van de kepala desa — men moet verwachten dat in diverse dasans varianten zullen voorkomen.
- b. De taal is zonder twijfel NO (zij het met ZO invloed — bv. *impun, kunkuq, kèlèòŋ*, K 23, 21, 40) — belangwekkend voor de nadere determinering zijn bv. *ñanoq, bēburan, ñěñiru, uma* (K 'kin', 'fontanel', 40, 'hand').
148. TEROS: a. Thans een dasan van 147 (en daarmee territoriaal samengegroeid) maar waarschijnlijk veel ouder van oorsprong. Het is een van de belangrijke Purwadadi-dorpen, waarvan de taal zich bij die van Suradadi (115) etc. aansluit. De taalkundige gegevens zijn zeker betrouwbaar — ik beschik over vrij veel materiaal in dit dialect, voor mij opgeschreven door Loq Munirah. Dit dorp heeft zelf ook weer 'gekoloniseerd': cf. 11 en 151b.
- b. Er zijn in de overigens vrij nauwkeurig met andere Purwadadi-dorpen overeenstemmende taal enige merkwaardigheden; de belangrijkste, althans opvallendste is *dí* als korte vorm van het pron. pers. 2e pers. voor mnl. en vrwl., mij uit andere dorpen (behalve dan 11 en 151b) niet bekend — tenzij het intra-sas. identiek is met *díq* uit N en NW — beide zullen in ieder geval etymologisch wel op IN *diri* teruggaan. Vgl. verder K 72. Naast de in andere Purwadadi-dorpen ook

normale overgang *-l > -n* vertoont Teros nog vrij vaak de overgang *-p > -t*, vbb.: *san̄kèt* (sas. *san̄kèp*), *raŋkat* (sas. *raŋkap*), *sěraut* (sas. *sěraup*), *antat* ('ouderwets' voor *antap*), maar *sěrgěp*, *tangěp*, *kasèp*, *kasap*, *laŋcap*. Misschien blijft *-p* altijd na *ě*. Er is overigens Schwankung tussen beide vormen, ook bij één individu, en men ziet hier misschien voor ogen een lokaal klankwetje op zijn retour o.i.v. het Sasak Umum. Ook het vocalisme vertoont bijzonderheden, vgl. het artikel in BKI 1957.

149. KĒLAJU: a. In dit dorp van 8200 inwoners heeft LA de vragenlijst ingevuld. Volgens gegevens, mij in Pantjor o.a. door de kepala desa verstrekt, zou Kelaju in 1138 AH (= 1725 AD) gesticht zijn vanuit Monggoq (waar nu nog vereerde graven zouden zijn, in het gebied van Aiqmel (Batubelėq, 158)), dat op zijn beurt gesticht zou zijn in 1037 (1627) door Amaq Ali, die afkomstig was van Brangbantun, nu bos in de buurt van het dorp Lombok, maar wegens onenigheid met de vorst van Lombok (Kěnsari geheten) zijn dorp had (moeten) verlaten. De geschiedenis van dat conflict vindt men geromantiseerd in de Demung Sandubaja. 25 jaar na de stichting van Kelaju zou zich weer een familielid hebben afgesplitst om Pantjor te stichten (AH 1164 = AD 1750). Er is wel reden aan dit verhaal geloof te hechten, al heb ik de asal-usul waarin het opgetekend zou staan niet onder ogen gehad (zou verdwenen zijn). Beide dorpen zijn bekend om hun orthodoxie — de vrouwen vertonen zich zelden, en dan alleen zwaar gesluierd.
- b. In ieder geval is de overeenstemming in taal tussen 149 en 151a treffend genoeg — en ook met Batubelėq schijnt de relatie vrij nauw. Voor verdere bijzonderheden zie men de beschouwing over de NO dorpen i.h.a.. Een paar verschillen tussen 149 en 151a (behalve de onder 151a genoemde waar Pantjor met Dasanlekong, 118 meegaat): niet tgo. wel *bandan*; *cěkěl* (secundair ZO?) tgo. *těkėlan*; *lambuk* tgo. *uŋgun*; *jan̄kih* tgo. *jalik* (K 52, 31, 42, 47).
- 150a. BUNGPAPAK: a. Een nederzetting uit dasan Gandor (in Tandjung) in het op instigatie van het Nederlandse gezag gestichte Selong, waar LA de taal onder mijn toezicht heeft opgenomen.
- b. Het is een NO dialect maar aan bijzonderheden kan, gezien de kans op menging en beïnvloeding in dat heterogene dorp Selong, weinig waarde worden toegekend. Wel valt een paar keer overeenstemming met 143 op tgo. de omringende dorpen: *sěsěmi*, *pělan̄kean ima*, *lisun gěněŋ* (K 6, 17, 39).

- 150b. **DASANKELAJU:** a. Een andere dasan van Selong, gesticht uit Kelaju. Ook hier noteerde LA de taal onder mijn toezicht.
b. Wat onder 150a, b. werd opgemerkt geldt ook hier.
- 151a. **PANTJOR:** a. Voor historische bijzonderheden zie 149. Het aantal inwoners bedraagt, uiteraard inclusief de dasans, 10.700.
b. Ook voor taalkundige details heb ik weinig aan 149 toe te voegen. Soms schijnt er invloed van het naburige 118 (een dorp uit Sembalun) te bespeuren, al kan men *těmpan* (K 38) misschien toch beter als relict beschouwen (de *-m-*!). Ook *pucuk* (K 55) kàn wel anders verklaard worden, dan als 'leenwoord' uit 118 — voor *jěrijiq* (K 18) is iedere andere verklaring toch wsl. wel geforceerd; vgl. ook *òtěk* (tgo. rest *utěk*, maar mèt Smb.) K 2.
- 151b. **DASAN-GEDANG:** a. Een recente dasan, uit Lenting (128) gesticht, met thans een 250 inwoners. De keliang Hadji Zainuddin lichtte mij omtrent de taal in.
b. Die taal is uiteraard ZO, en staat zeer dicht bij die van 128 — maar er zijn toch een paar verschillen; *jějě* hier tgo. 128 *jěyé* ('gabah') kan wel aan invloed van Pantjor toe te schrijven zijn. Merkwaardig is vooral dat 128 *-m* als korte vorm pers. vnw. 2e pers. heeft, tegenover 151b *oq*, vgl. *èq* in allerlei Purwadadi-dorpen, (vgl. K 72). Ik ben geneigd *oq* hier oorspronkelijker te achten dan *-m*, dat dan wel secundair o.i.v. Sakra gekomen kan zijn (misschien een niet geheel representatieve informant?). Dat zou dan een argument te meer zijn dat 128 van huis uit eer een Purwadadi-, dan een Sakra-dorp is.
152. **SEKARTÉDJA:** a. In deze apart gelegen dasan van Pantjor hebben de keliang met een paar medewerkers mij over de taal ingelicht. Ik heb geen andere dan taalkundige bijzonderheden.
b. De taal is stellig NO — het is moeilijk om hem nader te determineren; het is wel dubieus of er nauwe relatie met Pantjor is, getuige bv. de volgende afwijkingen: *kěłěłěkan*, *kěnděkok*, *běciq*, *lěman*, *busun* (K 16, 15, 68, 71, 55).
153. **REMPUNG:** a. Dit is het enige dorp waar mij in eerste instantie het bedrijven van de linguïstiek moeilijk gemaakt werd. Dat was bij een onaangekondigd bezoek op goed geluk — kort na de soevereiniteits-overdracht in december 1949 — zoals ik zo vaak vanuit Selong op

goed geluk tochten naar niet al te ver afgelegen desa's ondernam. De kepala desa weigerde me te woord te staan op de formeel niet onjuiste grond dat hij officieel niet van mijn aanwezigheid en bedoelingen op de hoogte was gesteld door zijn chefs — en toen ik daarna diezelfde dag nog eens informeel ergens in het dorp probeerde contact te krijgen, mislukte dat ook. Later zijn toen door bemiddeling van het districts-hoofd een tweetal informanten (die vriendelijk, en taalkundig betrouwbaar waren) naar Masbagiq gekomen, waar de vragenlijst is ingevuld. Volgens deze informanten is Rempung niet de oorspr. plaats van deze Smbw. nederzetting: dat was het (of bij het?) huidige Pringgaséla (110) — of een ander Pringgaséla, want de afstand en ligging van dat 110 stemt niet overeen met de mij opgegeven plaats van het Pringgaséla waarop Rempung terug zou gaan. Deze nederzetting zou afkomstig zijn uit Taliwang (Sumbawa), en gesticht zijn vóór 1815, het jaar van de uitbarsting van de Tambora; nl. toen de bal. vorsten pas op L waren. De huidige relaties met Taliwang schijnen schaars te zijn.

b. Voor de taal zie onder 119. De nauwe relatie van 153 met 19 die daar geconstateerd wordt, klopt dus wel met de traditie over de herkomst van beide dorpen.

154a. ANDJANI - DASANLEKONG: a. Andjani is een desa van \pm 2900 inwoners, die omstreeks 1918 gesticht is op initiatief van de controleur van OL, t.b.v. arme lieden uit diverse dorpen in OL die gelegenheid kregen een stukje grond te ontginnen. De voornaamste desa's van herkomst zijn 117, 118, 116, 119, 113, 153 en 155. Het is dus een typische mengdesa — waarvan het mengkarakter sterk geaccentueerd wordt door 't kunstmatige van de kolonisatie en 't feit dat geen homogene sociale groepen hier koloniseerden; ook de band met de moederdorpen is niet sterk. Anderzijds is de kolonisatie nog zo jong, dat uiteraard nog geen volledige taalmenging is opgetreden. Het zou interessant zijn hier het proces van taalunificatie eens te observeren!

b. Deze gegevens zijn verstrekt door kolonisten van 118 afkomstig. De taal is nog duidelijk die van Smb.; enerzijds conservatiever dan 118, anderzijds minder oud, cf. sub 118.

154b. ANDJANI - AIQ-ANJAR: a. zie onder 154a. a.

b. Aiq-anjar zelf is al een mengdorp; bovendien zijn (cf. sub 117) mijn gegevens vandaar weinig betrouwbaar. Vergelijking heeft dus weinig zin; dat de taal van 154b globaal een ZO karakter draagt staat intussen wel vast.

155. SURALAGA: a. Dit is een kolonie uit Smdl., thans met \pm 10.800 inwoners; de informaties zijn ingewonnen door LA van een klang van de dasan Idjobalit. Voor historische bijzonderheden cf. sub 118.
b. De taal is nog duidelijk die van Smdl., maar althans deze informant of dasan heeft even duidelijk een relatief sterke invloed van zijn NO omgeving ondergaan. Voor bijzonderheden cf. 118.
156. KALIDJAGA: a. Een dorp van 7600 inwoners, waar LA de inlichtingen verzamelde, helaas weinig volledig. Het is een dorp waar belangrijke NO adel woonde, bv. in de Bal. tijd blijkt dat duidelijk en telkens (de Bal. Anak Agung trouwde met de dochter van Raden Kalidjaga uit dit dorp die een niet onbelangrijke rol achter de schermen speelde in de geschiedenis — cf. *Cool*, p. 111).
b. De taal is typisch NO, zij het met duidelijke ZO invloed — en sluit zich nog al eens aan bij Pantjor-Kelaju: *uma*, *běburan*, *kělekan* (K 'hand', 'fontanel', 'oksel'). Maar erg geprononceerd is het karakter niet — mede wel door de onvolledigheid der gegevens.
157. LÈNÈK: a. Dit dorp van 9300 inwoners neemt een wat merkwaardige plaats in in het NO. Het heet ouderwets, wat de taal betreft onderscheiden door een typische lagu, waardoor zijn bewoners zich onmiddellijk zouden verraden; ondanks zijn ligging aan de grote weg naar Pringgabaja is het een sterk geïsoleerd dorp dat ook allerlei eigen adatrekken bewaard zou hebben. Ik ben er niet in geslaagd, het bijzondere van Lènèk te ontdekken, hoe algemeen de opvatting bv. bij naburige dorpen ook is, dat het iets speciaals heeft (cf. *Goris* s.v.). Wel komt 't in de Babats als oude nederzetting voor, terwijl in de tradities nooit iets blijkt van speciale banden van dit dorp met andere.
b. Ook de taal heeft niet een speciaal karakter — is NO, meer aansluitend bij 107—166, dan bij 149—151a, en soms zich van beide groepen onderscheidend door een eigen vorm, evt. met een aantal naburige dorpen: *jin̄jiq*, *kěmonkaq*, *kěkuak*, *cěrigiq* (K 20, 44, 51, 18).
158. BATUBELÉQ (AIQ-MEL): a. Aiq-mel is een desa van 7400 inwoners; Batubeléq is daarvan een apart gelegen dasan; andere dasans zijn: Lian, Pungkang, Toja, Bandjarsari en Bagik (of -q?). Over andere, historische gegevens beschik ik niet (behalve: 'afkomst uit Selaparang'). Volgens een inlichting uit Mamben is er een nauwe band met 156. De informanten waren wel betrouwbaar.
b. De taal is NO, met enkele lokale bijzonderheden (*rěrangon*, *dědènan*,

cf. *kěmonkaq* (157 e.a.) en *kětělan*, resp. K 29, 38, 44, 31, en vooral *kuoq* (K 57), een laatste rest in NO van een eenmaal verder verbreid *kuao*??).

159. KEMBANGKERANG: a. In deze Sumbawarese dasan (van welke desa?) heeft LA de vragenlijst ingevuld; nadere gegevens staan niet tot mijn beschikking.
b. Voor de bijzonderheden van dit dorp i.v.m. de andere Smbw. dorpen zie sub 119.
160. MAMBEN: a. Een zeer groot dorp (17.300) met uiteraard dus weer allerlei dasans. Het zou een rechtstreekse nederzetting uit Sélaparang zijn, zelf weer moederdorp van W kolonies, m.n. Karanggèntèng, Sekarbéla, en ouder dan Pantjor - Kelaju. Nauw verwant met Apitaiq en Pohgading (163, 165).
b. Taalkundig staat dit dorp inderdaad misschien dicht bij Sélaparangdorpen — al zijn *běburan* en *těkělan* (K 'fontanel', 31) toch wel merkwaardig; *pâ*: (K 23) is een belangrijk relict — en *asaq-asaq* een probleem op zichzelf, zie K 25; ook vernieuwingen ontbreken niet: *ñiru - němpiq*; *anak alun*, *janjkih* (K 40—41, 39, 47).
161. WANASABA: a. Zonder enige twijfel een kolonie uit Smb. (10.700 inwoners), waarvan de voornaamste bijzonderheden onder 118 zijn meegedeeld. De inlichtingen zijn wel betrouwbaar.
b. De taal is vrij strikt die van Smb., in enkele gevallen is er invloed van de omgeving, bv. *roman* (K 33)—merkwaardig is ZO *ěngěm* (K 67).
163. APITAIQ: a. Over dit grote dorp heb ik geen nadere gegevens (11.600 inwoners).
b. De taal is gekenmerkt door enige bijzonderheden als *pa*:, *těkělan*, *jělpak*, *sinè*, *ņěně*, *kětěkok*, *běburan*, *dupak*, *kěcěkot* (K 23, 31, 66, 73, 74, 15, 'fontanel', 'hoef', 'adamsappel'), die met elkaar echter eer de indruk geven van menging dan van oorspronkelijke homogeniteit — typisch NO dus!
164. KORLÉKO: a. Een niet groot, nogal geïsoleerd dorp (4000 inw.), dat naar verluidt relaties met Sumbawa onderhoudt — wat trouwens geografisch voor de hand ligt: het kijkt er letterlijk op uit.
b. De taal is niet zonder smb. elementen: evident is *tataq* (K 4),

verder 'huig': *èlaq ódédq* (cf. *èlaq òdè* in 124b, 119), (maar K 68 *běciq!*); *lolor* (K 25); vgl. de vorm *adal* ('tandvlees').

Curieus zijn *pa:*, *těnkòròn*, *těpiq-něpiq*; *ungun* als enig wd. voor kaf; *uma*; *kunkuq* voor 'hoef', maar bij paard *kupak!* (resp. K 23, 14, 40—41, 42, 'tangan', cf. K 21); voorts *gě-* in *gěləlahku*, *gěbagusna*, 'wat ben ik moel, 'wat is het mooi!' waar men elders meest *kě-* gebruikt; *sini* als derde aanwijzend vnw. naast *sinè*, en *sino*, ik weet niet precies met welk betekenisverschil (*apa sini* tgo. elders *sětia*); *pěměnkən* (cf. K 44—45).

De vraag doet zich voor 1. of dit dorp toch niet in het verwarde geheel van het NO een van de minst vermengde relict-dorpen is; ik zou geneigd zijn 'ja' te zeggen; 2. of de overeenkomst in enkele gevallen met smbw. tegen bijna alle dorpen in de buurt secundair 'overgewaaid' materiaal is, of 'oer'-overeenstemming. Maar er is ook ZO invloed, via 147 wsl.

166. PRINGGABAJA: a. Hoewel ik deze districtshoofdplaats (7700 inwoners) verscheidene keren bezocht, ben ik er niet in geslaagd veel te weten te komen over de geschiedenis. Hoewel er in het dorp wel oude adel woont, is het als geheel zeker na-Sélaparangs.
- b. Over de taal is het nodige gezegd onder de algemene behandeling van de NO dialecten — in sommige opzichten schijnt de taal ouderwets, maar in andere gevallen is menging en/of invloed van elders te constateren: cf. ZO *těměroko* (K 14); oud *těpi - něpiq* (K 40—41) etc. etc..
167. SÉLAPARANG: a. Het tegenwoordige dorp Sélaparang (1200 inw.) is een jonge (na-Balische?) nederzetting, afkomstig uit het Kopangse. Van de oude bevolking van dit beroemde centrum is ter plaatse niets overgebleven. Wel zijn er beroemde graven en andere resten van de oude kraton.
- b. Ik heb geen taalkundig materiaal.
168. KETANGGA: a. Een dorp met 5200 inwoners waarvan ik verder niets weet.
- b. Ook de taal zegt niet veel; echt gemiddeld (wat iets anders is dan normaal!) NO, met als meest typerende bijzonderheden; *sinè - sinò - sini* (K 73); *dědènan* (K 38); *těkělan* (K 31); en *cupaq* voor 'hoef' v. koe.

169. **SUÉLA:** a. Een klein bergdorp (1800), wsl. al oud lustoord van de Baliërs, dochterdorp van Sembalun.
 b. Qua taal nog duidelijk een SmbL.-dorp, al zijn er enige gevallen van andere invloed (niet meer of opvallender dan in zusterdorpen!): vgl. *pěmonkaq*, *gěrigiq* (oorspr.? of secundair?); *němpiq*; maar anderzijds *lorlor*, *gin* (?); *nuté - nětó*, (K 44, 18, 41, 3, 77, 74). Merkwaardig is ook *típaq* 'naar', dat in de vormen *tíbaq* en *tímpaq* in 't Bajanse terugkomt.
170. **LOMBOK:** a. Vroeger (vóór Sélaparang) lag hier in de buurt een kraton; de huidige bevolking van het havenplaatsje (1100 inw.) is gemengd, overwegend Buginees.
 b. Ik heb geen taalkundig materiaal.
171. **SEMBELIA:** a. Dit uiterst NO deel van 't eiland is wsl. historisch van grote betekenis, al is 't thans goeddeels onbewoonbaar, half steppeachtig hier en daar. Ik had te weinig gelegenheid er wat meer onderzoek te doen — ook mijn gegevens uit Sembelia (1800 inw.) zijn summier. 't Huidige dorp schijnt nog jong te zijn, maar oer-oude nederzettingen hier in de buurt zijn wsl. — en heel goed mogelijk zijn resten daarvan in bep. dasan's van 171 bewaard of opgenomen. De huidige bevolking stamt grotendeels van 166 af. Ook administratief hoort 't daarbij. Ik kreeg de namen van 4 dasan's: Dadap, Kekaloq, Dasanbaru en Dasanbagik.
 b. De taal stemt inderdaad vrij goed met die van 166 overeen; maar opvallend is *korok* (= smbw. tgo. alle sas. dorpen!), vgl. *adal*, 'tandvlees'; *těmběroko* (dus niet door ZO beïnvloed tgo. 166), *kětělan* (id); *sonjan*; *kěn*; *lěman* (hoe te verklaren?); *sahta* voor norm. *sěhasta* (een SmbL. invloed?) (K 13, 14, 31, 60, 77, 71). Voor de curiositeit, en ter illustrering van de beweeglijkheid der windstreeknamen die op 't hele eiland op de Rindjani georiënteerd zijn geef ik even de resp. geografische equivalenten: in dit dorp is *daya* = W, *lauq* = O, *barat* = Z en *timuq* = N!
173. **SAPIT:** a. Een klein bergdorpje, vóór de pas naar Sembalun (1100 inwoners), volgens mijn gegevens gesticht vanuit Kopang in vrij recente tijd (zie K VII).
 b. Dit is een geval dat de taalkundige gegevens de historische regelrecht weerspreken. In alle essentiële elementen is de taal NO met een typische inslag van SmbL. (*gm*, *lorlor*, *nūr*, *kolon*, K 77, 3, 54, 50);

slechts in zeer enkele, en dan nog weinig sprekende gevallen (*kunṅkuq* en *rangòt*, K 21 en 'vinger') zijn er niet-NO vormen.

Ik zie drie verklaringen voor deze tegenspraak: 1. de hist. informatie is niet juist; 2. hij is juist voor een deel der bevolking, maar niet voor dat deel waartoe mijn informant behoorde; 3. de taal is geheel veranderd door omringende dorpen. Maar dat laatste is zonder sterke bevolkingsmenging toch weinig waarschijnlijk.

174. SEMBALUNBUMBUNG: a. Dit is een van de belangwekkendste dorpen van L, maar ik moet er kort over zijn, aangezien ik er geen zelfstandig onderzoek heb kunnen doen. Het aantal inwoners werd opgegeven als 2300. Voor verdere bijzonderheden vgl. Goris in TBG 1936.

b. Prof. Chabot vulde op mijn verzoek een zeer beknopt vragenlijstje in dit dorp in. Verder materiaal heb ik niet. Wel zijn de gegevens van de dochterdorpen uiteraard ook van waarde voor SmbL. zelf — vooral wanneer die eensluidend zijn en afwijken van de gegevens van de rest van het eiland. Het is duidelijk dat SmbL. een bijzondere plaats inneemt in de dialectgeografische situatie van het eiland. Men zie enerzijds de § over de NO expansie en die over de situatie in het NO, anderzijds de gegevens onder de dochterdorpen 61, 62, 118, 154a, 155, 161, 169, vooral het samenvattende overzicht bij 118.

178. BAJAN: a. Dat dit dorp een belangrijke oude kern van bewoning van het eiland is, wordt wel algemeen aanvaard. Ik bracht er enige dagen door en kreeg de indruk van een zeer vitale, betrekkelijk welvarende dorpsgemeenschap, waar de officiële Islam zeer weinig van de invloed doet gelden die elders op 't eiland zo duidelijk is. Het aantal inwoners bedroeg, met inbegrip van dasans (waaronder grote als Désaanjar) 6400.

b. De taal van dit dorp en de andere dorpen in 't N, en in mindere mate van die in 't NW, wijkt sterk af van de rest van 't eiland in bepaalde opzichten. Een van de frappantste bijzonderheden is dat de nasalering althans in bepaalde gevallen gecombineerd met 't prefix *mě-* optreedt, waar elders in het sas. enkele nasalering normaal is; de bevolking is dit „maleise” karakter van 't Bajans op dit punt wel bekend: bv.

<i>aden</i> ²	<i>diq</i>	<i>měñjalan</i>	<i>agěr</i>	<i>wah</i>	<i>tėriq</i>
perlahan-lahan	engkau	berdjalan	agar	djangan	djatuh.

tau *nónó* *mërëmbun* *měngitaq* *cěmětian*
 orang itu berdujun-dujun melihat „perisaian” (schildgevecht
 met stokken).

diq *měnan* *lueq* *agěr* *diq* *gělis* *běleq!*
 engkau makan (grwd. *kan*) banjak agar engkau lekas besar!

Maar in andere gevallen is er geen *mě-*, zonder dat mij een regel duidelijk geworden is:

kumbe *saŋkaq* *soraq* *diq* *ŋinteq* *ladin̄ku?*
 bagaimana sebab tidak engkau membawa pisauku?

sai *m̄pantok* *aku?*
 siapa memukul aku?

Een aantal sjibbolets, waardoor de taal van Bajan zich karakteristiek onderscheidt van de rest van 't eiland zijn woorden als *diq* voor 'engkau' (vgl. echter Teros, 148!), *-nya* ('-nja'), *kute* en *kuto* ('begini, begitu'), *soraq* ('tiada'), *depoq* ('belum'). Maar behalve in deze door hun zeer frekwent gebruik sprekende elementen is ook in de 'normale' woordenschat het aantal gevallen groot dat Bajan en omgeving zich onderscheidt van de rest van het eiland. Ik had een uitvoerige lijst van woorden opgetekend met naast elkaar de Bajanse, Tandjungse en andere woorden, maar die is helaas verloren geraakt. Ook uit het in de kaarten verwerkte materiaal blijkt intussen deze bijzondere positie van Bajan wel; evenzeer is duidelijk dat Tandjung een soort tussenpositie inneemt. Tevens valt nogal eens vaak 't „Maleise” karakter van die specifiek Bajanse woorden op: ik herinner aan *li:r* (K 13), *bědus* (elders in 't sas. *bembeq*) 'geit'. Ik heb in 't hoofdstuk over de taalgeschiedenis overigens al over de complicaties gesproken van de positie van Bajan in 't geheel van het sas. taallandschap, en ook over de verhouding van het dialect van Bajan tot dat van zijn kolonies. Uit deze bespreking, opzettelijk zo gedetailleerd om de gecompliceerdheid van de vragen, zodra men ze woord voor woord onderzoekt, te demonstren, mag in ieder geval voldoende duidelijk zijn, dat de verhouding tussen Bajan en zijn omgeving zowel als die tussen Bajan en zijn dochterdorpen verre van eenvoudig is. Zeer precies en gedetailleerd nader onderzoek ter plaatse zou nodig zijn voor een definitieve ont-raadseling der problemen.

179. DESAANJAR: a. Een vrij recente dasan, naar 't schijnt, vanuit Bajan gesticht.
b. Ik heb geen aparte lijst kunnen invullen; volgens steekproeven en algemene inlichtingen is de taal praktisch identiek met die van Bajan.
180. SUKADANA: a. Een dorp van 3000 inwoners.
b. De vragenlijst heb ik in Bajan ingevuld, met behulp van een informant in wie ik in zoverre weinig fiducia had dat hij opvallend zijn best deed om geen verschil met het dialect van Bajan te laten blijken. Opvallend afwijkend is alleen *pəriuk* (Bajan *pèruk*) (K 44).
181. SELNGEN: a. Een dorpje aan de weg van Bajan naar Tandjung, dat met zijn dasans mee (waarvan 182 er een is) maar 1800 inwoners telt. De gegevens, hoewel in Bajan verkregen van daarheen ontboden informanten, schijnen mij wel betrouwbaar. Er is stellig een nauwe historische band met Bajan.
b. De taal staat dicht bij die van Bajan, hoewel in een paar gevallen, waar er verschil is tussen Selengen en Salut (182), het laatste dialect dichter bij Bajan staat: bv. K 50: 181 *kēkar* tgo. 178 en 182 *tamban*; K 18: 181 *jėrijiq* tgo. 178 en 182 *tėrijiq*. Ik noem nog een paar gevallen, buiten de vragenlijst om, van tegenstelling tussen 181 en 182: *pantiŋ* tgo. *ŋando* ('mendjemur'); *baèŋ* tgo. *sade* ('memberi'); *buron* tgo. *mayun* ('mendjangan'); *suwěŋ* tgo. *suběŋ*; *měntėnun* tgo. *ŋantėk* ('tenun'); *měŋanon* tgo. *měŋadar* ('hoeden'); *jėrėt* tgo. *běbėt* ('ceintuur').
182. SALUT: a. Een afgelegen dasan, stellig nauw verwant aan Bajan. De gegevens schijnen mij betrouwbaar.
b. Zie onder 181.
184. GONDANG: a. Een vrij groot dorp, met de dasans mee 8700 inwoners. Er zijn geen hoge adellijke titels als in Bajan en Tandjung. Toch is het vermoedelijk wel een oud dorp. Volgens de traditie is er een graf van Titiq Komėndur, die de Islam van Java hier importeerde. Hij had bovennatuurlijke gaven, vloog door de lucht naar Bali. Nu nog is er een afstammeling van hem, die een salsilah bezitten zou (Mamiq Rawiah).
b. Taalkundig ligt dit dorp, zoals te verwachten is, tussen Tandjung en Bajan in, zoals bij de behandeling der afzonderlijke kaarten gebleken is. Inmiddels is de overeenkomst met Tandjung toch wel het grootst. Mijn informaties, ter plaatse ingewonnen, zijn zeker betrouwbaar.

185. **TANDJUNG**: a. Dit is een oud dorp, dat vroeger Sokong heette, en onder die naam vermoedelijk al in de Nāgarakṛtāgama als Sukun genoemd wordt. Er is een zeer grote balische nederzetting, elk der bevolkingsgroepen zou er ruim 5000 zielen tellen. Het is door zijn ouderdom en door zijn ligging een belangrijk dorp. Helaas zijn mijn gegevens niet volledig, en bovendien vrees ik niet steeds even betrouwbaar. Ze zijn verzameld zeer in het begin van het onderzoek, en zeer overhaast, doordat ik als lifter afhankelijk was, en daardoor te weinig tijd ter beschikking had. Bovendien had ik nog weinig ervaring met het werken met informanten opgedaan.
- b. Aan de ene kant heeft Tandjung kennelijk nauwe taalkundige en historische relaties met Bajan, aan de andere kant zijn de banden met het Z bekend. Over de zeer speciale relaties met 12 is bij dat dorp al gesproken. Bovendien kan men op geografische gronden zo ergens, dan hier 'buitenlandse' invloed verwachten: de haven ligt open voor vreemde zeevaarders. Ik heb echter aan de elders vermelde bijzonderheden niets toe te voegen.
186. **KARANGPANASANLAOQ**: a. Dit is een kleine dasan van Tandjung, die op kaart VI maar zeer op de gis is ingetekend naar vluchtige aanwijzingen dat dit gehucht ZO van Tandjung, de bossen in en de berg op, zou liggen. De informanten waren in Tandjung ontboden, evenals die van 188. Hoewel mij verzekerd is dat dit Boda-dasans waren, betwijfel ik of 't voor 't onderzoek, ook indien onder gunstiger omstandigheden ondernomen, belangrijke dialecten zijn, zoals trouwens ook 't hele historische belang van de Boda's aan ernstige twijfel onderhevig is: waarschijnlijk zijn 't niet meer dan achteraf gelegen, arme nederzettingen van betrekkelijk recente aard. Veel 'oorspronkelijks' is er vermoedelijk niet te vinden, en ik weet bovendien niet of de informanten, die kliangs waren, wel erg oorspronkelijk waren.
- b. Taalkundig is er in ieder geval weinig verschil met Tandjung. Opmerkelijk, misschien ouder dan de huidige vormen van 185, zijn b.v. op K 46 *lələkər*, op K 50 (*kə*)*kar*.
188. **TEBANGO**: a. Een dasan van 187; zie verder 186.
- b. Ook voor de taalkundige bijzonderheden kan ik naar het onder 186 gezegde verwijzen.

HOOFDSTUK VI

TERUGBLIK EN CONCLUSIES

Aan het eind van dit boek lijkt het van belang, terug te zien op de afgelegde weg om te komen tot een samenvattend overzicht van de resultaten en van de betekenis van dit onderzoek, in de eerste plaats voor de studie van het sas. zelf, voorts ook voor de mogelijkheden van dialectgeografisch onderzoek in soortgelijke gebieden als L, met name in het Indonesische taalgebied in het algemeen, en zo mogelijk ook iets te concluderen over de waarde van de dialectgeografische methode in het algemeen op grond van deze nieuwe ervaringen ermee in een gebied en een situatie die van de Westeuropese niet onbelangrijk afwijken.

In de eerste plaats zal het, mede om tot een billijke waardering van de resultaten van het onderzoek te komen, goed zijn de omstandigheden waaronder het geschiedde nog kort samen te vatten, en vooral nadruk te leggen op het, vergeleken bij Westuropees dialectologisch onderzoek afwijkende in die omstandigheden.

Om te beginnen iets over de persoonlijke omstandigheden van de onderzoeker. Ik moet geloof ik vaststellen dat mijn voorbereiding op dit speciale onderzoek veel te wensen overliet. Mijn universitaire studie in de IN talen was zeer overwegend filologisch gericht geweest en had in het geheel geen training in het fieldwork omvat, evenmin oefening in het verwerven van praktische vaardigheid in het aanleren van een onbekende taal. Ook aan onderdelen als fonetiek, de problematiek en methodiek van taalbeschrijving, het werken met informanten had ik in het traditionele kader nauwelijks aandacht geschonken. De tweejarige werkzaamheid van lexicografische aard in Djakarta had de leemten van de universitaire studie maar zeer ten dele of in het geheel niet aangevuld. Ook mijn speciale voorbereiding op de studie van het sas. was ver beneden de buiten L toch al beperkte mogelijkheden gebleven, door gebrek aan tijd, zodat ik op het terrein arriveerde zonder behoorlijke kennis van wat de beschikbare bronnen mij hadden kunnen leren (het woordenboek van Goris, de gepubliceerde teksten, en vooral de teksten van de Kirtya Lieftrinck-van der Tuuk).

Een groot voordeel tegenover al deze nadelen was dat ik mijn tijd geheel ter beschikking van dit werk kon stellen, en ook vrij was in de indeling van mijn tijd en inrichting van het onderzoek, terwijl voorts enige fondsen met name om assistentie van sprekers van het sas. te honoreren niet ontbraken.

Daartegenover stond weer dat de huisvesting veel te wensen overliet gedurende de eerste helft van het verblijf op Lombok: ik woonde en sliep de eerste zes weken van het verblijf op L met mijn gezin in één kamer van de pasanggrahan, wat niet alleen betekende dat ik geen eigen werkruimte, geen plaats om gasten of medewerkers te ontvangen had, en mijn avonden vrijwel onproductief bleven, maar ook dat mijn boeken in de kisten moesten blijven en het werk ook in andere opzichten sterk gebonden was aan de uiterlijke omstandigheden van het leven in de pasanggrahan, die altijd boordevol zat. Na die eerste zes weken boden vrienden ons aan, onze intrek bij hen in huis te nemen; wij grepen dat aanbod dankbaar aan, omdat het voor het gezin een belangrijke vooruitgang betekende — maar het huis was niet groot en werkruimte stond ook daar niet ter beschikking. Wel werd mij in die periode door de pastoor van Mataram zijn garage ter beschikking gesteld, waar ik mij regelmatig kon terugtrekken, en althans een deel van mijn boeken kon uitpakken en bezoek kon ontvangen. In die periode kon het werk pas goed beginnen. Intussen bleef het een groot nadeel dat ik in Mataram bleef wonen, dat nu eenmaal voor een dialectgeografisch onderzoek van L een ongeschikt centrum was, zoals uit het vorenstaande genoegzaam gebleken zal zijn. Dit bezwaar zou ondervangen hebben kunnen worden door eigen transport, maar daarover beschikte ik niet. Ik heb nog enige weken een jeep van het oudste type tot mijn beschikking gehad, maar die was volkomen versleten, en dreigde een financiële molensteen om mijn taalambtenaarlijke nek en een dagelijkse ergernis bovendien te worden, omdat hij vrijwel steeds onbruikbaar was. Over de consequenties van dit gebrek aan eigen transport heb ik in het eerste hoofdstuk al een en ander gezegd. In het hoofdstuk over het opstellen van de vragenlijst heb ik ook uiteengezet dat de vragenlijst in Mataram is opgesteld, ondanks de bezwaren daaraan verbonden: er was haast bij. Maar stellig is het feit dat dat in Mataram gebeuren moest van nadelige invloed geweest op de kwaliteit van dit belangrijkste onderdeel van het onderzoek.

Drie maanden later kwam het ons toegezegde huis in Selong, op Oost-Lombok gereed, dat voldoende woonruimte en werkgelegenheid bood. Pas daar kwam het werk volledig tot ontplooiing, ook al omdat

daar pas mijn assistent geheel tot mijn beschikking kwam, die ik in Mataram maar af en toe kon hebben.

De periode in Selong is vooral gebruikt voor het invullen van vragenlijsten in zoveel mogelijk dorpen. Selong was ontegenzeggelijk een gunstiger basis voor dit onderzoek dan Mataram, en het was in OL vrijwel de enige mogelijkheid, althans andere vestigingsplaatsen zijn nooit overwogen, ook al in verband met de eisen die een gezin met kleine kinderen stelde. Toch was Selong ook niet ideaal: het lag nogal aan de periferie van het historisch òf momenteel belangrijkste gebied van OL, was zelf een mengdorp, door het Nederlands gezag als centrum van bestuur gesticht, waar allerlei mensen van verschillende herkomst zich hadden gevestigd, en het was zeker geen typische dorpsgemeenschap, geen typisch sas. dorp. De afstanden tot de talrijke dorpen van OL waren niet groot, maar het terrein was nogal geaccidenteerd, en dat legde mij voorzover ik ze per fiets bezoeken moest toch weer te grote beperkingen op. Vooral in de laatste periode van mijn verblijf in Selong (dat van 1 februari tot eind augustus 1950 duurde) werd mijn activiteit nogal beperkt door niet ernstige, maar wel hardnekkige en daardoor nogal uitputtende malaria-aanvallen. Daardoor vooral ook moest worden afgezien van het voorgenomen en eigenlijk onontbeerlijke bezoek aan de bergdorpen in het NO, m.n. Sembalun. Een andere ernstige handicap voor het werk was de onvoldoende voorbereiding op het ontbreken van elektrisch licht. Weliswaar beschikte ik over twee Petromax-lampen, die in theorie goed en voldoende waren. Maar èn de soms gestoorde petroleumvoorziening, èn het gebrek aan reserveonderdelen, èn mijn onhandigheid en technische onkunde maakten, stuk voor stuk èn tezamen, dat vele avonden slechts zeer tendele of in het geheel niet nuttig besteed konden worden. Ik vermeld deze dingen niet ter verontschuldiging of voor de curiositeit, maar als reële factoren, die een rol spelen bij het verloop van een onderzoek als dit; ook goede voorbereiding in praktische kwesties is van grote betekenis voor het resultaat van een taalonderzoek te velde! — Half Augustus keerde ons gezin naar Mataram terug, in afwachting van vervoersgelegenheid naar Djakarta, en die weken van wachten konden nog worden benut voor een bezoek van enige dagen aan Noord-Lombok (Bajan en omgeving), en voor het invullen van de vragenlijst voor een aantal plaatsen in WL zelf.

Al met al was dus wat de persoon van de onderzoeker betreft het geheel van omstandigheden zeker niet bijzonder gunstig. Wat de ondervraagden aangaat heb ik het meeste en het nodige gezegd bij de

behandeling van de verschillende dorpen. Maar als samenvatting mag ik hier toch wel zeggen dat het aan hen niet heeft gelegen als het onderzoek op bepaalde punten mislukt of slecht verlopen is. Vrijwel altijd en overal was het contact met de bevolking bijzonder prettig, was de medewerking aan het onderzoek zeer groot, en was ook voldoende begrip voor de bedoeling van de ondervraging spoedig gewekt en de kwaliteit van de antwoorden, voorzover na te gaan, zeer bevredigend. Ik durf dat ook daarom wel als samenvatting te stellen, omdat uit het resultaat van de detailvergelijking en -bestudering achteraf toch telkens bleek, verrassend vaak ook voor mijzelf, dat de antwoorden van de verschillende dorpen elkaar steunden en bevestigden, en dat het totale beeld per kaart eigenlijk bijna steeds de controle op de juistheid van de individuele gegevens leverde. Dat vind ik zelf een van de meest bemoedigende kanten van het hele onderzoek: ook bij een slecht voorbereide en gehandicapte onderzoeker en onder ongunstige omstandigheden blijven de gegevens die de sprekers verschaffen een betrouwbare basis en waardevol materiaal.

In twee andere opzichten was dit onderzoek dunkt mij duidelijk in het nadeel vergeleken bij een taargeografisch onderzoek in West-Europa: in de eerste plaats onze zeer onvoldoende kennis van de taal van het gebied in kwestie, en van de omringende talen: ik hoef dat, ook na wat al voorafgegaan is niet meer uitvoerig toe te lichten: van het sas. was en is relatief wel zeer weinig bekend, van het smbw. vrijwel niets, en ook van het bal. is onze kennis, voorzover in boeken beschikbaar en hanteerbaar, feitelijk maar zeer gering. Evenzo is het gesteld met de vergelijkende Indonesische taalwetenschap: etymologische hulpmiddelen, vergelijkbaar met die welke de germanist of romanist ter beschikking staan, zijn er eenvoudig niet. Juist als men dan als in dit geval voor een beperkt gebied als Lombok vrij gedetailleerde en gespecialiseerde gegevens ter beschikking heeft, komen die in het grotere geheel van de IN talen vrijwel in de lucht te hangen, een vergelijking van de zeer gevarieerde gegevens van L met het bal., jav., of smbw. krijgt iets irreëls. Trouwens, afgezien van de feitelijke tekorten in onze kennis is ook principieel de problematiek van de IN taalvergelijking, en m.n. van de etymologie, nog veel te weinig bestudeerd, en dat wreekt zich ook telkens bij de verwerking van het sas. materiaal. Het is opvallend hoe weinig in het in dit boek aan de orde gekomen materiaal de aansluiting met de talen buiten L is gevonden.

Een ander groot manco is dat van onze historische kennis: ik heb daarover ook al eerder gesproken, en erop gewezen dat in dit opzicht

de taalgeograaf van het sas. ver achterstaat bij de onderzoeker van Westeuropese talen, en hoe dat feitelijk en ook principieel zijn onderzoek telkens handicapt. Ik kom hierop nog terug. Hetzelfde geldt m.n. voor onze volkskundige, volkenkundige, cultuurhistorische en sociologische kennis van L; ook deze is vrijwel nihil, terwijl bekend is dat dgl. materiaal veelal onmisbaar is voor goede verklaring van taalgeografische feiten.

Inmiddels had de situatie op L misschien ook voordelen, vergeleken bij die in West-Europa. Ik denk met name aan de beperktheid en natuurlijke begrensdeheid van het terrein. Terwijl in Europa de taalgeografie minder en minder „grenzen kent”, meer en meer de noodzaak gevoelt over nationale grenzen, en zelfs over taalgrenzen als de germaans-romaanse heen te grijpen, en daardoor praktisch steeds omvattender en gecompliceerder wordt, is L daartegenover althans relatief een duidelijk begrensde, en als zodanig te behandelen en onderzoeken eenheid, weliswaar niet in die zin een ‘eiland’ dat men het bij zijn onderzoek isoleren kan van de omringende gebieden van Indonesië, maar toch wel gemakkelijker op zichzelf te beschouwen — althans voorlopig, want het is natuurlijk wel mogelijk dat een voortgezet onderzoek van Bali en West-Sumbawa zou leren dat ook hier de banden en samenhangen veel nauwer zijn dan thans vermoed kon worden. Beperkt is het ook in die zin dat de omvang van het gebied van het sas. onderzoek door één onderzoeker in een beperkte tijd mogelijk maakt — voor het ned., duits of frans ligt dat uiteraard geheel anders. Een voordeel is waarschijnlijk ook geweest dat, althans ten tijde van mijn onderzoek, de unificerende en moderniserende invloeden van de moderne wereld op L nog weinig gewerkt hadden (het is niet ondenkbaar, dat er thans snelle veranderingen optreden), dat het historische beeld, althans tot op zekere hoogte, veel duidelijker en directer uit het hedendaagse materiaal naar voren springt dan in de meeste gebieden van West-Europa het geval is, waar ‘relicten’ schaars en kostbaar zijn, inderdaad tot in uithoeken teruggedreven. Natuurlijk is dat heel iets anders dan te zeggen dat op L de „oorspronkelijke” situatie veel duidelijker bewaard zou zijn gebleven. Oorspronkelijk is er ook op L heel weinig, en de behandeling van de kaarten heeft wel laten zien dat ook daar een zeer ingewikkeld samenstel van historische veranderingen tenslotte tot de huidige situatie geleid heeft. Maar die laatste grote gelijkshakeling die zich in West-Europa zo snel en drastisch aan het voltrekken is, was in 1950 op L nog nauwelijks begonnen toen ik mijn materiaal verzamelde.

Een belangrijk kenmerk, waardoor L althans kwantitatief sterk van grote delen van West-Europa verschilt is de wording van de huidige bewoning van het eiland. Zoals in het vorenstaande al telkens incidenteel vermeld werd hebben in de loop van de eeuwen voortdurend verschuivingen in de machtsverhoudingen en in de relatieve betekenis van de verschillende streken en dorpen van L plaatsgevonden, m.n. in de voorbalische tijd (in de bal. tijd, dus na 1700 was er geen eigen sas. machtscentrum meer). Verschillende van die oude rijkscentra, kratondorpen of hoe men ze noemen wil zijn zelfs geheel verdwenen, de bevolking is over het eiland soms her en der verspreid, en nieuwe kernen namen hun plaats in. Dat heeft uiteraard op de taalgeografische situatie sterke invloed gehad, en ik heb erop gewezen dat het wel hieraan in het bijzonder te wijten zal zijn dat binnen bepaalde gebieden: NO, ZO, ZML vaak geen duidelijke relict-dorpen tgo. vernieuwings-dorpen staan, maar dat elk dorp in principe vernieuwingen en relictten naast elkaar kan hebben (zie m.n. de paragraaf over *De dialectgeografische situatie in NO Lombok*). Zelfs de aan de ene kant soms zo duidelijke tegenstelling tussen ZO en MZ vernieuwing is in andere gevallen doorbroken door een deze totaal doorkruisende verdeling der vormen over de dorpen. Met deze factor moet men dus wel ernstig rekening houden bij de beoordeling van het materiaal en de toepassing van de dialectgeografische methode. Daar komt nog bij dat een andere factor het beeld er ook niet helderder op maakt: ik bedoel de zeer intensieve kolonisatie, de vorming van steeds nieuwe dorpen uit bepaalde kernen over het hele eiland heen, die evenzeer verhinderd heeft dat een „normaal” beeld van taalbewegingen en -vernieuwingen zich duidelijk op de kaarten aftekent. Nu is dat voor recente kolonies in zoverre niet hinderlijk dat die meestal nog als zodanig bekend zijn, of dadelijk aan het taal-materiaal te herkennen. Maar wat in recente tijden gebeurd is zal zeker ook vroeger een normale gang van zaken geweest zijn — en dat betekent dat ook oudere taalbewegingen die uit de kaarten schijnen af te lezen in wezen wel eens alleen maar bewegingen van mensen geweest kunnen zijn, oudere vestigingen uit bepaalde centra in andere, dichtbij, maar ook wel veraf gelegen delen van het eiland, en bij de interpretatie der kaarten moet men daarmee steeds rekening houden.

Dit zijn inderdaad kwesties van fundamenteel belang, die de hele taalgeografische methode als zodanig raken. Men moet ernstig rekening houden met de mogelijkheid dat kaarten die volgens Westeuropese gedachtengangen taalvernieuwingen en -expansies vertonen, in feite nog

oude migraties en verschuivingen of kolonisaties van de bevolking van oude kernen uit weerspiegelen (waarbij dan natuurlijk ook altijd nog weer menging en samenvloeiing van mensen van verschillende herkomst in nieuwe dorpen kan zijn opgetreden). In een geval als de verhouding tussen dorp 12 en 185 is het wel zeker dat de sterke overeenstemming in taal niet op ontlening in een of andere richting berust, maar op gemeenschappelijke oorsprong, al heb ik niet kunnen vaststellen welk van beide dorpen moeder, welk dochter is. De overeenstemming tussen Koripan (55-56) en het NO heb ik in bepaalde gevallen als relict opgevat dwz. als een gemeenschappelijk taalelement (bv. K 40-41), maar de mogelijkheid van oude historische banden van andere aard tussen de beide streken is natuurlijk aanwezig, al heb ik er geen gegevens voor. En zo is ook de aanwezigheid van MZ vernieuwingen in N en NW (type *daq* en *sulun*, K 27 en 40) traditioneel-taalgeografisch makkelijk een expansie te noemen — maar alleen historisch onderzoek zal mogelijk kunnen uitmaken welke waarde die term hier precies heeft; het zou mij niet verbazen, als hier primair de expansie van mensen geweest is. Gezien de huidige relaties, ook zuiver verkeerstechnisch, komt het mij zelfs onwaarschijnlijk voor dat deze overeenstemmingen op pure taalexpan­sie zouden berusten.

Dit betekent aan de ene kant dus wel een serieuze reserve, van taalgeografisch standpunt uit, voor de toepassing van de methode in L, reserve die uiteraard des te sterker weegt, daar het eiland toch al zo klein is, en taalbewegingen dus toch in het algemeen al een beperkte omvang en weinig scherpe geografische begrenzing zullen hebben. Maar aan de andere kant kan men toch vaststellen dat, al moet men dan in zijn formulering van de historische factoren die tot de huidige situatie geleid hebben misschien reserves maken die in West-Europa i.h.a. niet nodig zijn, niettemin het essentiële kenmerk van de dialectgeografie: de individualiteit en de individuele verschillen der isoglossen feitelijk op L precies zo duidelijk is als in West-Europa: 55-56 gaan soms wel mee met NO, maar in andere gevallen vertonen zij MZ vernieuwingen, soms van zeer beperkte omvang, soms van het type *daq* en *sulun*; en Bajan gaat soms met MZ mee, maar staat in andere gevallen geheel apart, of wel is typisch een N dorp tgo. het Z. En dat betekent dus dat ook hier het dialect van ieder dorp een uniek geheel van componenten van verschillende herkomst is, en dat de huidige verhouding tussen dergelijke dialecten in niets verschilt van de verhouding tussen dialecten in West-Europa. Dat is ook het kenmerkend verschil met jongere kolonies, die in alle opzichten, of in

vrijwel alle nog vaak de taal van het moederdorp geheel bewaard hebben — dat geldt eigenlijk vrijwel voor alle nederzettingen die in de bal. tijd of later tot stand gekomen zijn. Zo blijkt voor de studie van de sas. dialecten en hun verhouding het verschil in wording niet van erg grote betekenis, al is het goed het in het oog te houden in afwachting van nader historisch onderzoek.

Met deze vragen zit ik natuurlijk al midden in het probleem van de waarde en waardering van de resultaten van het onderzoek op L. Dat resultaat zelf kan ik samenvatten in de ontdekking, vanuit de taalkaarten, van 4 duidelijk verschillende taalvernieuwingen, de bal., de MZ, de ZO en de NO. Daarvan is de eerste ook historisch volledig te traceren en verantwoorden, daar zijn geen verdere moeilijkheden aan verbonden: de bal. overheersing en kolonisatie op L heeft, kan men zeggen, taalkundig precies die gevolgen gehad, en op die manieren, die men volgens de theorie en de ervaring in West-Europa kon verwachten — zelfs met bijzonder fraaie isoglossen in sommige gevallen (de 'tientallen' en 'sambi', resp. K 62 en 35). De MZ en ZO vernieuwingen zijn niet zonder onderlinge samenhang, maar vertonen toch zo duidelijke eigen kenmerken en onderlinge verschillen dat men ze als aparte vernieuwingen moet bezien — en als zodanig zijn ze beide ruim voldoende „belegt” en geografisch ook scherp genoeg bepaalbaar om als vaststaand te kunnen gelden. Datzelfde geldt van de NO vernieuwing. Geen van deze drie vernieuwingen is historisch duidelijk traceerbaar. In ieder geval zijn ze niet duidelijk terug te voeren op vernieuwingen of invloeden van buiten af, al heeft zowel de ZO als de NO vernieuwing wel enige sporen van smbw. invloed, of voorzichtiger: van relaties met smbw. Volstrekt onjuist zou het zijn, op grond van het mij ter beschikking staande materiaal althans, te zeggen dat deze vernieuwingen smbw. zijn, op de manier waarop de eerstgenoemde vernieuwing bal. is. Wel duidelijk is dat de ZO vernieuwing historisch iets te maken heeft met het rijk(je) Purwadadi, terwijl de NO met Sélaparang van doen heeft.

Met behulp van deze 3 vernieuwingen (ik zie van de niet relevante bal. nu verder maar af) laten zich een zo groot aantal kaarten zo goed verklaren, dat er enerzijds geen twijfel aan kan zijn dat deze vernieuwingen inderdaad ingrijpende gebeurtenissen in de taalgeschiedenis van L betekend hebben, en dat anderzijds de bruikbaarheid van de taalgeografische methode op L hierdoor alleen al overtuigend wordt gedemonstreerd. Juist het feit dat er geen sprake van is dat L uiteenvalt in 4 gebieden met statische taalgrenzen (in dat geval zou de term

vernieuwing natuurlijk onzuiver zijn, omdat die beweging en verandering suggereert), maar dat uit telkens weer andere isoglossen en verdeling van de kaarten tenslotte deze drie hoofdbewegingen en vernieuwingskernen voor de dag gekomen zijn geeft aan deze hypothese een sterke ondergrond van realiteit.

Intussen is het bepaald niet zo dat met deze vernieuwingen alles verklaard is. Afgezien van hun onderlinge verhouding, m.n. die tussen de MZ en de ZO, die waarschijnlijk ingewikkelder is dan tussen twee opeenvolgende of van elkaar onafhankelijke vernieuwingen, is duidelijk dat nog allerlei lokale bijzonderheden niet verklaard zijn met dit drietal: ik heb erop gewezen dat in het NO waarschijnlijk twee soorten vernieuwingen moeten worden onderscheiden: sommige die wel primair in Sembalun hun oorsprong vinden, andere die juist typisch niet in dat bergdorp ontstaan zullen zijn, ten dele al daarom omdat ze veelal menging, blending van Z(O) en eigen oude NO vormen zijn (type *anak alun*, *kělelekan* e.d., K 39 en 16). Zo waren er ook in het MZ vernieuwingsgebied soms gevallen van vernieuwingen met een zo lokaal karakter (vooral ZW), dat de vraag rees of ook hier nog niet een oude aparte kern moest worden aangenomen (evt. teruggaand op een oudere bal. invloed op L??). Voorts was ook de positie van Bajan met deze 3 vernieuwingen nog lang niet geheel opgehelderd: in allerlei gevallen neemt Bajan een eigen positie in, waarbij niet duidelijk is of het een vernieuwing heeft tegenover oudere vormen in de rest van het eiland, dan wel zelf relictgebied is. Telkens blijkt bij deze vragen hoe belangrijk ons tekort aan etymologische kennis van andere IN talen i.h.a. is, waardoor maar zelden op grond van gegevens van buiten af beslist kan worden wat oud, en wat nieuw is. Deze kleinere, meestal lokale bijzonderheden pleiten intussen dunkt mij toch geenszins tegen de veronderstelde 'grote' vernieuwingen, noch tasten zij het resultaat van het onderzoek als zodanig op enige wijze aan. Het is immers overal een normaal verschijnsel dat ook plaatselijk, buiten grote, centrale vernieuwingen om, taalveranderingen optreden, die geen of zeer geringe verbreiding krijgen, maar die dan een zekere complicerende, soms zelfs vertroebelende invloed op het gehele kaartbeeld krijgen. Men kan in een gebied als L, over een zo lange periode, niet anders verwachten dan dergelijke oneffenheden, die aan de taalgeschiedenis inherent zijn. In het algemeen moet men dunkt mij zeggen dat het op L juist nogal meevalt, en dat i.h.a. de grote lijnen juist vrij duidelijk blijven uitkomen.

Veel belangrijker is de vraag of er kaarten zijn die juist in de grote

lijnen niet door de veronderstelde vernieuwingen verklaard worden, resp. ze weerspreken. Zulke kaarten zouden nl. sterke argumenten tegen de hele constructie kunnen zijn, zij tasten de waarde van de conclusies aan. Er zijn vooral 2 kaarten die de problematiek die ligt achter mijn interpretatie van de taalgeschiedenis van L goed kunnen verhelderen, daarom wil ik die graag nog eens naar voren brengen. De eerste is de 'karbouw'-kaart (K 57), die mij veel hoofdbrekens heeft gekost. De voor de hand liggende interpretatie van die kaart, voor de hand liggend nl. op etymologische gronden, klopt niet met de veronderstelde vernieuwingen. Toch is, zoals bij de behandeling van de kaart zelf al is betoogd, dit niet de eigenlijke moeilijkheid die deze kaart oplevert: want het is heel wel mogelijk K 57 in het ontworpen schema te interpreteren. De moeilijkheid is alleen dat we dan enige vernieuwingen moeten veronderstellen die etymologisch in de lucht hangen, terwijl ook de vorm die als relict overblijft, zelf er als oudste vorm vreemd uitziet. En dat terwijl er, als we zuiver etymologisch redeneren, zo'n mooi rijtje van achtereenvolgende ontwikkelingen te ontwerpen is, waarin iedere vorm een plaats vindt, en geen enkele hulp 'van buiten af' nodig is. Aan deze kaart demonstreert zich inderdaad een fundamentele zwakte van alle resultaten, maar op andere manier dan zoëven bedoeld: in feite is in vele andere gevallen immers ook de taalgeografisch voor de hand liggende of bevredigende verklaring etymologisch ongefundeerd. In die gevallen wordt dat echter niet als zo'n groot bezwaar herkend omdat etymologisch geen alternatief beschikbaar is: op K 40 zijn *sulun* en *k̄leon* even onverklaarbaar als een vernieuwing *kuao* op K 57. Hier klemt dit echter pas als bezwaar omdat het etymologisch alternatief er wel is. Ik geloof dat hier inderdaad een van de grote reserves ligt die tegen dit onderzoek en zijn resultaten kunnen en moeten worden ingebracht: onze etymologische kennis schiet zo tekort, dat ik onwillekeurig over het ontbreken van bevredigende etymologieën te gemakkelijk ben heen gelopen. Werkelijk aanvaardbaar kan de hypothese van de drie vernieuwingen pas worden als voortgezet onderzoek meer individuele voorbeelden van die vernieuwingen etymologisch terecht zal gaan brengen. Wel is het uiteraard niet zo dat de etymologische fundering geheel ontbreekt. Met name bij de MZ en ZO vernieuwingen hebben de kaarten met klankveranderingen, die immers het best etymologisch interpreteerbaar zijn, centraal gestaan: voor de ZO *kun̄kuq* als duidelijke vernieuwing tgo. *kukuq* (K 21), *mako* tgo. *t̄mbako* K 56 en voorts de andere kaarten die verdwijning van een homorgane lenis na nasaal vertoonden; en voor

de MZ vernieuwing de kaarten met r^1 en r^2 , alsmede die met de splitting van e en o foneem. In het NO waren voor de vernieuwing geen duidelijke klankverschijnselen als criterium aan te voeren, maar daar waren de gevallen van blending zo talrijk, en door hun talrijkheid zo overtuigend (en blending is natuurlijk vaak ondubbelzinnig-secundair), dat ook daar de vernieuwing als zodanig niet ondermijnd wordt door gebrek aan etymologische fundering. Maar het is toch bijzonder nuttig, te blijven bedenken dat een dialect-geografische interpretatie pas dan bevredigend is als en voor zover die niet alleen maar, zuiver negatief, etymologisch niet onmogelijk is, maar werkelijk etymologisch aannemelijk wordt gemaakt of zelfs bewezen.

Die etymologische steun bleken wij bij het onderzoek van de kaarten ook anderzins trouwens zeer te behoeven: enige malen kwamen wij bij onze primair taalgeografische bestudering van de kaarten immers voor het dilemma dat twee interpretaties van eenzelfde kaart theoretisch, op grond van de verbreiding van de vormen, precies even aannemelijk waren. Vooral in de paragraaf over de NO vernieuwing is een groot aantal kaarten genoemd waar dit dilemma zich voordoet. Soms was er wel iets te vermoeden over de verhouding tussen twee vormen: *uma* is stellig een vernieuwing t.o.v. *ima* (immers $< lima$) voor 'hand', al zou de verbreiding van het woord in een 9-tal NO dorpen puur-geografisch ook wel als relict te verklaren zijn. Maar waar de etymologie ons in de steek laat in gevallen van een dgl. verbreiding van twee vormen, en historische gegevens van elders ontbreken is een verklaring van de kaarten niet te geven. Ik wees er daarbij ook op, n.a.v. gevallen als de kaart voor 'blad', waar *daun* en *geden* in een dgl. verhouding tgo. elkaar staan, dat men ook voorzichtig moet zijn met het argument dat *daun* oerIN en dus wel primair ook in het sas. zal zijn — er is nu eenmaal geen enkele zekerheid dat oerIN = oersas. — dat hele begrip 'oer' zelf is nauwelijks bruikbaar! Ik kom daarop beneden terug.

Met name bleek deze moeilijkheid ook groot bij de bepaling van de plaats van Bajan en Tandjung in het geheel van de sas. taalgeschiedenis: de vrij talrijke gevallen waarin deze gebieden (globaal dus N en NW) afwijken van de rest van het eiland zijn in principe even goed als vernieuwingen of als relicten te interpreteren. De voorlopige indruk die ik heb overgehouden is dat inderdaad soms het ene, en soms het andere het geval is — maar niet onmogelijk is dat nader onderzoek toch zou leren dat juist hier een typisch relictgebied — of wel een eigen typisch vernieuwingsgebied moet worden verondersteld (naast de drie andere dan dus een vierde).

De les die uit K 57, en alles wat daaruit voortvloeide, getrokken kan worden is dat het bij een onderzoek als het onderhavige, juist in een gebied als Indonesië waar historische en andere gegevens, en met name etymologische vaak zo schaars zijn, van het grootste belang is, bij het opstellen van de vragenlijst, en bij de daarvoor te nemen steekproeven van dialectverschillen, te letten op en te zoeken naar bijzonderheden, verschillen en tegenstellingen die etymologisch duidelijk zijn — en dat zijn in de praktijk nu eenmaal in de eerste plaats klankveranderingen en -verschuivingen. De intuïtie van Wenker en Kloeke bedroog hen niet toen ze eerst van al hun aandacht richtten op *ik/ich, maken/-machen* resp. *hu:s/hü:s/huis* en dgl. isoglossen! Die leveren de veiligste en zekerste basis voor historische conclusies, en ik heb wel veel geluk gehad dat juist midden over Lombok dgl. markante isoglossen lopen als ik signaleerde; ik heb ze — dat is een fout geweest — niet bewust gezocht, hoewel ik ze had kunnen vermoeden uit *Goris*. Maar ze zijn er zo geprononceerd dat ik ze niet heb kunnen mislopen, al zou, bij systematischer verzamelen van materiaal met het oog hierop, veel wat nu vaag bleef misschien duidelijker hebben kunnen worden.

Daarbij is het van belang op te merken, dat men natuurlijk ook bij klankverschuivingen en klank'wettig'heden zeer voorzichtig moet zijn met chronologische conclusies: het is verleidelijk, als men naast elkaar vindt series als bv. *daq/daraq, jami/jërami, biwih/biwir* te concluderen: de vormen vóór het streepje zijn secundair tgo. die na het streepje — en die conclusie is in abstracto in het kader van de IN talen juist, omdat nu eenmaal 'zero' resp. *-h* niet regelmatig, in dezelfde serie woorden in verschillende talen, *r* kan worden, terwijl het omgekeerde wel mogelijk is. Maar de conclusie is voorbarig in concreto binnen een gebied als L, omdat natuurlijk best *daq, jami* en *biwih* in het sas. de oudere vormen geweest kunnen zijn, en *daraq, jërami* en *biwir* later van buiten af ingevoerd kunnen zijn. En beide vormen kunnen vanouds naast elkaar zijn voorgekomen. Deze mogelijkheid moet men dus ook bij het gebruiken van klankhistorisch materiaal steeds voor ogen hebben.

De tweede kaart, die kan dienen om de ingewikkeldheid der vragen m.b.t. de taalgeschiedenis van L toe te lichten is K 18. Bij de behandeling van die kaart afzonderlijk heb ik op de moeilijkheden waarvoor hij ons plaatst gewezen. Het schijnt hier inderdaad niet om lokale eigenaardigheden of speciale bijzonderheden te gaan, maar om een fundamentele ontoereikendheid van de drie vernieuwingen tezamen ter verklaring van het kaartbeeld. Ik heb er echter ook op gewezen dat ook het aannemen van andere vernieuwingen niet erg veel helpt, omdat

deze kaart in details en globaal nu eenmaal een aparte positie schijnt in te nemen, en *in elk geval* moeilijk te verklaren is. Ik geloof dan ook dat hij niet zozeer pleit tegen de juistheid-op-zichzelf van de veronderstelde vernieuwingen, maar dat hij wel een waarschuwing is, en een heel duidelijke, tegen de gedachte dat hiermee alles wel gezegd is, in principe, over de taalgeschiedenis van L, dat hier de historische werkelijkheid in hoofdlijnen gegeven is, en dat daarop nog slechts detailaanvullingen en -correcties mogelijk en nodig zijn. Misschien heb ik in mijn hele behandeling van het materiaal die suggestie ook wel gegeven, en eronder gewerkt. Het is nu eenmaal vaak moeilijk, en soms zelfs ongewenst, om zich aan de suggesties en consequenties van eigen hypothesen te onttrekken, althans midden in het onderzoek. Maar daarom is het goed hier, aan het einde van de weg, nog eens met nadruk en enige uitvoerigheid te herhalen dat deze werkelijkheid, natuurlijk zou ik bijna zeggen, hypothetisch, en tendele zelfs wel fictief moet heten en blijven. Dat is op zichzelf niet erg of verkeerd — men zou het zelfs paradoxaal de taak van de taalhistorie kunnen noemen naar ficties te zoeken vanuit de werkelijkheid. Als men maar niet vergeet, dat de samenvattende formules en 'hoofdlijnen' inderdaad altijd grote kans lopen de werkelijkheid te vervalsen. Soms is dat vergeten in de beoefening van de historische taalwetenschap, met name in de periode van de Junggrammatiker en hun blinde klankwetten. Toen werden de ficties tot dogma gemaakt. Sindsdien hebben wij geleerd dat de werkelijkheid van de taalgeschiedenis altijd veelvormiger is dan de samenvattende regels die de taalkundige niet vermijden kan te zoeken. Juist de dialectgeografie heeft veel bijdragen tot ons inzicht in die veelvormigheid. Maar ik geloof dat het juist is, ook in dit geval van L aan het slot de steeds weer nodige waarschuwing nog eens met nadruk te herhalen. In dit boek is zo vlot en positief in samenvattende termen als taalvernieuwingen, taalbewegingen, expansies, historische fasen e.d. gedacht en gesproken dat ik behoefte heb nog eens duidelijk te stellen, dat ook op L every feature of phonetics, lexicon, or grammar has its own area of prevalence' — is bounded by its own isogloss — dat wil zeggen has its own history (cf. Bloomfield, *Language*, 1950, p. 328). De taalgeograaf bestaat bij de gratie van de individualiteit van de geschiedenissen der taalelementen, want alleen dank zij de verschillen tussen de isoglossen kan hij tot historisch perspectief komen — aan de andere kant is het zijn taak die individuele geschiedenissen van taalelementen te herleiden tot samenvattingen en ordening te brengen in deze chaos: dat is het schrijven van de taalgeschiedenis. Maar dan moet hij zich, als de ge-

schiedenis geschreven is toch weer te binnen brengen dat *zijn* geschiedenis niet *de* geschiedenis is en dat zijn benadering tegelijk een abstractie is en een verwijdering van de feiten. Dat zal de taalhistoricus i.h.a. trouwens niet veel moeite kosten: zowel de gecompliceerdheid van de taalfeiten zelf, die de kaarten hem laten zien als de telkens weer nieuwe complicaties van het etymologisch onderzoek als de steeds aangroeiende problematiek van de verhouding van taalgeschiedenis tot cultuurgeschiedenis in de ruimste zin van het woord zullen hem er wel voor behoeden, te denken dat hij *de geschiedenis* ooit geschreven heeft.

Maar in dit geval van L heb ik mij telkens betrappt op het gevoel, dat ik inderdaad toch die werkelijkheid in hoofdzaak wel te pakken heb gekregen — en ik acht het daarom niet overbodig er tenslotte nog eens op te wijzen dat dat gevoel, zo het ook al in mijn betoog gewekt of gesuggereerd mocht zijn bij lezers, bedrieglijk is, en in werkelijkheid een uitvloeisel is van ons gebrek aan kennis: noch taalhistorisch, noch etymologisch, noch cultuurhistorisch staat ons in enigermate bevredigende kwantiteit materiaal ter beschikking om ons te waarschuwen dat wij met een geografische interpretatie van de kaarten allerminst klaar zijn. Om het eens (te) scherp te zeggen: die interpretatie levert alleen daarom zo schijnbaar bevredigende resultaten op omdat zij in de lucht hangt. Als men zich van etymologie, taalvergelijking en cultuurgeschiedenis niets zou behoeven aan te trekken of niets zou weten zou men ook op basis van 80 taalkaarten van het Nederlands wel tot enige hypothesen omtrent de geschiedenis van die taal kunnen komen, m.n. een aantal vernieuwingen, bewegingen en relictgebieden kunnen poneren, en het zou uiterst moeilijk vallen te bewijzen dat die hypothesen onjuist waren zonder andere gegevens. Werkelijke criteria voor de juistheid zouden pas in nieuwe kaarten, maar eerder nog in die andersoortige gegevens die ik noemde te vinden zijn. Daarom is juist de dialectgeografie zo'n naar alle kanten grensloos vak, behoeft het aan de ene kant steun van allerlei wetenschappen, maar haalt het met die steun ook telkens de complicaties en nieuwe problemen binnen.

Betekent dit dat dus het resultaat voor L in feite geen waarde heeft zolang niet de ficties van de drie vernieuwingen en alle details op zijn minst tot hypothesen gemaakt worden door argumenten buiten de dialectgeografie in strikte zin? Dat gaat nu weer te ver in de andere richting dunkt me. Ik geloof dat men het zo moet zien dat dit onderzoek een waardevolle basis gelegd heeft voor verder onderzoek in historische zin. Natuurlijk is in de eerste plaats het in de lucht zweven

toch maar betrekkelijk in zoverre als telkens toch met historische feiten, etymologische gegevens enz. waar beschikbaar rekening is gehouden. Maar bovendien geven de conclusies van dit boek met betrekking tot de taalgeschiedenis van L, hoe voorlopig ook, een volgend onderzoeker duidelijke, tendele zelfs scherp omlinjnde problemen en mogelijkheden op. De gevonden vernieuwingen moeten niet alleen een verdergaand taalonderzoek richting geven en beheersen, zij zullen ook een grote rol spelen bij de studie van de politieke en culturele geschiedenis van het eiland. En ook als zij in detail of zelfs in hoofdzaak onjuist blijken te zijn geformuleerd, zal toch deze hypothese, die immers niet aan de feiten opgelegd is, maar eruit opgekomen, vruchtbaar blijken te zijn. Tenslotte is de Hollandse expansie ook niet onaangevochten gebleven — maar dat doet aan zijn fundamentele betekenis voor de studie van de Nederlandse taalgeschiedenis nauwelijks af!

Ik bedoel deze opmerkingen vooral niet als een *oratio pro domo*, of als een *captatio benevolentiae*, maar uitsluitend als een poging tot een enigszins objectieve waardering van de behaalde resultaten in groter verband te komen; het zal duidelijk zijn dat ik ze allerminst definitief, en zeer onaf acht. Maar ik geloof toch ook dat de resultaten de moeite en het werk wel waard geweest zijn. Het zal de taak van het verdere onderzoek zijn de impliciete of expliciete ficties te herleiden tot hypothesen, de hypothesen zo mogelijk tot waarschijnlijkheden en zekerheden. Deze eerste stap zal nog door vele gevolgd moeten worden.

In dit verband moet ik ook nog ingaan op een probleem dat mij sinds het begin van dit onderzoek, aanvankelijk meer onbewust, later steeds meer bewust heeft beziggehouden, en dat ik van fundamentele betekenis acht voor de hele waardering van de methode en resultaten van deze studie; het is het probleem van wat ik samenvattend nu maar „het oersasaks” noem. Het probleem van de taaltoestand, die „in den beginne” op L bestaan moet hebben, en die dus uitgangspunt moet zijn voor de hele historische ontwikkeling, waarvan althans de laatste fasen door mijn onderzoek zijn verduidelijkt. Uiteraard is dit niet een specifiek sasaks probleem — het is het probleem dat de vergelijkende taalwetenschap kent zolang die bestaat, en dat de onderzoeker van de indoeuropese talen in principe op dezelfde manier vroeg of laat op zijn weg vindt als de afrikanist of de onderzoeker van het sas. of de IN talen. Het is niet alleen een fundamenteel probleem, het is ook moeilijk, theoretisch zowel als feitelijk, praktisch. Aan de ene kant is de Schleierchiaanse stamboom- en oertaalvoorstelling in theorie al lang afgezworen — aan de andere kant heb ik gemerkt hoe moeilijk het feitelijk

is van de denktrant die deze theorie impliceert en de vooronderstellingen die hij in het feitelijk onderzoek inbrengt los te komen. Ik kan er hier uiteraard niet aan denken het hele probleem van de oertalen te behandelen. Maar het lijkt mij toch wel dienstig mijn eigen opvattingen die mij bij de uiteindelijke vormgeving van deze stof hebben geleid hier te verantwoorden, niet alleen omdat dat voor de waardering van de studie als geheel van belang is, maar ook omdat mijn overwegingen wellicht toch ook voor andere taalgebieden enig nut kunnen hebben.

Als men zich tracht voor te stellen hoe de verschillende Indonesische talen historisch ontstaan zijn lijkt het weinig voor de hand liggend aan te nemen, juist in dit gebied waar migratie aan de orde van de dag moet zijn geweest, en allerlei lagen nederzettingen over elkaar heen gestreken zijn, met kortere of langere tussenpozen, dat er ooit zo iets als een oerjavaans, oerbataks, oermakassaars of oersasaks geweest is, dat zich geleidelijk gedivergeerd en gedifferentieerd heeft in dialecten. Veel meer voor de hand liggend is dat al die groepjes mensen, die zich her en der in verschillende perioden in de Archipel gevestigd hebben, elkaar bevochten en zich met elkaar vermengd en zich vermenigvuldigd hebben, en zich verbreid over steeds grotere gebieden, ook meer landinwaarts, op de verschillende eilanden, vermoedelijk allen min of meer verwante talen of dialecten (zeker niet één identieke taal — maar voor de gedachte van totaal onverwante ¹ talen zijn historisch ook weinig of geen gegevens, althans in het meer Westelijk deel van Indonesië) gesproken hebben, dat die talen en dialecten dus op intensieve en vrij grillige wijze vermengd en door elkaar geraakt zijn, en dat pas geleidelijk aan, mèt de consolidering der vestigingen en groei van grotere gemeenschappen en het ontstaan van regelmatig en hechtere groepsbanden over groter gebied ook een zekere taalconsolidatie is opgetreden: voor de totstandkoming van koinè's, van eenheids- en cultuurtalen, is immers naar wel duidelijk gebleken is in het moderne taalonderzoek convergentie door (min of meer intensief) verkeerscontact in de eerste plaats aansprakelijk. De mate waarin dat proces zich voltrokken heeft in de verschillende gebieden van Indonesië is afhankelijk juist van dgl. externe factoren als staatvorming, cultuur-expansie, sedentariteit van de bevolking, verkeerscontact etc. Op Celebes is dat proces veel minder ver voortgeschreden dan op Java; Celebes heeft met zijn grillige diversiteit van talen een oorspronkelijker situatie bewaard dan het veel meer geunificeerde Java. Nog typischer voor de 'oertijd' der Indonesische talen zal waarschijnlijk een situatie als thans

¹ Maar ik kom op die kwestie van verwantschap nog terug!

op Nieuw-Guinea nog wordt aangetroffen zijn geweest: een groot aantal min of meer op elkaar lijkende (de term verwant schijnt nauwelijks adequaat meer) talen en dialecten, tezamen nogal een vloeibaar geheel vormend in die zin dat telkens weer nieuwe menging van groepjes mensen, resp. afscheiding van kleinere groepjes uit grotere zal hebben plaats gevonden. Pas toen vestigingen een meer definitief karakter kregen, en een grotere omvang, toen verhoudingen tussen groepen gereguleerd werden en geregeld verkeer in de plaats trad van allerlei min of meer toevallige en incidentele contacten zullen zich in bepaalde gebieden duidelijker talen tegen elkaar zijn gaan afgrenzen, en zullen binnen min of meer definitief tot eenheid wordende gebieden ook definitiever taalverhoudingen zijn gaan groeien: toen zullen in sterke mate unificatie en convergentie zijn opgetreden om bepaalde kernen, zullen dialectrelaties gegroeid zijn als we ze thans kennen in allerlei gebieden van Indonesië. Maar de dialecten waren er naar mijn mening in principe eerder dan de talen — ik bedoel dus dat hèt jav., hèt sund., hèt sas. etc. etc. historisch secundair zijn tegenover oudere gedifferentieerdheid en variatie binnen de gebieden waar thans die talen gesproken worden. Zo moet men dunkt me ook de nauwe verwantschap tussen naburige talen — mak. en bug. bv. — niet verklaren als een gevolg van een oereenheid die secundair gedivergeerd is — maar veeleer moeten beide als kristallisatieproducten van één tevoren vloeiende massa van taaltjes¹ en dialecten worden gezien. Omdat die taaltjes en dialecten allerlei elementen gemeen hadden door hun geografische nabuurschap hebben ook de stollingsproducten van die vloeibare massa uiteraard een groot aantal componenten gemeen — lijken ze in veel opzichten sterk op elkaar — zijn ze 'verwant'. Die gemeenschappelijke trekken kunnen natuurlijk in bepaalde gevallen wel door splitsing en divergentie ontstaan zijn — in een gebied als Indonesië zijn de complicaties historisch nu eenmaal altijd groter dan binnen één schema te vatten is. Maar door alles via een traditionele stamboom te willen verklaren doet men in ieder geval de werkelijkheid geweld aan. Ik neig er dan ook toe termen als oerjavaans, oersasaks etc. als terminologische contradicties te beschouwen: wat wij nu jav., sas. etc. noemen is het produkt van historische ontwikkeling, heeft niets oer-achtigs maar is juist secundair, een resultaat van unificatie en convergentie. Dat proces van unificatie en convergentie is sterker voortgeschreden naarmate de bevolking talrijker werd, het contact intensiever, de sociaal-politiek-

¹ Het verkleinwoord — onlogisch maar gemakkelijk — dient alleen om het geringe aantal sprekers van zo'n taal aan te geven.

culturele eenheid hechter en bewuster. In dat proces zal een belangrijke fase geweest zijn — en dat geldt natuurlijk voor alle belangrijke IN talen — dat een van de plaatselijke dialecten door historische en sociologische omstandigheden de status van koine, cultuurtaal, eenheidstaal voor het hele eiland verwierf. Misschien is dat op L begonnen met het dialect van Sélaparang, in de laatste tijd voor de bezetting door de Baliërs, zeg dus in de 17e eeuw: dat moet daarom haast wel het geval zijn geweest, omdat ook thans nog globaal gesproken het dialect van het NO als Sasak Umum geldt — al betekent dat niet dat de positie van dat SU al te vergelijken zou zijn met die van het standaard javaans in het jav. taalgebied! En thans, nu dat SU net goed en wel begonnen was die verdergaande unificatie in versneld tempo te verwerkelijken — zoals naar mijn indruk op Bali bv. al vele eeuwen lang een dgl. unificatie via een standaard-bal. zich versneld voortgezet heeft — wordt de zaak van sas. standpunt uit bezien in sterke mate gecompliceerd door de Bahasa Indonesia, die nu eigenlijk immers de rol van eenheidstaal en cultuurtaal ook binnen Lombok en tussen Sasaks onderling in snel tempo aan het overnemen is. Van algemeen Indonesisch standpunt uit kan men nauwelijks van een complicatie spreken: het is eenvoudig de volgende stap op de weg der convergentie en unificatie: de Bahasa Indonesia zal immers, voorzover hij de streektalen niet verdwijnen doet, ze toch weer sterk unificerend en convergerend beïnvloeden: via de tweetaligheid van honderdduizenden individuen die hun spreektaal en de Bahasa Indonesia door elkaar en met elkaar zullen gebruiken zullen de verschillende Indonesische talen naar elkaar toegroeien, hier sneller (in gebieden met lokale talen met weinig sprekers), daar langzamer, tegen de weerstand van grotere cultuurtalen in — al betekent dat geenszins, dat er binnen afzienbare tijd een feitelijke eenheid van taal zal worden verwerkelijkt, ook niet in die gebieden waar de zgn. kleinere, onbelangrijkere talen gesproken worden. Maar wel zal er snel een soort standard average Indonesian groeien, in dezelfde zin waarin men van een standard average European¹ heeft gesproken: populair en voorlopig ook sterk overdreven gezegd zullen de streektalen, als de verbreiding van de Bahasa Indonesia in het huidige tempo en met de huidige intensiviteit voortgaat, meer en meer Indonesisch met bal., sund., jav. en atj. woorden worden in plaats van bal., sund., jav. en atj. zonder meer.

Als deze gedachtegang met betrekking tot het ontstaan van een taal

¹ Vgl. Paul Garvin, *Standard Average European and Czech*. *Studia Linguistica* III (1949), p. 65-85.

als het sas. globaal juist is, is de consequentie uiteraard dat het spreken over en werken met oersasaks en „oorspronkelijke” vormen in absolute zin vermeden moet worden, omdat daarvan suggesties uitgaan die misleidend zijn voor het hele onderzoek. De gedachte is verleidelijk genoeg dat men na afpellen van de verschillende lagen vernieuwingen tenslotte moet uitkomen bij een oereenheid — maar hij lijkt me fundamenteel onjuist, althans apriori uitermate onwaarschijnlijk. Ik heb er in de inleiding van het hoofdstuk over de taalgeschiedenis van Lombok al op gewezen dat ook de termen vernieuwing en relict zelf niet zonder gevaar zijn, en alleen gebruikt konden worden in de technische betekenis die ik er daar aan gegeven heb. Van vernieuwingen heb ik gesproken wanneer een groep in bepaald opzicht globaal overeenstemmende kaarten op geografische, en liefst ook op etymologische gronden aanleiding gaf tot de veronderstelling dat op een bepaald tijdstip in de taalgeschiedenis van L taalelementen vanuit bepaalde, soms wellicht secundaire — wil men tertiaire etc. — centra zich zijn gaan verbreiden over dorpen en gebieden waar ze eerder niet voorkwamen. Maar de term impliceert niet dat zo'n vorm enz. voor heel Lombok als zodanig een novum, iets noch nie dagewesenes was: veeleer ligt voor de hand dat dgl. vormen behoord hebben tot de oorspronkelijke verscheidenheid, tot de oerveelheid, waaruit het sas. als G.G.D. geleidelijk gegroeid is. Daarvoor pleit ook dat geen van die vernieuwingen (behalve de bal. — maar daar ligt de situatie historisch dan ook net geheel anders) als geheel kon worden teruggevoerd op „buitenlandse” invloed. Zoals er in diversiteit van dialecten of talen waaruit 'het' sas. tenslotte gegroeid is allerlei gemeenschappelijks geweest moet zijn, zo zullen er een dgl. gemeenschappelijkheid en diversiteit beide geweest zijn tussen de of sommige van die oertalen van Lombok met de of sommige van de oertalen van Bali, Sumbawa, evt. Java en Celebes. En zo kan in dat merkwaardige maar toch ook weer normale proces van taalunificatie op L soms, bv. in zo'n Z vernieuwing, een woord een expansiviteit krijgen als bv. *alan* (K 36), dat ook in Zuid-Celebes voorkomt, terwijl het zinloos is te menen dat er 'dus' invloed van het ene gebied op het andere, of speciale directe relatie tussen beide gebieden geweest moet zijn. Zo'n vernieuwing kan men dus vanuit een andere gezichtshoek omschrijven als een lokale bijdrage tot de unificatie van het sas., die onder invloed van politieke, culturele of sociologische factoren of taalkundige omstandigheden (de externe en interne factoren van de dialectgeografie) zich over een groter gebied verbreid heeft; die bijdrage bestaat dan uit een betrekkelijk toevallig totaal van taalelementen, die

op het ogenblik dat en in het gebied waar deze vernieuwing begon op te treden beschikbaar waren: vanouds, of secundair, bv. door import of door blending of door een ander proces van taalverandering. Dgl. vernieuwingen die dus stoten tot taalunificatie waren zijn in verschillende tijden, en op minstens drie plaatsen van Lombok, blijkens ons onderzoek, opgetreden — en daardoor hebben zij elkaar juist tegen-gewerkt, schijnbaar de diversiteit vergroot: immers dank zij de verschillen herkennen wij de vernieuwingen. Maar in zekere zin is deze differentiërende werking der vernieuwingen maar schijn: in de eerste plaats ontgaan ons dié vernieuwingen, door de aard en methode van het dialectgeografisch onderzoek, die een volledig succes geweest zijn: we maken geen kaart als alle dorpen de identieke vorm hebben — zelfs vragen we zo'n taalelement bij voorkeur niet na. We zijn immers uit op de kaarten die ons de verscheidenheid der isoglossen het duidelijkst laten zien. En ook samenvallende vernieuwingen lopen grote kans ons te ontgaan: als MZ, ZO en NO vernieuwing een identieke vorm betroffen hebben we als resultaat immers ook een eenheid die de moeite van karteren niet loont. Men kan in zekere zin zeggen dat de dialectgeografie bestaat bij de gratie van de mislukte stoten in de richting van taalunificatie.

In dezelfde technische zin dient de term *relict* verstaan te worden, zoals ik vroeger ook al opgemerkt heb: een *relict* is niet een ternauwernood nog zichtbare rest van de oersas. eenheid — een *relict* is niet anders dan het complement, de tegenstelling van vernieuwing: een vorm die niet aantoonbaar als vernieuwing is opgetreden, resp. die op een bepaalde kaart zich voordoet als niet door een bepaalde vernieuwing geëlimineerd heb ik *relict* genoemd — altijd in relatie tot een of meer concrete vernieuwingen dus. Vaak vonden we zo'n *relict* uiteraard in een bepaald deel van het eiland, soms in een zeer beperkt aantal dorpen. Soms konden we, als op één kaart meer dan één vernieuwing aantreffen werd, ook meer dan één *relict* vinden. Soms ook vonden we hetzelfde *relict* in verschillende ver verwijderde delen van het eiland: ik denk aan *pěrot* en *darabian*, resp. K 26 en K 20. Juist zulke kaarten verleiden natuurlijk gemakkelijk tot het poneren van een oersas. eenheid: de bekende kaarten van de Franse taalatlas met een *relict* aan de randen, naar de uithoeken verdrongen door uit het centrum opgedrongen vernieuwingen schijnen immers geheel parallel. Maar voor L mag men niet verder gaan dan te zeggen: in de oorspronkelijke verscheidenheid van talen en/of dialecten van L was uiteraard allerlei gemeenschappelijks — die talen 'leken op elkaar', om de term verwant nu maar

te vermijden — en blijkbaar hadden die talen, dialecten in deze gevallen als *p̄erot* en *darabian*, een gemeenschappelijk element. Op grond van de huidige stand van onze kennis is eenvoudig niet uit te maken hoeveel gemeenschappelijks, hoeveel verschillends er in die oorspronkelijke taalsituatie geweest is — en uiteraard is die oorspronkelijke toestand niet op een bepaald ogenblik in de tijd te situëren, maar moet men aannemen dat gedurende een misschien wel zeer lange tijd groepen of groepjes mensen, en dus talen, kwamen en gingen, die allemaal het hunne hebben bijgedragen tot wat uiteindelijk het sasaks geworden is, zodat relictten in verschillende delen van het eiland op L best een zeer verschillende absolute ouderdom kunnen hebben.

Misschien lijkt het overdreven, zo nadrukkelijk onze onbekendheid met de oudste taaltoestand op L te releveren, maar op grond van mijn eigen ervaring bij de bestudering van dit materiaal opgedaan meen ik toch te moeten waarschuwen tegen al te simpele vooronderstellingen, impliciet of expliciet, in deze stof. Het zal duidelijk zijn dat het resultaat van mijn onderzoek tegen deze achtergrond slechts een beperkte waarde krijgt, als men als doel van dat onderzoek stelt de reconstructie van de taalgeschiedenis van L — maar liever dan illusies te wekken vooral ook over de mogelijkheden van de dialectgeografische methode in Indonesia leg ik de nadruk op de moeilijkheden, die nu eenmaal inherent zijn aan de aard van de materie: de geschiedenis is ook in deze zin veel gecompliceerder geweest dan het schaarse materiaal dat ik verzameld en bewerkt heb kan duidelijk maken. Slechts de laatste fasen van het een- à drieduizend jaar oude proces van taal- en mensenbeweging zijn enigszins duidelijk geworden. In plaats van de schijnbaar aantrekkelijke, maar fictieve visie van een oersas., fraai homogeen, waarover drie of vier segmenten van vernieuwing geschoven zijn, die nog net op sommige punten voldoende van de oereenheid laten zien om de slimme onderzoeker de historische werkelijkheid te laten onthullen komt de juiste, veel minder gladde conceptie van een grillige gedifferentieerdheid van min of meer overeenkomende taaltjes en dialectjes aan het begin, die door contact, bevolkingsmenging, uitbreiding, invloed van Oost en West, geleidelijk naar elkaar toegegroeid zijn, naarmate de bevolking dichter en het contact nauwer werd, een proces, waarvan de dialectgeograaf de laatste grote bewegingen enigermate duidelijk kan vaststellen, zonder echter ooit meer dan tot vage vermoedens te kunnen komen over wat daaraan voorafgegaan is.

In andere zin is het hele onderzoek en zijn resultaat evenzeer beperkt — en het is de bekende beperking die de hele dialectgeografische

methode misschien niet theoretisch, maar dan toch praktisch in sterke mate aankleeft: de beperking van atomistisch te zijn, de taalstructuur als zodanig nauwelijks te kennen of erkennen. Die beperking klemt te meer in ons geval, waar het sas. als zodanig nog nooit ook maar enigermate bevredigend is beschreven. Ik kan die beperktheid alleen maar erkennen en betreuren, nauwelijks verontschuldigen door mijn eigen gebrek aan inzicht in de betekenis van de taalsystematiek ten tijde van mijn onderzoek of in de eenzijdig-atomistische instelling van de dialectgeografie in het algemeen. Wel geloof ik dat mijn onderzoek toch in ieder geval een nuttige basis gelegd heeft voor een meer structureel-historisch onderzoek: een dgl. onderzoek zal nl., omdat het veel dieper de afzonderlijke dialecten zal moeten bestuderen als voorwaarde voor goede vergelijking, zich kwantitatief tot enkele dorpen moeten beperken, wil het binnen redelijke termijn tot een eind worden gebracht. En ik geloof dat daarvoor mijn materiaal goede grondslagen legt, niet alleen omdat het duidelijk maakt welke dorpen met name in aanmerking zullen komen voor een dergelijk onderzoek, maar ook omdat het toch een vrij duidelijk inzicht geeft in de relatieve betekenis en intensiteit der vernieuwingen, en daarmee een geschikt uitgangspunt voor een dgl. onderzoek. Trouwens, ook in het materiaal van mijn vragenlijsten dat niet in kaartvorm gepubliceerd is ligt wel allerlei wat de moeite van uitwerking loont en voor een nadere meer op structureel onderzoek gerichte vragenlijst gegevens levert. Zo'n onderzoek zou, goed opgezet en grondig voorbereid, van grote betekenis zijn voor een van de fundamentele vragen van de Indonesische linguïstiek in het bijzonder, maar eigenlijk van iedere historisch-vergelijkende taalwetenschap: het ontstaan nl., de wording van de typische structuur van wat wij dan het sas. en het jav. en het sund. — en wellicht ook het ned. en het arab. en het chin. noemen. In het licht van het bovenstaande zal duidelijk zijn, dat de enige bevredigende, of liever mogelijke aanpak van het probleem ligt in het terugwerken van de hedendaagse situatie uit: niet de fictie van de oereenheid, maar de werkelijkheid van de betrekkelijke hedendaagse eenheid kan alleen uitgangspunt zijn voor de wording van die eenheid. En zorgvuldige analyse van de structurele verschillen tussen dialecten uit de verschillende gebieden die als min of meer typisch voor de verschillende vernieuwingen kunnen gelden op grond van mijn onderzoek, zal ons veel van de laatste fasen van de wording van het sas. duidelijk kunnen maken, en dus het typische van die taal kunnen laten zien. De hele gedachte van de primaire betekenis van de convergentie in de historische ontwikkeling van een taal als het

sas. — en geldt het ook voor allerlei andere talen, in andere taalfamilies? — impliceert dat het enige zinvolle doel van historische taalwetenschap in een dgl. situatie kan zijn (en dialectgeografie *is* immers een vorm van historische taalwetenschap!) beter inzicht in de hedendaagse taalsituatie en taalstructuur. Niet de verklaring van het verleden door middel van het heden is een zinvolle doelstelling in dit geval, maar de verklaring van het heden uit de hedendaagse gegevens via het door die gegevens achterhaalbare verleden. Misschien is de impasse van de dialectgeografie (daarvan moet men, wat de theoretische fundering betreft, stellig spreken, hoeveel atlanten er ook verschijnen) pas te doorbreken, en de verzoening van dialectgeografie (en historische taalwetenschap) met structureel taalonderzoek pas te vinden in deze omkering van het perspectief. Voor de Indonesische taalwetenschap lijkt het mij althans voor-de-hand-liggend.

Daarmee is tegelijk een antwoord voorbereid op de laatste twee vragen van dit hoofdstuk en dit boek: de vraag naar de mogelijkheden van dialectgeografisch onderzoek in Indonesië en gebieden met een vergelijkbare situatie; en de vraag naar de betekenis van dit onderzoek voor de linguïstiek in het algemeen. Ik kan daarover eigenlijk nu wel kort zijn. Ik geloof wel duidelijk gemaakt te hebben dat een onderzoek als het mijne in bepaalde gebieden van Indonesië zeker de moeite zou lonen: vooral in gebieden met een 'geschiedenis', dwz. waarover we historisch enigszins zijn ingelicht, en waarvan we kunnen aannemen dat zij al vrij lang zonder al te ingrijpende migraties, ontvolking of vermengingen zijn bewoond: in de eerste plaats Java, zeker ook Bali (als daar de unificatie tenminste niet al te ver is voortgeschreden — maar dat kan ook wel een bedrieglijke indruk uit de gepubliceerde bronnen zijn!), maar waarschijnlijk ook bepaalde streken van Sumatra. In andere gebieden zou een dgl. onderzoek zonder meer waarschijnlijk niet veel opleveren, het beeld zou te verward zijn, niet omdat de 'oorspronkelijke situatie' verward zou zijn (dat is op Lombok als mijn redenering juist is ook het geval geweest), maar omdat de unificatie daar of niet ver genoeg zou zijn voortgeschreden, of wel omdat die zich niet rustig genoeg zou hebben voltrokken. Veel gebieden van Indonesië zijn taalkundig nog min of meer in de chaotische situatie die ik ook aan het begin van de geschiedenis van 'het' sas. en 'het' jav. veronderstel. Natuurlijk kan men zich wel een dergelijk onderzoek met enig nut voor de classificatie der talen en hun historische samenhang denken: het zou zeker de moeite lonen om een honderdtal taalkaarten van geheel het gebied der Indonesische talen te maken op basis van zorgvuldig

geselecteerde taalelementen (en er liggen in Djakarta nog heel wat ingevulde woordenlijstjes van Holle, die voor dit doel bruikbaar zouden zijn!). Maar dat zou toch een veel grovere taalvergelijking worden dan de dialectgeograaf ambieert te geven.

En de betekenis voor de algemene linguïstiek is duidelijk genoeg. Als mijn gedachten over de wording van de IN talen enige grond hebben zouden wij op basis van een onderzoek als het onderhavige voor die talen in een vrij gunstige positie zijn om het hele proces van taalconvergentie en taalwording nog tamelijk nauwkeurig en van nabij gade te slaan en te interpreteren. Dat zou ook bijzonder verhelderend kunnen zijn voor andere taalgebieden, waar men hetzij door grotere geografische gecompliceerdheid, hetzij door de moeilijkheid van onachterhaalbare, althans onvoldoende bekende substraten van totaal of vrijwel onverwante talen, hetzij anderzijds door al veel verder, te ver voortgeschreden unificatie dat proces van taalontwikkeling en wording van eenheidstaal en convergentie veel minder goed kan volgen dan misschien in een geval als Lombok mogelijk zou zijn. Daarom geloof ik dat dit onderzoek en zijn resultaat, ondanks alle beperktheid en gebrekkigheid, toch wel perspectief opent dat verder reikt dan puur kwantitatieve toename van het aantal dialectatlassen of vermeerdering van onze kennis van puur lokaal karakter.

BIJLAGE

DE VRAGENLIJST

Onderstaand is allereerst afgedrukt de vragenlijst, die ik in de verschillende dorpen van Lombok heb ingevuld; die vragenlijst is in Bahasa Indonesia, waarbij overigens niet naar correct, maar uitsluitend naar op Lombok begrijpelijk Indonesisch is gestreefd. In een paar gevallen is een sasaks woord in de vragenlijst opgenomen, als geen woord in de B.I. bekend was ter plaatse; de ned. vertaling volgt dan tussen haakjes. Ook overigens dient men te bedenken dat de vragenlijst met enige soepelheid gehanteerd is, vragen vaak door gebaren, of verduidelijkende zinnestelsels zijn toegelicht, terwijl in allerlei gevallen de vragen geheel of gedeeltelijk in het sas. getransponeerd zijn als informanten te weinig B.I. kenden. Met name de zinnestelsels, die in de vragenlijst voorkomen werden vaak in een context en/of situatie geplaatst.¹

Achter de vragenlijst in B.I. zijn opgenomen de antwoorden in drie sas. dialecten, resp. van Gondang (184) in NW L, Penudjaq (81) in ZL (in principe een MZ dialect) en Mamben (160) in NO L. Door deze drie complete lijsten naast elkaar kan men een indruk krijgen van de dialectische verscheidenheid, al dient men natuurlijk te bedenken dat de gevraagde woorden gekozen zijn met het oog op de verschillen die op grond van de proefpeilingen juist voor deze woorden tussen de dialecten te verwachten waren. De drie lijsten geven dus geen goed beeld van de verschillen tussen de dialecten als geheel.

In de weergave van de antwoorden is afgezien van niet-fonologische bijzonderheden, behalve in de é en è, resp. ó en ò; waar fonetisch duidelijk was of het meer open of meer gesloten type gebruikt werd is dat aangegeven, afgezien van de vraag of er foneemverschil was of niet — voor bijzonderheden verwijs ik naar mijn artikel in BKI 1957. Waar e en o gespeld is was de fonetische kwaliteit niet duidelijk of was

¹ De volgorde der vragen was niet altijd dezelfde, meestal begon ik met de telwoorden; zie de Inleiding. Ik geef de lijst hier in de, betrekkelijk toevallige, nummering van mijn eigen materiaalverzameling.

mijn notering onvolledig. Sommige andere fonetische bijzonderheden zijn in de aantekeningen besproken.

Het behoeft wel geen betoog dat de zinnen in de drie dialecten niet altijd volstrekt equivalent zijn — en dus niet zonder meer vergeleken mogen worden. Voor een werkelijk vergelijkend syntactisch onderzoek zou veel meer, en veel zorgvuldiger verzameld materiaal nodig zijn.

Bahasa Indonesia	Bahasa Gondang (184)
1 ini	néné
2 itu	nónó
3 medja ini lebih besar daripada medja itu.	méja néné běléqan dait méja nónó.
4 disini	ité
5 disitu	itó
6 siapa tinggal disini (disitu)?	sai-kě mǝndòq ité (itó)?
7 disana ada kebakaran.	itó araq kějulatan.
8 kapan engkau kesini?	piran-kě diq kěté?
9 kesinilah sedikit!	kěté lai sěkědiq!
10 kapan engkau kesana?	piran-kě diq kětó?
11 kesanalah (sedikit)!	itóan sěkědiq!
15 dari sini	éléq ité
16 dari sana	
17 begini	kuté
18 begitu	kutó
19 segini banjaknja	sěkuté luéqña
21 berapa?	pira?
23 berapa kali engkau sudah kesana?	pira kali diq maq kětó?
24 berapa orang sudah dimatikkannya?	pira-kě tau mbunòqña?
26 sudah beberapa kali	
27 mana?	mbé?
28 mana jang kaupilih?	mbé maq diq-pilèn?
29 dimana rumah jang terbakar?	mbé kon balé julat?
30 mana rumah jang terbakar?	
31 kemana?	
32 dari mana?	
33 bagaimana?	(kumbéq?)
34 mengapa?	kumbéq?
35 mengapa engkau sekonjong-konjong pergi?	kumbéq sanqaq-diq sělung-sělung laló?

Maar ik wilde dit materiaal dat juist een aardige illustratie van de problematiek geeft niet achterwege laten, al kan ik er in dit verband niet verder op ingaan. Veelal (vooral bij pronominale elementen) is de woordscheiding mij niet duidelijk geworden — waar ik aarzelde heb ik soms verbindingsstreepjes gebruikt.

al. is een afkorting van bahasa alus: beleefd, ceremoniële taal.

Bahasa Penudjaq (81)	Bahasa Mamben (160)
1 siaq, sini	siné
2 siku, sétó, taòh	sinó
3 béléqan méjâ saq taòh dait méja sini	béléq balé siné dait balé sinó.
4 nini	ité
5 tó	itó
6 sai mëró nini?	sai tēpu ité?
7 tó araq tau julat.	itó araq balé mòtòr.
8 pira-m ᵑanaᵑ nini?	pira datēᵑ ité?
9 niaq-niaq siq!	kētéqan sēkēdiq!
10 ᵑanaᵑ tó?	pira gēn kētó?
11 toq-toq-m!	kētóqan!
15 éléq nini	lèkan ité
16 éléq tó	lèkan itó
17 mēriaq, mēriini.	ᵑēné
18 mēriku, mēnto, mērétó	ᵑēnó
19 sēmēriaq etc.	sēkēné luéqna
21 pira?	pira?
23 pira kali-m-ᵑanaᵑ tó?	pira kali laló tipaq itó?
24 pira tau bi-n-matéq?	pira dēᵑan sēmatéqna siq ia?
26 pira-pira kali	was pira-pira kali.
27 mbé?	mbé?
28 mbé yaq-m-méléq?	mbé gēn-méq-pilèn?
29 mbé taòq-n-balé saq julat?	mbé taoq balé si-mòtòr?
30 mbé balé saq julat?	mbé balé si-mòtòr?
31 ᵑanaᵑ mbé?	tipaq ěmbé?
32	lèkan mbé?
33 bēřēmbé?	ᵑumbé?
35 kēmbéq-m sula-sula m-laló?	ᵑumbé (aᵑkunna) ampóq-méq sēlun-sēlun lèkaq?

36	mengapa engkau mentjela aku?	kumbéq saŋkaq-diq ñacat aku?
37	engkau diapakannja?	kumbéaŋña-kě diq nó?
38	dia kauapakan?	kumbéaŋdiq-kě nó?
39	tidak	adéq
40	belum	dépó
41	aku belum pernah ke S.	aku dépóq araŋ kaliŋku baŋ S.
43	djangan kaukerdjakan ini!	kuah kaq-n tēgēm nónó!
44	djangan engkau milu!	wah kaq-n milu!
45	sawah jang luas itu	baŋkět siŋ galuh nónó.
46	siapa?	sai?
50	kepala	ulu (al. òŋkòq)
51	otak	utěk
51a	isi tolang (sumsum)	lintòk
52	rambut	bulu
53	dahi	mua
54	kuping	těliŋa
55	ubun-ubun	ěmbòk-ěmbòk
56	pelipis	těmpělěŋan
57	rambut pelipis	(bulun) sělinsiq
59	mata	mata (al. pěñělèŋ)
60	alis	alis
61	pipi	saŋkěp
62	hidung	idur
63	mulut	biwih
64	bibir	kuliŋ biwih
65	gigi	gigi
65a	gigi tadjam (hoektand)	jaŋěl
66	geraham	ŋam
66a	geraham belakang (verstandskies)	gigi supuŋ
67	gusi	
68	dagu	saŋkok
69	lidah	èlaŋ
69a	anak lidah	anak èlaŋ
70	leher	lir
71	tenggorok	běŋkělòŋ
72	lekum (adamsappel)	bacòt
73	tengkuk	kěnděkòk
74	ketiak	kělėkan
75	pinggang	kěŋ

36	kěmbéq-m-wadaŋkaku?	ŋumbé ampóq-méq cěla aku siné?
37	těkěmbéq-m isiq nia?	anta kumbéqarŋa (siné)?
38	nia bun-kěmbéq?	kumbéqarŋ-méq ia?
39	ndéq	ndéq
40	ndéqman	ndéqman
41	ndéq-ku(w)ah ŋanaŋ S.	aku ndéq ku(w)ah tipaq S.
43	jah ŋgawéq iak!	ndaq méq-gawéq siné!
44	jah milu!	ndaq méq turut!
45		baŋkět si guar sinó
46	sai?	sai?
50	ulu (al. tēndēs)	òtak
51	lèntòk	utěk
51a	lèntòk tòlarŋ	lòlòr
52	bulu (al. jata)	ulu
53	kěndiŋ	běburan
54	kěntòk (al. kuiŋ)	těliŋa
55	sěmaŋět	sěmaŋět
56	těmpèŋèl	těmpèŋèl
57	jèŋgòt	sěliŋsiŋ
59	mata (al. pěŋěremin)	mata
60	alis	alis
61	saŋkèp	saŋkèp
62	èròŋ	iduŋ
63	biwih (al. suŋap)	tòdòk
64	daun biwih	biwir
65	gigi (al. pagěr)	gigi
65a	gigi basóŋ	
66	jaŋèl	jaŋèl
66a	maŋkěm	supuq
67	isin gigi	ěmpaq gigi
68	saŋkòk	saŋkòk
69	èlaq	èlaq
69a	ěntoq-ěntoq	aděl
70	bělóŋ	bělòŋ
71	těmėrókòŋ	těmbělòŋòr
72	bacot	kěŋjėkòt
73	kěŋėkòk	kěndėkòk
74	kělèlèk	kělèlèkan
75	kėŋ	kaèŋ

76	siku	siku
76a	lengan	bětěk
77	pergelangan	pělēngan
78	tangan	ima
79	djari tangan	rangòt (ima)
80	ibu djari	inan ima
81	telundjuk	tijóq
82	djari tengah	jañjaq
83	djari manis	kěminiņ
84	kelingking	těrijiq
85	kuku	kukuq
86	perut	tian
87	usus	pěròt
89	punggang	bòņkòr
90	pusat	pusět
90a	pantat	
91	bahu	tòak
92	paha	pa :
93	dengkul	kěkětut
94	betis	bětis
95	scheenbeen	manan
96	mata kaki	mata naé
97	kaki	naé
98	telapak kaki	lampak
99	tumit	tumět
100	darah	daq
101	darah kental	daq maté
103	hati	
104	djantung	
105	empedu	
106	satu	saq
107	delapan	
108	duapuluh satu	sělikur
109	duapuluh lima	sělaé
110	tigapuluh	těluņdasa
111	empatpuluh	mpatpulu
112	limatpuluh	sěkět
113	enampuluh	němpulu
114	tudjuhpuh	pituqpuh
115	delapanpuh	baluqpuh

76	siku	siku
76a	bětěk	pětèkènan
77	pělaŋkéq	ima
78	ima (al. gadiŋ)	gěrigiq
79	raŋgót	inan ima
80	inan ima	tuñjuk
81	téjók	ima tējaq
82	luba	jañjaq
83	dara-béaŋ	anak ima
84	kěrigiq	kukuq
85	kuŋkuq	tian
86	tian	pijět
87	baduk	boŋkòr
89	buŋkak	pusět
90	pòsět	tòŋkèl
90a	tòŋkél	toak
91	toak	pa :
92	impuŋ	kěkětut
93	jěŋku	bětis
94	bětis	asaq-asaq
95	asaq-asaq	
96		
97	naé	naé
98	lampak naé	lampak naé
99	tòmět	tumět
100	daq	daraq
101	daq pantěl, gětih	gětih
103	pěŋgantun, ěmbuk	até
104	koson	kěkòsòn
105	pědu	pědu
106	saq	saiq
107	baluq	baluq
108	sělėkur	sělėkur
109	sělaé	sělaé
110	těluŋdasa	těluŋdasa
111	pětaŋdasa	pětaŋdasa
112	sěkět	sěkět
113	němpulu	němpulu
114	pituqpulu	pituqpulu
115	baluqpulu	baluqpulu

116	sembilanpuluh	siwaqpulu
117	seratus	satus
118	seratus limapuluh	karobělah
119	seratus tudjuhpuhulu lima	satus pituqpulu lima
120	duaratus	satak
121	sembilanratus	sarja
122	seribu	siu
123	seribu duaratus	němbaršit
125	seribu enamratus	šěpahá
126	seribu delapanratus	siabaršit
127	duaribu	duaŋtali
128	tigaribu	těluŋtali
129	empatribu	pětaŋtali
130	limaribu	limaŋtali
131	enamribu	němiu
132	satu (orang mati)	sěkéq (maté)
133	saja beli dua ekor sapi	aku měmběli sampi šěpasarj.
134	akan saja beli dua ekor sapi	jigarjku mběli sampi šěpasarj.
135	sudah saja beli dua ekor sapi	sawéqku mběli sampi šěpasarj.
136	sedjengkal (telundjuk)	šějěŋkal tijoq
137	sedjengkal (djaritengah)	šějěŋkal jaŋjaq
138	sehasta	sěsiku
139	selengan	šěpěgaóq
140	sedepa	sěděpa
141	sedepa kurang sehasta	sěpěŋěŋòh
142	setengah depa	
144	setelapak kaki	sětampak
145	selebar tangan	sějělěpak
146	segenggam	sěgěŋgěm
147	tempurung	tambarj
148	tempurung (tempat air)	taŋkěl
149	tempurung (tempat air, lebih ketjil)	kěkar (?)
150	ukuran beras (dari tempurung)	kolak kěmběrasan
152	kendi	cèrèq
153	tempajan	
154	tempajan besar	pané
155	tempajan ketjil	pasó
156	kuali besi	pěnggòrěŋan
157	kuali tanah	kěkètè

116		siwaqpulu
117	satus	satus
118	karobélah	karóbélah
119	satak kuraᅇ sēlaé	satus pituqpulu lima
120		satak
121	saᅇa	saᅇa
122		siu
123	nēmbaᅇsit	nēmbaᅇsit
125	sēpaha	sēpēhā
126	siubaᅇsit	siabaᅇsit
127	duaᅇtali	duaᅇtali
128	tēluᅇtali	tēluᅇtali
129	mpatiu	patiu
130	lima-iu	limayu
132	sēkèq (tau maté)	(dēᅇan maté) saiq
133	aku mbēli sampi araᅇ dua	aku mbēli dua sampi
134	eaᅇ-kēmbēli sampi araᅇ dua	gēn-ku-mbēli sampi dua
135	wah-kēmbēli sampi araᅇ dua	was-ku-mbēli sampi dua
136	sējēᅇkēl	sējēᅇkak
137	sējēᅇkak	sējēᅇkēl
138	sasta	sasta
139	sēbētēk	sēbētēk (sēpēᅇgaòq)
140	sēdēpa	sēdēpa
141		sēpēnēᅇkòk
142	sēbēlah	sēbēlah
144	sētampak	sētampak naé, sēlampak naé
145	sēpēlapak	sētampak ima, sēlampak ima
146	sēᅇgēm	sēᅇgēm
147	kuak	tambok
148	lawak	jējai
149	kulak jējai	jējai
150	kulak	kòlak
152	cèrèq (al. cēcēpan)	cèrètan
153	tēpaq	pasó
154		
155	baᅇkuq (zelden : tēlēkuq)	(papal)
156	sògòn	sigòn
157	pēñèòᅇ	kékété

158	tungku	jěŋkiran
159	padi	paré
160	seikat padi	sěcěkěł
161	dua ikat padi	dua cěkěł
162	setengah ikat padi	sěběrkěs
163	dedak	kòt
164	dedak halus	kòt děděk
165	dedak kasar	kòt pěsak
166	beras	běras
167	nasi	nasiq
168	ketan	rěkět
168a	ketan masakan	pěsět
169	gabah	jěňjěŋ
170	sebulir	
171	djerami	jami
171a	stro (jang tinggal pada sawah)	oram
172	periuk nasi	pěriuk
173	menanak nasi	měŋělaq
174	mengukus nasi	měŋjukus
175	kukusan	kukusan
176	periuk dibawah kukusan	těgakan
177	sapah (draagring)	sělapah
178	léléngkěh (kookring)	jěłèpěŋ
179	dangau	pòndòk
180	dangau tinggi	lělanjòŋ
181	ani-ani	rěŋgapan
182	lambung	sambi
183	lambung	
184	tempat tumbuk padi	lilih
185	alu jang dipakai di 184	těmpan
186	lesung kulit	
187	alu jang dipakai di 186	
188	lesung kulit besar	
189	alu jang dipakai di 189	
190	lesung kaju	lěsòŋ
191	alu jang dipakai di 191	aŋgu
192	menumbuk padi	nutuq
193	njiru	suluŋ
194	menampi	měnampiq
195	tepung	těpuŋ

158	jaŋkih	jaŋkih
159	paré	padé
160	sěcěkěl	sětěkėlan
161	sěgutus	(dua těkėlan?)
162	sěrèrèk	sěrèrèk
163		
164	lambuk	lambuk
165	kót	sésé
166	bėras	mėniq
167	mè (al. nasiq)	nasiq
168	rėkėt	rėkėt
168a	baŋėt	
169	jėjé	jėjé
170	sěpėngėt	sěpėngėt
171	jami	ròman
171a		
172	béké (pěŋėmèq)	pėmòŋkaq
173	ŋėmé	mòŋkaq
174	ŋėndaŋ	mėrdaŋ
175	pėmòŋkaŋ	pėmėŋkaŋ
176	pėnaus	pėñédéq
177	sapah	lėlamak
178	ékėn	rėkėn
179	das	bėbaléq
180	pėlóngó	lėlañjòn
181	raŋkap	rėŋkapan
182	alaŋ	lumbur
183	sambi	sambi
184	lilih	lilir
185	alu	dėndėŋ
186		lisur
187		dėndėŋ
188	lésóŋ	rampak
189	alu	dėndėŋ
190	gėndėŋ	lisur gėnėŋ
191	aŋgu	anak alur
192	nujaq	nujaq
193	sólóŋ	ñiru
194	nampiq	nėmpiq
195	tėpur	gėlpur

197	djagung	jagung
198	pohon kelapa	ñuh
199	buah kelapa	bèòŋ (?)
200	buah kelapa muda (berturut-turut)	1. gěrótóq 2. kěluŋah 3. kómbóq
201	daun kelapa	daun ñuh
202	daun kelapa kering	daun ñuh góró
202a	obor	suluh
203	daun kelapa muda	busuŋ
204	santan kental	santan kané
205	pisang	puntiŋ
206	djantung pisang	
207	ubi djalar	ambon jamaŋ
208	ubi kaju	ambon cina
209	katjang tanah	kacaŋ abut
210	katjang pandjang	taŋòŋ
211	tembakau	těmbakó
212	sapi	sampi
213	anak sapi	anak sampi
214	sapi djantan muda	jagiran
215	sapi betina muda	měndara
216	sapi kebiri	bantòt
216a	sapi kebiri tua	bantòt bantèr (atau : b. lokaŋ)
217	sapi djantan besar	kauŋ
218	sapi betina beranak	ina
219	kulit sapi	lěndòŋ
220	tanduk sapi	taŋgěq
221	ekor sapi	ělòŋ
222	kuku sapi	kupak
223	daging sapi	jukut
224	dendeng	rarit
225	kerbau	kaóq
226	kuda	jaran
227	kambing	běđus
229	djanggut kambing	baok
230	ajam	manuk
231	ajam djantan muda	měñjòŋ
232	ajam betina muda	měndara
233	ajam djantan besar	sòŋan

197		jaguṅ
198	lolon ṅiur	lòlòn ṅiur
199		buaq ṅiur
200	1. motek	nampòk
	2. kěrutuq	kěrótóq
	3. kěṅaměṅ (kěrus-ěrus)	kěṅaměṅ
201	daun ṅiur	gèdèṅ ṅiur
202	gòbòk	gèdèṅ ṅiur góró
202a	gòbòk	bòbòk
203	bósóṅ	bòmbòṅ
204	santěṅ kané	santan pati
205	puntiṅ	puntiṅ
206		kòsòṅ puntiṅ
207	ambon jamaq	ambòn jamaq
208	ambon jawa	ambòn jawa
209		kacaṅ
210		antap
211	makó	těmbakó
212	sampi	sampi
213	anak sampi	anak sampi
214	jagiran	jagiran
215	měnara	měndara
216	bantòt	bantòt
216a	bantòt	bantòt
217	bantěṅ	pěrama
218	inan-sampi	pěrina
219	léndóṅ	lèndòṅ
220	sóṅó	taṅgéq
221	èlòṅ	èlòṅ
222	kupak	dupak
223	isin-sampi, jaṅan-sampi	ěmpaq
224		rarit
225	kuau	kaoq
226	jaran	jaran
227	běmbèq	běmbéq
229	baòk	jaṅgòt
230	manòk	manòk
231	měṅjòṅ	měṅjòṅ
232	měnara	měndara
233	sawóṅ	sòṅan

234	ajam betina besar	ina
235	sangkak (petarang)	kěropa
236	telur (ajam)	tělòq
237	itik	běbèk
238	anak itik	anak bėbėk
239	babi	bawi
240	andjing	basoŋ
241	anak adjing	anak basoŋ, a. acoŋ
242	kera	bótéq
243	lutung	pintu
244	musang hitam	ujat
244a	musang belang	bodok alas
245	aku	aku
246	kami	kami
247	kita	ita
248	aku tidak melihat batu ini	adéq-ku-gitaq batu néné.
249	kami tidak (belum) mendengar kabar itu	dépóq kami mēnděŋjah tutur nónó.
251	besok aku pergi ke M.	maq-lèmaq aku lalo baq M.
252	kemaren kita pergi ke M.	těbin ta-laló baq M.
253	nanti sore kita pergi ke M.	laun galěŋ ta-laló baq M.
254	kerbau jang kupindjam mati	kaóq ku-siŋgaq maté.
255	padi jang kita tumbuk habis	paré si ta-tutuq wah buéq.
256	beras jang kami beli banjak sekali	
257	aku tjapai	
258	engkau	diq (al. épé)
259	engkau (terhadap perempuan)	diq (al. épé)
260	engkau nakal (sekali)	diq lěŋé gati.
261	rumahmu	balèn-diq (balèn-épé)
262	kambing jang kaubeli ketjil sekali	bedus mbělin-diq bėriq gati.
263	kambing jang kaudjual mahal betul	
264	siapa memukul engkau?	sai-kě něbuk diq ?
265	dia penakut	
267	dia belum pulang	ia dépóq uléq
268	mereka akan berangkat ke Dj.	
269	nasi itu sudah dimakannja	nasiq nónó wah-n-kanña
270	nasi itu akan dimakannja	nasiq nónó jiga kanña

234	inan tua	pěrina
235	pěŋkah	pětarəŋ
236	tělòq	tělòq
237	bèbèk	bèbèk
238	mēmēri	mēmēri
239	bawi	bawi
240	basòŋ	basòŋ
241	anak kòyòk	anak basòŋ
242	gòdèk	gòdèk
243	pitu	pitu
244	ujat	mòtòŋ
244a	dèdès	lələkó
245	aku	aku
246	ita	kami
247	ita	ita
248	ndéq-kě-ŋgitaq batu siaq.	aku ndéq-ku-gitaq batu siné.
249	ndéq-tě-nděŋah cěrita sétó.	kami ndéqman něnaóq tuturan sinó.
251	lèmaq iaq kě-laló ŋanaŋ M.	jěmaq gěn-ku-laló aniŋ M.
252	wiq tề-laló ŋanaŋ M.	rubin ta-laló aniŋ M.
253	laun bian-bian tề-laló ŋanaŋ M.	laun éléq-éléq ta-laló aniŋ M.
254	kuau saq biŋ-kě-ŋiŋgaq maté.	kaóq si singaqku maté.
255	paré saq bin-tě-nujaq bis.	padé si ta-tujaq buéq.
256	běras saq bin-tě-mběli kələóq.	měniq mběliŋ-kami luéq gati.
257	kələlah-kě	lələlah aku.
258	kamu	anta
259	kamu	kamu
260	kamu kětěla.	anta nakal.
261	balěŋ-kamu	
262	běmbèq saq bimběli kəcəq laló.	běmbéq si mběliméq bēcicq.
263		běmbéq si ŋiŋjalméq pada mahal.
264	sai němpuk kamu?	
265		ia pěròt.
267	ndéq-n-man uléq.	ia ndéqman uléq.
268	nia pada eaq-n-laló ŋanaŋ Dj.	sələpuŋna gěnna aŋkat tipaq Dj.
269	mé sétó wah-n-bi-ŋakěn.	nasiq sinó was kakěnna.
270	mé sétó eaq-n-ŋakěn.	nasiq sinó gěnna pada kakěn.

*Aantekeningen bij de bijlage.***Bahasa Gondang.**

- 6 etc. *-kě* als vraagpartikel, als in mal. kah, hier blijkbaar normaal.
- 29 Lett. mana tempat rumah bakar? (*kon*, cf. ojav. *kwan*).
- 32 Dari mana kau datang: *mbé-kéléq-diq datěŋ?* (dus: *mbé-kě-éléq...*)
lett. manakah dari-mu datang; vandaar dat ik niet *mbé kéléq* als
equivalent van dari mana zonder meer *kon* invullen.
- 41 Lett. aku belum ada kali-ku ke S.
- 43 en 44 Voor djangan zijn in NW L allerlei varianten naast elkaar
in gebruik, zie K 78.
- 46 Siapa punja sawah itu: *saikepè-n-banķět nónó?* (*sai-kě-épé*).
- 125 *sěpahá*: ik meende een duidelijk accent op de laatste vocaal te
horen.
- 126 Berapa orang mati? Satu. *Pira maté? Sěkéq.*
- 148 en 149 Hier zijn dus bedoeld waternappen resp. van bijna een
hele en een halve klapperdop; 150 en 151 zijn een halve klapper-
dop, resp. een kwart, vnl. als rijstmaat of -schep gebruikt; daar-
toe dient het deel van de dop met de ogen (dat in 148 en 149
juist afgekapt is).
- 156 Een groot soort kuali heet *kawah*.
- 179 Een eenvoudiger schuilhutje heet *tětariŋ*.
- 182v *sambi* is het enige normale type en de enige naam van een rijst-
schuur hier; daarnaast kent men een zespalige: *sěkěněm*; en een
kleine tijdelijke bergplaats voor padi: *sandòŋ*.
- 193 De stadia, voorafgaand aan het eigenlijke stampen ('dorsen' dus)
heten achtereenvolgens *měnotol* en *měŋjěŋjěŋ*.
- 214 *měŋjaroŋ* heet een pas volwassen stier.
- 249 *mě-* voor genasaleerde vormen komt in dit deel van L vrij vaak
voor, maar niet consequent — de regels heb ik niet ontdekt. Vgl.
de bespreking van Bajan.
- 261 Rumahnja: *balěna* (gewoon in N en NW, tgo. *-na* elders).
- 267 Maar dia belum datang: *ia dépóq-n-datěŋ* — *n* op L is niet min-
der lastig dan in het ojav.!

Bahasa Penudjaq.

- 1 en 2 Zoals in hoofdstuk III is opgemerkt is het deiktische stelsel
in MZ ingewikkelder dan in de rest van L; geheel duidelijk is
het me niet geworden, ik geef hier alleen de vormen naast elkaar.
- 8 etc. Ik ben in dit dialect niet zeker of ik de korte vormen der
pronomina (*k*, *m*, *t*, *n*) goed heb weergegeven; misschien zou een
spelling *piran-ěm* juister geweest zijn (en in 11 *toqtoq-ěm* etc.).
- 24 *bi-n*, elders *bu-n* bevat een element *bi* of *bu*, dat een soort „sub-
stantiverende” functie schijnt te hebben, vergelijkbaar met bal.
baan, jav. *olèhé* etc. Heel duidelijk is het me niet.
- 28 *yaq*, *aq*, *eaq*, *iaq* noteerde ik naast elkaar voor 'akan' — mogelijk
ten onrechte, mogelijk ook zijn het allegro-, lento- etc. vormen.

- 80 In dit dialect klinkt eind-*a* als pepet; soms zijn er fonologische onduidelijkheden: hier noteerde ik bv. *iněnimě* — etymologisch stellig *ina-n-ima*; maar misschien zou een interpretatie *iněn ima* te verdedigen of zelfs te verkiezen zijn, cf. 234.
- 126 *siubansit* voor 1800 is geen druk- of notatiefout; in allerlei dorpen is deze merkwaardige menging van *siwaq* (eerder: bal. *sia*!) met *siu* in dit telwoord opgetreden.
- 139 *sěpěngadq* (cf. Gondang) kreeg ik hier alleen op voor dieptemaat ('zo diep als je je arm er in kunt steken').
- 175 *těmbón* kreeg ik op voor een gevlochten kukusan, die men gebruikt voor het maken van djadjan.
- 182 *alan* is de naam voor de in het Z typische schuur met liervormig dak; daarnaast komt hier *sambi* voor voor een schuur met driehoekig dak, zonder *jěləpěņ's*; *lumbuņ* is hier een silindervormige grote mand, en *běbančkòk* een kleine *alan*-achtige schuur (maar zonder *jěləpěņ*).
- 192 'Dorsen' heet hier achtereenvolgens: *nótól* en *měmđèq*.
- 193 *kěleon* is hier ook bekend, voor een klein soort wan.
- 216 *bantòt wadèr* is een jonge, pas gesneden stier.
- 234 Hier noteerde ik *iněn tua* — cf. 80.
- 249 *tě* is natuurlijk de korte vorm van *ita*, en in een aantal gevallen is de spelling *ta* aannemelijk — maar in andere is *tě* of zelfs *t* waarschijnlijk — de kwestie zou nader onderzocht moeten worden.
- 256 en 257 Er is een prefix *kě-*, dat voor adjectieven een hoge graad aangeeft, vaak affectief.

Bahasa Mamben.

- 8 Deze informant (of dit dialect?) laat soms het pron. van de 2de pers. weg, waar wij het verwachten zouden, cf. 23, ook b.v. *piran gěn kětó*, kapan engkau kesana?
- 24 Het caus. prefix *sě-* schijnt vnl. tot OL beperkt, is ook smbw.
- 92 *panku*, 'mijn dij'.
- 175 *kukusan* 'gevlochten stoommand'.
- 182 *lumbuņ* heet hier de schuur met *jělepeņ's*, *sambi* die zonder. Een silindervormige mand heet *kěrdwòn*.
- 259 De korte vorm van het pron. fem. is *bi*: *piran gěn-bi laló tipaq M.?* Kapan engkau akan pergi ke M.?
- 263 Een variant: *běmbéq si gěn-méq pada jual mahal*, kambing jang akan kamu beli mahal.
- 270 Dus met meervoudig subject.